

**БУРГАСКИ СВОБОДЕН
УНИВЕРСИТЕТ**

ГОДИШНИК

ТОМ XXXIV

**БУРГАС
2016**

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

проф. д-н Галя Христовова
проф. д-р Милен Балтов
проф. д-р Васил Янков
проф. д-р Момяна Гунева
проф. д-р Димитър Юдов
проф. д-р Лина Анастасова
проф. д-р Силви Чернев
проф. д-р Радостин Долчинков
доц. д-р Евелина Динева
доц. д-р Мария Алексиева

РЕЦЕНЗЕНТИ

проф. д-н Галя Христовова
проф. д-р Милен Балтов
проф. д-р Даниела Орозова
проф. д-р Силви Чернев
проф. д-р Сава Димов
проф. д-р Радостин Долчинков
доц. д-р Евелина Динева
доц. д-р Камен Сейменлийски
доц. д-р Йонка Балтаджиева
доц. д-р Мария Нейкова
доц. д-р Ицка Дерижан

Всички права са запазени!

Не се разрешават копиране, възпроизвеждане и разпространение на докладите или части от тях без писменото разрешение на авторите. Авторите носят пълна отговорност за авторството си, както и за грешки, допуснати по тяхна вина.

© Бургас 2016
ISSN: 1311-221-X

СЪДЪРЖАНИЕ

Даниела Орозова, ИЗВЛИЧАНЕ НА ЗНАНИЯ ОТ ДАННИ В ОБРАЗОВАТЕЛНО ПРОСТРАНСТВО	5
Сава Димов, BREXIT – НОВ ЕТАП ОТ РАЗВИТИЕТО НА ЕВРОПЕЙСКОТО ИКОНОМИЧЕСКО ПРОСТРАНСТВО	19
Александър Драгиев, КРИТЕРИИ ЗА ОПРЕДЕЛЯНЕ НА ВРЕМЕННИТЕ МЕРКИ ЗА ЗАЩИТА В МЕЖДУНАРОДНОТО ПРАВОСЪДИЕ	29
Евелина Динева, СПОСОБНОСТИ – СЪЩНОСТ, ВИДОВЕ. МАТЕМАТИЧЕСКИ СПОСОБНОСТИ – ДИАГНОСТИКА	35
Йонка Балтаджиева, Пенка Барозова, ВЛИЯНИЕ НА ЛОКАЛИЗАЦИЯТА НА КОНТРОЛА ВЪРХУ МОТИВАЦИЯТА ЗА УЧЕНЕ ПРИ УЧЕНИЦИ В ПОДРАСТВАЩА ВЪЗРАСТ (13-14 ГОДИНИ)	51
Румяна Златева, СТРАТЕГИЧЕСКОТО ПЛАНИРАНЕ КАТО ИНСТРУМЕНТ ЗА ПОВИШАВАНЕ НА ИНВЕСТИЦИОННАТА ПРИВЛЕКАТЕЛНОСТ НА СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ	66
Нина Герджикова, ПО-ВАЖНИ ТЕОРИИ ЗА ЗДРАВНОТО ПОВЕДЕНИЕ И ТЯХНОТО ЗНАЧЕНИЕ ЗА ВЪЗПИТАТЕЛНАТА ПРАКТИКА	77
Diana Popova, SELF-EVALUATION, REFLECTION AND STUDENT INVOLVEMENT	82
Славка Ненова, ПОДХОДИ ЗА ОСИГУРЯВАНЕ НА КАЧЕСТВОТО НА ОБРАЗОВАТЕЛНАТА УСЛУГА В УЧИЛИЩЕ	86
Гергана Начева, ВЕСТНИК „ЛИТЕРАТУРЕН ГЛАС”(1928-1944) НА ДИМИТЪР БОРИСОВ МИТОВ В КОНТЕКСТА НА ЦИВИЛИЗАЦИОННАТА ИСТОРИЯ	121
Мария Манева, ИНТЕРАКТИВНОСТТА ПРИ КОМПЮТЪРНО - ОПОСРЕДСТВАНАТА КОМУНИКАЦИЯ	128
Живка Матеева, ПРОБЛЕМЪТ ЗА ПУБЛИЧНОСТТА НА ЛИЧНИТЕ ДАННИ В ПРОИЗВОДСТВОТО ПО НЕСЪСТОЯТЕЛНОСТ НА БАНКА	131
Росен Петров, АУДИО-ВИЗУАЛНАТА КОМУНИКАЦИЯ – ОТ ГУТЕНБЕРГ ДО ТЕЛЕВИЗИОННИЯ ОБРАЗ	145
Angel Ivanov, Ivan Popchev, SCIENTOMETRIC DEPENDENCIES IN THE FIELD OF INTELLIGENT PERSONAL ASSISTANTS	150

Кристиян Вълчев, ОТРАЖЕНИЕ НА ЧОВЕШКИЯ КАПИТАЛ И СОЦИОКУЛТУРНАТА СРЕДА ВЪРХУ ПАЗАРА НА НЕДВИЖИМИ ИМОТИ ОТ ВИСОК КЛАС	162
Силвия Лецковска, Камен Сейменлийски, Кремена Димитрова, ИЗСЛЕДВАНЕ НА ЗАВИСИМОСТТА НА СТОЙНОСТТА НА ЗАЩИТНИЯ КОНДЕНЗАТОР ОТ ДИНАМИЧНИТЕ ПАРАМЕТРИ НА СИМИСТОРА И НА ТОВАРА	180
Силвия Лецковска, Камен Сейменлийски, Даря Сиракова, СЪЗДАВАНЕ НА НЕПРЕКЪСНАТ МОДЕЛ НА СЪСТОЯНИЕТО НА АСИНХРОНЕН ДВИГАТЕЛ В УСТАНОВЕНА КООРДИНАТНА СИСТЕМА	184
Камен Сейменлийски, Силвия Лецковска, Даря Сиракова, РАЗРАБОТВАНЕ НА ДИСКРЕТЕН МОДЕЛ НА АСИНХРОНЕН ДВИГАТЕЛ В СИНХРОНИЗИРАНА С ПОЛЕТО КООРДИНАТНА СИСТЕМА	191

ИЗВЛИЧАНЕ НА ЗНАНИЯ ОТ ДАННИ В ОБРАЗОВАТЕЛНО ПРОСТРАНСТВО

Даниела Орозова
Бургаски свободен университет

DATA MINING IN EDUCATIONAL SPACE

Daniela Orozova
Burgas Free University

Abstract: Системата за електронно обучение на БСУ, базирана на Мудъл, позволява надграждане и развитие с цел провеждане на качествено персонализирано и адаптивно е-обучение. Разгледани са особености на базата от данни на тази система, примерни справки и съответните им SQL заявки. Поради нарастващия обем на натрупваните данни се предлага използване на агенти за извличане на знания от данните.

Key words: Big Data, Education Space, Agent oriented architectures, E-learning, Data Science.

1. Увод

Съвременните тенденции в компютърните системи са свързани с развитието на високопроизводителни изчисления (HPC) и работа с феноменна големи данни (BigData) [16]. В тази статия интересът е насочен към оптимизиране на достъпа до големи обеми от данни в съвременното образователно пространство, чрез прилагане на агенти за извличане на знания от данните. Обработката и съхранението на големите данни изисква нов поглед и съвместно прилагане на редица утвърдени технологии, както е показано на фигура 1 [18]. Появява се понятието *Data Science*, което се свързва с извличането на предварително неизвестни знания директно от данни, чрез процес на откриване и аналитичен анализ на хипотези.

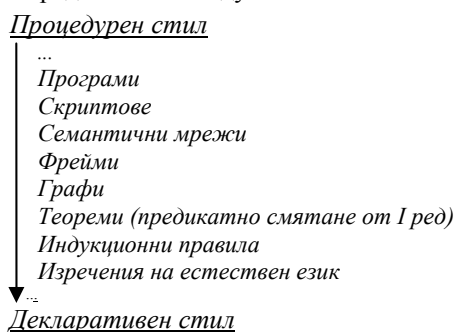

Фиг. 1. Възникване на понятието Data Science

Когато говорим за извличане на знания, данните и знанията трябва да бъдат формализирани – представени чрез определен подход. На фигура 2 се показват различни формализми за представяне на знания, започвайки от процедурен формат, който е добре структуриран и преминавайки към декларативен формат, по-свободен в описанието.

Процедурният подход позовава простотата и лекотата на разбиране. Представянето е чрез алгоритми, симулиращи реално поведение. Този тип позволява проследяване на проблем от алгоритмичен стил и е лесен за анализиране.

Декларативният подход е по-свободен и гъвкав. Тук структурата на управление е отделена от представените знания, обикновено като система от правила. Основната характеристика при това представяне е модулност.

Фиг. 2. Формализми за представяне на знания

Начинът на представяне на знанията е един от най-важните проблеми, които трябва да бъдат решени при проектирането на обучаваща среда. Знанията за предметната област са основата, върху която се гради експертността на системата. Те фактически представят познанията на самата система и в този смисъл трябва да бъдат пълни и удобни за използване. Това условие отговаря на изискването към преподавателя да бъде експерт в областта на познанието, което преподава. За попълването на знанията от предметната област в системата се грижат специалисти от областта и педагози.

2. Архитектура на образователното пространство

Съвременното образователно пространство трябва да осигурява контекстно-зависима, адаптивна и персонализирана доставка на образователни услуги и учебно съдържание. Пространството е множество от различни активни компоненти, опериращи в информационната среда.

Една *информационна среда* включва (пасивни) информационни ресурси, необходими за организиране, провеждане и документиране на електронен обучителен процес. Тя може да се разглежда като околната среда, в която оперират и до която имат достъп интелигентни агенти от различни типове. Изгражданото образователно пространство включва три типа компоненти [14]:

- *Дигитални библиотеки* – хранилища на електронно учебно съдържание;
- *Онтологии* – представят основните концепции и релациите между тях за предлаганите учебни дисциплини;
- *Бази от данни* – релационни хранилища с данни и извеждана от тях информация, необходима за функциониране на образователното пространство.

Развитието на технологиите дава възможност да се прилагат модели на иновативно преподаване, обучение и оценяване, чрез създаване на обучителни среди, кои-

то могат да интегрират в обучението използването на различни ресурси, дейности и подходи. Облачно-базираните технологии, социалните мрежи и мобилните устройства все повече стават част от нашето ежедневие. Все по-често се използват електронни форми за подпомагане на обучението, като тенденцията е налагане по-силно на мобилното обучение (м-обучение). М-обучението представлява електронно обучение (е-обучение), чрез използване на различните видове мобилни устройства и свързаните с тях технологии за подпомагане процеса на обучение [7]. В сферата на образованието, ако няколко университета изградят общ облак, те ще могат да предложат сравними по качество и обем информационни услуги, което ще се отрази положително на качеството на самото обучение.

През 2012 г. по Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси“, Бургаският свободен университет спечели проект „Университетски център за електронни форми на дистанционно обучение и услуги при БСУ (УЦДО) – възможност за учене през целия живот“. В рамките на проекта бяха проведени проучвания и анализи и бе взето решение в качеството на система за създаване, ползване и поддържане на електронно учебно съдържание в БСУ да се използва системата за управление на е-обучение с отворен код Мудъл [8]. Тази система позволява надграждане и развитие с цел провеждане на качествено персонализирано и адаптивно е-обучение и интеграция с други средства за добавяне на нови функционалности. По време на работата на системата през годините се нарупват данни, свързани с обучението на различните студенти по изучавани от тях дисциплини. Последващите анализи на натрупваните през годините данни са интересно поле за научни изследвания. Нашите усилия са насочени в посока на интегриране на *Data Mining* техники със системата за електронно обучение.

3. Задачата за моделиране на потребителя в образователното пространство

Чрез подходящи средства за следене и отчитане на дейността на потребителя се изгражда негов модел. Моделът на потребителя служи за персонализиране на системата към знанията и уменията на потребителя и прилагане на адекватни подпомагащи стратегии в работата му.

Моделът на потребителя по своята същност е структура от данни, представяща индивидуални характеристики за потребителя, на дадена програмна система. Той представя познавателните процеси и схващания на потребителя за приложната област. Сложният процес на създаване, поддържане и обновяване на модела, въз основа на наблюдаваното поведение, се нарича *диагностициране* [10].

Моделирането на потребителя дава възможност за осъществяване на следните дейности от страна на системата:

- адаптиране на поведението на системата към индивидуалния потребител за подпомагане на научно-приложната дейност;
- определяне на грешни схващания на потребителя и вземане на мерки от страна на системата за отстраняването им;
- възможност за активност на системата и осъществяване на смесена инициатива на диалога: напредване в учебната програма; преход към подходяща или следваща тема, когато текущата е усвоена; предложение за помощ в най-подходящите моменти; генериране на нови задачи с трудност малко над оценките за текущите знания и умения на обучаемия; адаптиране на обясненията и др.

В процеса на проектиране на модела на потребителя трябва да се отговори на следните въпроси:

Защо се моделира потребителя? – каква е общата цел, кои модули на системата се нуждаят от данните, съдържащи се в модела на потребителя.

Кой се моделира? – какво е отношението на моделираните хора към системата, колко индивидуални са моделите – какви и колко са потребителите, които се моделират. Често се прави модел на типове потребители или базов модел на потребител.

Какво се моделира? – какви аспекти на потребителя се моделират и как се интерпретира моделът. Някои от най-често моделираните аспекти на потребителя са: ниво на експертност, убеждения, грешни предположения, цели, планове или намерения, квалификация и др.

Как се моделира потребителя? – това са методологията и източниците за моделиране. Използват се общи методи като: абстрахиране, класификация или развитие на прагматичен модел. Част от информацията е заложена предварително в модела, друга информация се получава от отговори на потребителя или се извежда индиректно от отговорите му, трета информация се получава от предишни сесии на системата.

„Моделът на потребителя е източник на знания, съдържащ в явен вид информация за някои специфични характеристики на потребителя, засягащи диалога със системата” [10]. В интелигентните програмни системи се създава отделен модул, който строи модела и снабдява другите модули на системата с информация и предположения за потребителя. Информацията съдържаща се в модела не е статична. Тя се изменя и конкретизира при действията на потребителя. Този модел съществува и има смисъл само, ако информацията от него се използва активно от системата за генериране на различни действия, относно различните потребители.

Източниците за получаване на информация, необходима за изграждане на модела на потребителя могат да бъдат:

- неявни – от поведението на потребителя в конкретната ситуация;
- явни – от диалога на системата с потребителя;
- структурни – от вътрешните връзки между обектите и познанията в предметната област;
- фоновни – базиращи се на оценки за средното ниво на подготвеност на потребителя.

Проучват се различни техники и средства за следене и отчитане на дейността на потребителя и подходи за моделирането му. То се разглежда в два аспекта:

а) Моделиране на знанията и уменията на цял клас от потребители.

Създават се групи (класове) от потребители с общи характеристики, на които се предлагат общи функционалности и ресурси. Цели се, системата да е така проектирана, че да задоволява техните колективни нужди. Тази идея стои в основата на стереотипният подход, при който потребителя се класифицира към някоя предварително дефинирана група и по този начин му се приписват общите за групата характеристики. Стереотипите могат да се представят във вид на йерархия и могат да разширяват тези, които са над тях. Когато обаче се изисква индивидуална адаптация или предоставяне на специфична помощ, стереотипните модели не са достатъчни.

б) Моделиране на знанията и уменията на отделен потребител

Индивидуалният модел на потребителя служи за описване на историята на работата, за фиксиране на текущото състояние на знанията, за прогнозиране развитието на уменията на потребителя и разкриване на погрешните му заключения.

Основни области на приложение на моделиране на колективен или индивидуален потребител са интелигентните системи за обучение, експертните системи, програмните потребителски среди и др.

Според Ваг и Feigenbaum [11] съществуват два основни подхода за моделиране на отделен обучаем (потребител):

- Моделиране с припокриване

При моделите с припокриване (overlay approach) знанието на потребителя се представя като подмножество на общото знание, поддържано от системата. Знанието на системата може да бъде определено от предметното знание за областта, която се изучава, знанието на експерта в областта или очакваното знание за обучаемия. Моделът с припокриване е сред най-често използваните модели. Знанието на системата е декомпозирано на независими компоненти и е покрито със система от означения, показващи нивото на усвояване на всяка отделна компонента. Обикновено тези компоненти са представени като йерархия или семантична мрежа от възли, свързани пряко с понятията от областта. За оценяване на знанията се използват логически или числови стойности. При една от разновидностите на този вид моделиране – диференциалните модели – системата поддържа множество от знания, които трябва да бъдат усвоени и друго множество от знания, които не е задължително да бъдат усвоени. Моделите с припокриване могат да оценяват знанието на потребителя в различни предметни области, което прави тези системите гъвкави и адаптивни.

- Моделиране с библиотека от грешки

При този подход (bugs theory) формално се диагностицират грешки, чрез списък от предварително дефинирани грешно усвоени и липсващи елементи от знания. Тук моделът на потребителя се състои от модел на експерта, допълнен със списък от допускани грешки в областта.

Моделиране на някои психологически качества като упоритост, работоспособност, съсредоточеност, време за което потребителят забравя определено знание или умение, ако не го упражнява е представено в [12]. Една от новите насоки е способността за моделиране на индуктивни или дедуктивни разсъждения, изучаване и идентифициране на креативното мислене и действие на обучаемите. Такъв модел се реализира при средата Creativity Assistant, разработена в Де Монтфорт университета, Лестър [ELDE]. В [13] е представена програмна среда за събиране и съхраняване информация за настроеността и действията на обучаемите в процеса на усвояване и прилагане на знания. Събраните данни се представят в структури, наречени „карти на креативност“ (Creativity Maps). Разработва се концепция за откриване и използване на подходящи анализатори на картите на креативността.

В предметно-съдържателен план индивидуализацията на програмната система позволява да се осъществява вариативност на постъпващите към потребителя съобщения във функции на обяснения по степен на тяхната детайлизираност, насоченост, честота на включване, ориентация на обучаващия и управляващ ефект, което се определя от конкретните характеристики на когнитивния стил на потребителя. В резултат на това може да се извършва предварително планиране на стратегиите за търсене, диференциране на подмножество от оценъчни съобщения и управляващи въздействия.

4. Базата от данни на Мудъл

Използването на софтуер с отворен код си има своите предимства и недостатъци. Предимствата в общия случай са ниската цена за инсталиране, внедряване и експлоатиране на продукта и наличието на богата гама от функционалности. Недостатъците (от програмистка гледна точка) са свързани с редица трудности като необходимостта от проучване на голям обем сорс код при надграждане на системата и усложнена бизнес логика, породена от стремежа за постигане на универсалност на

функционалностите и др. Базата от данни на Мудъл съдържа над 200 таблици [5]. Основните таблици са 50, а останалите са групирани на база функционалности, като името на всяка таблица съдържа името на модула, който обслужва.

Използвайки натрупаните данни, могат да се генерират редица полезни справки за участниците и работата им, например: справка за участниците в дадена дейност, справка за продължителност на участие в дадено обучение, дата на започване и дата на завършване на участието; данни за обучаемите и курсовете, в които участват; общ брой участници; брой курсове по специалности; брой участници, преминали обучение в отделните курсове и др. В Мудъл не съществуват стандартни средства за създаване на посочените справки. За тяхното изготвяне е необходимо познаване не само на структурата, но и на съдържанието на таблиците с данни за потребителите. Примерните SQL кодове са написани на MS SQLServer, но могат да се ползват и други системи за управление на бази от данни. Основни таблици от базата данни на Мудъл са:

- Таблица **role** съдържа информация за потребителските роли в системата. Ролите се създават от администратор на системата и съответно, конкретните им имена могат да се различават във всяка отделна инсталация на Мудъл.

- Таблица **user** описва потребителите на системата, с техните основни характеристики: име (*firstname*), фамилия (*lastname*), адрес (*address*), e-mail и др.

Ако са необходими допълнителни характеристики за потребителите, може да се създаде допълнителна таблица, която да се свързва с таблицата *user* по номера на потребителя. Ако са необходими данни за допълнителни характеристики, които не се съхраняват по подразбиране в таблиците на Мудъл, можем да създадем нова таблица, например *user_info*, която да представя конкретни стойности за допълнителните данни, за потребител [2]. Всеки отделен запис от тази таблица съдържа информация за това, кое допълнително поле (*filedid*), за кой потребител (*userid*), каква стойност има (*data*). Тогава, за да се изведат данните за един потребител, за всяка от допълнителните характеристики трябва да се направи вложена заявка.

Таблица **course** съдържа основни данни за курсовете като кратко и пълно име на курса (*shortname* и *fullname*) и неговите характеристики. В допълнение всеки курс има зададена категория – полето *category*, което изпълнява ролята на външен ключ и служи за връзка с първичния ключ на допълнителна таблицата **course_categories**. В тази таблица са зададени като категории основните специалности (направления).

В таблица **context** се задават различни контекстно зависими характеристики. В Мудъл има дефинирани като константи няколко нива на контекст (*context level*, описани във файла *lib/accesslib.php*). В зависимост от стойността на *contextlevel*, полето *instanceid* се свързва с различни таблици. Например, ако *contextlevel* е 50, то *instanceid* съдържа *id* на курс от таблицата *course*.

Таблица **role_assignments** описва кой потребител (*userid*) каква роля (*roleid*) в какъв контекст (*contextid*) притежава. Например, един потребител може да е с роля студент за даден курс и с роля автор за друг.

Използвайки тези таблици, например заявка за извеждане на списък с имената на курсовете и специалността, в която се чете курса има вида:

```
SELECT course_categories.name, course.fullname, course.shortname
FROM course_categories LEFT JOIN course
ON course_categories.id=course.category
ORDER BY course_categories.sortorder
```

Пример на заявка за групиране на курсовете по специалности и извеждане на броя на създадените курсове за всяка специалност има вида:

```
SELECT course_categories.name, COUNT(*) AS num
FROM course, course_categories
WHERE course_categories.id=course.category
GROUP BY course_categories.name
ORDER BY num
```

Алтернативна SQL-заявка със същото условие има вида:

```
SELECT course_categories.name,
(SELECT COUNT(*)
FROM course
where course_categories.id=course.category) AS num
FROM course_categories
ORDER BY num
```

Следващо развитие е свързано с автоматизирано изследване и оценяване на качеството на провежданите електронни и дистанционни форми на обучение на базата на справки за индикатори, извлечени от БД на използваната система за електронно обучение.

5. Извличане на знания от данните

Процесът Data Mining (в превод на български – известен като *Извличане на закономерности от данни*) има за цел извличането на имплицитна, непозната отнапред и потенциално полезна информация от файлове, бази от данни и други източници на данни. Изведените от данни зависимости и обобщения се наричат *модели, образци* или *шаблони*, които се представят чрез линейни уравнения, правила, клъстери, графи, дървета и т.н [8].

Това е процесът на извличане на валидна и предварително неизвестна информация от различни хранилища с данни и използването ѝ при взимане на решения. Data Mining също се разглежда като процес на откриване на шаблони, корелации и тенденции в големи обеми от данни с помощта на статистически и математически средства и методи на изкуствения интелект [8]. Използва методи от различни области като: статистика, невронни мрежи, машинно обучение, генетични алгоритми и др. Този процес е ефективен при наличие на обобщени данни, каквито се съхраняват в складовете от данни (Data Warehouse). При работата с малки множества от данни могат да бъдат използвани методи на класическия изследователски анализ, прилаган от статистиците. В случая на големи бази от данни възникват нови проблеми. Някои от тях са свързани с начина за ефективно съхраняване и намиране на данни, а други се отнасят към такива фундаментални въпроси, като: как да бъдат избрани характерни представители на данни, как тези данни могат да бъдат анализирани за приемливо време, как да се разбере, дали някоя намерена зависимост отразява действителната реалност, а не е резултат от случайно съвпадение в определена част от данните.

По принцип *data mining* техники биха могли да се прилагат върху различни информационни хранилища като: реляционни бази от данни, складове с данни, транзакционни бази от данни (OLTP), обектно-ориентирани и обектно-реляционни БД, БД за специфични приложения (пространствени БД, БД с временни редове, текстови БД и мултимедийни БД), файлове с данни в текстов или бинарен формат и World-Wide Web. Успешно могат да бъдат прилагани и при хранилища с данни, свързани с електронни системи и среди за обучение.

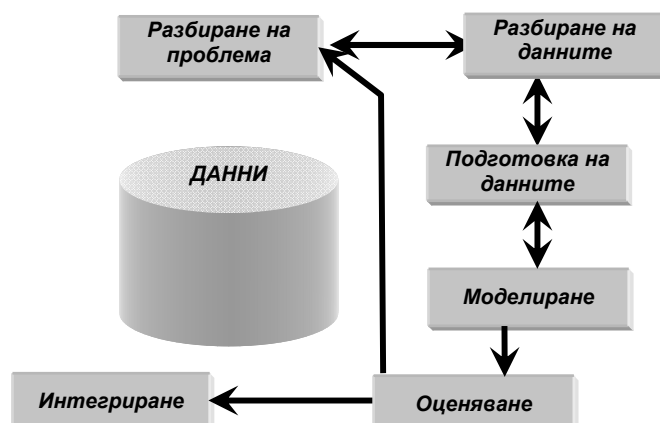
Процесът на извличане на закономерности от данни се състои от шест основни етапа [9]:

(1). *Разбиране на проблемната област (Business understanding)* – фокусира върху дефинирането на целите на изследванията и съответните изисквания от гледната точка на потребителя. Тук изследователят трябва да разбере, какво точно иска от него потребителя. Често потребителят има множество конкуриращи се цели и ограничения, които трябва да бъдат балансирани по подходящ начин. След завършването на етапа, тези знания трябва да бъдат превърнати в дефиниции на задачи за сондиране на данни и да се състави предварителен план как тези цели могат да бъдат постигнати.

(2). *Разбиране на данните (Data understanding)* – започва с първоначално събиране на данни и продължава с дейности, целящи задълбочаване на знанията на изследователя за естеството на данните. На този етап е необходимо да бъдат идентифицирани проблеми, свързани с качеството на данните, да бъде получено първоначално мнение за характера на данните, да бъдат намерени интересните подмножества на данните, за да се формират първоначални хипотези за скритата в данните информация. На този етап трябва да бъдат намерени отговори на такива въпроси като: дали данните са пълни? Дали те са коректни или съдържат грешки? Има ли липсващите данни и ако е така, как те са представени?

(3). *Подготовката на данните (Data preparation)* – покрива всички дейности по създаване от първоначални „сурови“ данни на крайното множество от данни (т.е. данни, които ще бъдат използвани от моделиращите средства). Етапът на подготовката на данни често се налага да бъде прилаган многократно и по различно време. Задачите по подготовката на данни включват в себе си избор на таблиците с данни, техни атрибути и отделни записи, както и трансформация и изчистване на данни.

Различието между непрекъснати и символни променливи е важно, тъй като някои от техниките за анализ на данни, подходящи за един тип променливи, не са подходящи за други. Непрекъснатите променливи се измерват по числова скала и по принцип могат да приемат произволни числови стойности. Символните променливи могат да приемат само определени, дискретни стойности. Символните стойности могат да бъдат подредени (т.е. да имат естествен начин на подреждане – например, *степен на образование*), или *номинални* (т.е. представят само имена на определени категории, като, например, *семеино положение*).

Фигура 3. Схема на процеса Data Mining според CRISP-DM [17]
(Cross-Industry Standard Process Model for Data Mining)

(4). *Моделиране (Modeling)* – този етап се състои от избор и прилагане на различни техники за моделиране, целящи извличане на закономерности от данните. Параметрите на моделите се калибрират до свои оптимални стойности. Тъй като някои модели имат свои специфични изисквания към формата на данните, на този етап често се налага връщане към етапа за подготовката на данни.

(5). *Оценка на модела (Model evaluation)* – на тази стъпка се оценява степента, до която моделът отговаря на целите, поставени от потребителя и се прави опит да се определи, дали съществуват някакви причини от проблемната област, правещи модела неприложим. Резултатите трябва да бъдат сравнени с оценъчния критерий, дефиниран в началото на изследванията. Етапът се състои във внимателно преглеждане на всички стъпки, изпълнени при създаването на конкретния модел, за да се потвърди, че те постигат поставените цели. В края на този етап се приема решение за използване или не на получените резултати.

(6). *Експлоатация на модела (Deployment)* – свързана е с необходимост от наблюдение и изготвяне на стратегия за експлоатация. На този етап следва да се определи дали и кога да се поднови процедурата по извличане на знания от данни и при какви условия.

Огромното количество събрани данни значително превишава възможността на човека те да бъдат ефективно използвани без помощта на специализирани мощни средства за анализ на данни. Стига се до въпроса как да се избегне вече известната ситуация „богата на данни, но бедна на информацията”.

Основен акцент в процеса е прилагането на съответен Data Mining алгоритъм или алгоритми, позволяващи получаването на знания, описващи: връзка между свойства на данните, модели на данните, резултатите от класификацията и клъстеризацията на данните и др. Интересно е какви типове зависимости могат да бъдат открити в процеса на извличане на закономерности от данни. За целта разглеждаме различни типове задачи, решаването, на които води до получаване на интересоващите ни зависимости:

- **Задачата за описание и обобщение на данни (Data Description and Summarisation)** цели намирането на описание на основните характеристики на данни, обикновено в обобщена форма. Това позволява на потребителят да получи представа за структурата на данните. В повечето от случаите описанието и обобщението на данни е само една подзадача, изпълнявана на ранните стадии на едно изследване. Началният изследователски анализ на данните може да помогне да бъде разбрана природата на данните, да бъдат построени първоначалните хипотези за скрита в данните информация. Резултатите от описанието или обобщението на данните могат да бъдат представени във вид на графики, диаграми, таблици, правила и др.

- **Задачата за сегментация (или клъстеризация)** има за цел разбиването на данни на интересни и смислени подгрупи или клъстери. Всички членове на една подгрупа поделят общите характеристики. Клъстеризацията може да се използва и за създаване на таксономии, т.е. организацията на обекти в йерархия от клъстери, които групират заедно сходните обекти. Сегментацията може да бъде напълно самостоятелната цел на изследване, т.е. определяне на сегментите да бъде основната цел на DataMining процеса. Но често тя е само една стъпка от решаването на други задачи. В тези случаи целта на сегментацията е се да намерят еднородни подмножества от данни, които след това могат по-лесно да бъдат анализирани. Обикновено в големи бази от данни различни зависимости между данни влияят едни върху други и затрудняват

намирането на интересни закономерности. В този случай подходящото сегментиране на данни значително улеснява основната задача.

○ **Анализ на крайностите** – данните могат да съдържат определени обекти, които не отговарят на общия модел на данни. Такива обекти се наричат крайни или екстремни (outliers). Повечето от методите за анализ разглеждат екстремните обекти като шум, който се игнорира. Обаче, в някои приложения, такива като диагностиката или разкриването на измами, рядко срещаните обекти са значително по-интересни от данните подчиняващи се на общи закономерности. Задачата за намиране на подобни обекти се нарича анализ на крайностите (outlier detection). Екстремните стойности могат да бъдат намерени чрез използване на статистическите тестове, базирани се на определен вероятностен модел на данни или чрез използване на мерки за разстояние, смятайки че екстремните са тези обекти, които се намират на едно значително разстояние от всички клъстери. Методите, базирани на отклонение, опитват да идентифицират крайностите чрез анализ на разликите в основните характеристики на обекти в групата. Анализът на крайностите позволява да бъдат разкрити измами с използване на кредитните карти чрез откриване на покупки, чиято стойност е много по-голяма за дадената сметка в сравнение с редовни плащания, осъществявани по сметката. Крайностите могат също така да бъдат открити при анализа на местоназначение и типа на покупката или честота на покупките.

○ **Задачата за описание на понятия** (concept description) цели създаване на разбираеми описания на понятия или класове. Тук целта не е да бъдат създадени пълни модели с висока предсказваща точност, а да бъдат създадени описания на отделни класове, позволяващи да бъде разбрана тяхната структура. Например, една компания би била заинтересована да научи повече за свои надеждни и ненадеждни клиенти. От създадени описания на тези два класа, компанията може да определи подходи, позволяващи ѝ да запази лоялните си клиенти и да се освободи от нелоялните.

Описанията на понятия могат да бъдат използвани и за целите на класификацията. От друга страна, някои класификационни техники създават класификационни модели, които могат да се разглеждат като описание на понятия. Важното различие се състои в това, че класификацията цели създаването на пълни модели, т.е. модели, които могат да бъдат приложени към всички данни. Описанието на понятия не е задължително да бъде пълно – достатъчно е то да описва важни части от понятия или класове. Описанията на понятия най-често се представят във вид на правила или прототипи.

○ **Класификация и предвиждане.** Класификацията предполага наличието на множеството от обекти, описвани чрез определени атрибути и принадлежащи към различни класове. Целевият атрибут приема дискретни (символни) стойности и е известен за всеки обект. Целта е да бъдат построени класификационни модели (класификатори), които назначават коректен клас на по-рано неизвестни обекти – обекти с предварително неизвестна стойност на целевия атрибут. Класификационните модели предимно се използват за предсказващото моделиране. Стойността на целевия атрибут може да бъде зададена предварително (например от потребителя) или изведена от сегментацията. Преди построяване на класификационни модели желателно е да бъде прилаган анализ на изключения, който позволява те да бъдат премахнати и по този начин да бъде подобрен класификационният модел. От своя страна, един класификационен модел може да бъде използван за откриване на отклонения от общата норма.

Предсказването е много сходно с класификацията, като разликата е в това, че при предсказването целевият атрибут не приема дискретни, а непрекъснати стойнос-

ти. Това означава, че целта на предсказването е да се намери числовата стойност на целевия атрибут за по-рано неизвестни обекти. Този тип задачи често се нарича регресия. Когато предсказването работи с данни за времеви серии, тази задача носи название предвиждане (forecasting). Регресионните модели могат да бъдат представени във вид на регресионни дървета, невронни мрежи, генетични алгоритми и т.н.

○ **Анализът на зависимостите** се състои в намирането на модел, който описва важни зависимости (или асоциации) между отделни елементи от данни или събития. Зависимостите могат да бъдат точни или вероятности.

- Асоциациите са един специален случай на зависимостите, те описват сходството между елементите на данни, т.е. тези елементи: двойки атрибут-стойност, които често се срещат заедно. Типичното приложение на асоциациите е анализ на потребителските кошници. Така следното асоциативно правило „В 30% от всички покупки бира и фъстъци са били закупени заедно” е типичен пример на една асоциация. Алгоритмите за намиране на асоциации са много бързи и извеждат много асоциации. Избор на най-интересните от тях е предмет на интензивна изследователска работа.

- Времеви серии (редове) са специален вид зависимости, извлечени от данни, представляващи последователности от събития във времето. Така например в областта на анализа на потребителските кошници последователните шаблони описват покупките на определен потребител или група от потребители във времето.

За извличане и представяне на моделите данни се използват различни статистически и математически средства и методи на изкуствения интелект като: невронни мрежи, машинно обучение, генетични алгоритми, дървета на решенията и др. Най-често използваните статистически средства са: групиране на данни, статистика, пресмятане на средни величини и отклонение, честотни разпределения и др. Моделите създавани от съответните средства представят компресиран образ за входните данни и съдържат основните познания, извлечени от данните на базата на определящия алгоритъм. Основни средства, използвани от техниките за извличане на закономерности от данни са [9]:

- *Дървета на решенията* – служат за класифициране на данни, като използват теглови коефициенти, за да се разпределят данните на все по-малки групи. С всеки възел в дървото има свързано правило, което предсказва целевата стойност с определени „сигурност” (confidence) и „подкрепа” (support). „Сигурност” е мярка на вероятността, с която възела на дървото предсказва целевата стойност. Това е съотношението на броя на случаите във възела, в които условието е предсказано вярно към общия брой случаи във възела. „Подкрепа” е съотношението на броя на случаите във възела, в които условието е предсказано вярно към общия брой случаи в базата от данни, т.е. мярка – колко случаи от базата са свързани с условието. Така дървото на решението е последователност от правила, които осигуряват итеративно разделяне на данните в дискретни групи, посредством проверка на условие във всеки възел.

- *Асоциативни правила* – чрез тях се класифицират данните, на базата на набор от правила, подобни на правилата в експертните системи. Тези правила могат да бъдат генерирани чрез процеса на търсене и изследване комбинации от правила или се извличат от дървета на решенията.

- *Невронни мрежи* – знанията са представени под формата на връзки, свързващи набор от възли. Силата на връзките дефинира свързаността между данните. За определяне значението на целевия показател се използва набор от входни параметри, математически функции и тегла. Изпълнява се повтарящ се цикъл на обучение, като

невронните мрежи променят теглото, докато се определи действителната стойност на входния параметър. След това невронните мрежи се превръщат в модел, който може да бъде приложен към нови данни с цел прогнозиране.

- *Генетични алгоритми* – моделът използва повтарящи се еволюционни модели, включващи операциите селекция, мутация и кръстосване (смесване). За избор на дадена особеност или отклонение се използва „функция приспособление” (fitness function). Генетичните алгоритми се прилагат често при оптимизиране на топологията на невронните мрежи и теглата им. Въпреки това те могат да се използват като средство за моделиране и самостоятелно.

- *Машино обучение* (machine learning) – са компютърни програми, които анализират данни, с цел да получат образци от информация, които се използват за решаване на специфични проблеми.

- *Иновационен анализ* (OLAP) – като сложен статистически анализ в реално време, следвайки дедуктивна (query-oriented) стратегия за анализ на данните. Потребителите формулират хипотези и изпълняват заявки, за да разберат значението на данните. Обикновено този анализ се използва като допълнение към Data Mining средствата. Самият Data Mining анализ следва индуктивна стратегия за анализиране на данните.

- *Изводи на базата на сравнение или изводи базирани на прецеденти* – тези алгоритми се основават на откриването на аналози от миналото, най-близки до текущата ситуация, с цел уточняване на стойност или предсказване на резултати.

Съществуват и редица други средства за анализ на данните. Някои средства за извличане на закономерности върху данните автоматично избират най-подходящата техника и настройки, а при други те се указват от потребителя.

5. Агент за извличане на знания

Когнитивният агент [4] е автономен софтуер, който има способността да развива своите знания, посредством откриване на нови знания чрез математически методи. Като се има предвид различната степен на интелигентност, когнитивните агенти могат да бъдат класифицирани в три категории:

- Когнитивни агенти на базата на правилата, които развиват знанията си с помощта на вградени в системата механизми за извод.
- Когнитивни агенти, които извличат нови знания с помощта на техники на машинно обучение.
- Когнитивни агенти на базата на анализ на данни чрез по-мощни Data Mining техники за откриване на знания [3].

Общата рамка на архитектурата на такава система включва следните компоненти:

○ Базата от знания – съдържа всички знания необходими на агента. В изследваната от нас обучаваща среда това са индукционни правила от вида „IF условия THEN действия”. Индукционното правило по своята същност е Булева формула

$R: X \rightarrow Y$, където X и Y са множества от клаузи.

X наричаме условие на правилото, а Y е неговото следствие. Клаузата се композира от два елемента $(a,b) \in (A,V)$, където A е множество от променливи, а V е множество от стойности. Елемент (a,b) принадлежи на Декартовото произведение $A \times V$. Също така в базата се съхраняват факти, изведени от околната среда или изведени от агент чрез механизмите за извод.

○ Базата от мета-знания. Тя е структурирана като множество от мета-правила, задаващи връзката между правилата.

○ Модул за извличане на нови правила. Основната роля на този инструмент е непрекъснато да се извличат нови знания, намирайки връзки между правилата, с цел ускоряване на процеса на извод.

Базирайки се на данните, натрупвани през годините в средата за електронно обучение Мудъл, изследваме възможността за извличане на знания и връзки между данните за студентите в процеса на обучението. Правилата, които се извличат и анализират (в случая индукционни правила) стават голям брой, който непрекъснато нараства. Идеята е, да групираме правилата в отделни групи. Когато се налага агент да вземе решение за обучавания обект на база на правилата от базата знания – той да не обработва последователно всички правила, а само правилата от групата, която е с най-голяма степен на сходство с търсената цел. Сходството между две правила измерва степента на прилика между тях, различието определя степента на несъответствие. Интуитивно, правилата са подобни, когато те споделят много идентични компоненти като клаузи.

На базата на клъстерен анализ правилата могат да се групират в класове. Агентът ще има способността да взема решения, като намалява мащаба на правилата, които се обработват по време на работа на системата. Така преди да започнете процеса на извод, агентът трябва да локализира съответствие с клъстер от правила на текущия факт от базата от знания, с който ще се работи.

4. Заключение

Базирайки се на натрупани данни от работата на система за електронно обучение с различни потребители, прилагайки средства от областта на извличане на знания от данните могат да се взимат различни решения като:

- да се оптимизират техниките за избор на тестови елементи и подходящ вид намеса в дейността на обучаемия;
- да се идентифицират типове обучавани, на които да се предлага подходящо продължение на обучението;
- да се предвидят обучаваните, за които има опасност да не се справят с обучението;
- да се правят анализи относно степента на придобиване и забравяне на знанията за различни интервали от време и за различни типове задачи, както и сравнение на показателите през годините.

При дистанционната форма, прилагайки електронното обучение се разкрива нов облик на процеса на преподаване, използвайки най-новите информационни технологии. Интегрирането на системите за електронно обучение с Data mining средства е необходимо за процеса на персонализиране на курсове за дистанционно обучение. На базата на получените резултати могат да се въведат допълнителни мерки за анализ и промяна на обучаващите курсове. Това от своя страна е път към повишаване на качеството на обучението във висшето училище.

Благодарности

Изследването е свързано с работата по проект НИД-4/2015 г. към фонд Научни изследвания на Бургаския свободен университет „Персонализиране на средата за електронно обучение“.

Литература

1. S. Stoyanov, I. Ganchev, M. O'Droma, H. Zedan, D. Meere, V. Valkanova, Semantic Multi-Agent mLearning System, A. Elci, M. T. Kone, M. A. Orgun (Eds.): „Semantic Agent Systems: Foundations and Applications”, Book Series: Studies in Computational Intelligence, Vol. 344, Springer Verlag, 2011, ISBN: 978-3-642-18307-2
2. Хаджиколев, Е., С. Хаджиколева, А. Вангелова, Едно решение за автоматизирано генериране на потребителски справки в Мудъл, Пета национална конференция по Електронно Обучение във висшите училища, 16-17 Май 2014 г., гр. Русе, 181-187, 2014.
3. Chemchem, A., Drias, H. From data mining to knowledge mining: Application to intelligent agents. International Joint Conference on Artificial Intelligence: Expert Systems with Applications, (2014).
4. Shen, W., Hao, Q., Yoon, H. J., Norrie, D. H. Applications of agent-based systems in intelligent manufacturing: An updated review, Advanced Engineering INFORMATICS, 20(4), (2006), pp.415-431.
5. Moodle, Database schema introduction, http://docs.moodle.org/dev/Database_schema_introduction.
6. Официален сайт на Мудъл, <https://moodle.org/>.
7. Орозова Д., Е. Николова, Възможности на мобилното обучение (m-learning), международна конференция БСУ, 13-14 юни 2008, 345-350.
8. Попчев И., Бизнес интелигентност: практически аспекти, Международна конференция 2006, сборник доклади том III, БСУ, Бургас, 336-340.
9. Han, Jiawei and Micheline Kamber. 2007. Data Mining: Concepts and Techniques. San Fransisco, CA: Morgan Kaufmann publishers.
10. Anderson L. W., D. R. Krathwohl (Eds). A taxonomy for learning, teaching and assessing: A revision of Bloom's Taxonomy of educational objectives: Complete edition, New York, Longman, 2001.
11. Barr A., Feigenbaum E., The Handbook of Artificial Intelligence, vol.2, 1984.
12. Орозова Д., К. Паскалев, Когнитивно моделиране в интелигентни инструментални среди, в: Съвременни тенденции в развитието на фундаменталните и приложни науки – VI национална конференция на Съюз на учените в България, Стара Загора, 1995, стр. 279-284.
13. Stoyanov, S., Cholakov, G., Valkanova, V. Sandalski, M., Personalized, Reactive and Proactive Providing of e-Learning Services, E-Learn 2011, Honolulu, USA.
14. D. Orozova, S. Stoyanov, I. Popchev, „Virtual education space”, International Conference „Knowledge – tradition, innovation, perspectives”, Burgas, Bulgaria, ISBN: 978-954-9370-99-7, vol. 4, pp.153–159, 2013.
15. С.Стоянов, Д.Орозова, И.Попчев, Виртуално образователно пространство – настояще и бъдеще, Юбилейна конференция на БСУ, том. II, стр. 410-418.
16. Орозова Д, М. Георгиева, Приложения на „Големите данни”, Списание „Компютърни науки и комуникации”, Том 3, № 4 (2014), БСУ, Бургас, стр.118-121.
17. Mark Hornick, Erik Marcade, Sunil Venkayala, Java data mining: strategy, standard, and practice, A practical Guide for Architecture, Design, and Implementation, 2006.
18. <https://www.datascience.com/resources/topic/education>

**BREXIT - НОВ ЕТАП ОТ РАЗВИТИЕТО НА ЕВРОПЕЙСКОТО
ИКОНОМИЧЕСКО ПРОСТРАНСТВО**

проф. д-р Сава Димов
Бургаски свободен университет

**BREXIT - NEW STAGE OF DEVELOPMENT OF THE EUROPEAN
ECONOMIC AREA**

Professor Sava Dimov, PhD
Burgas Free University

Summary: This research analyzes some new developments in the European area as Brexit, Bremain and Breeentry. They relate to a referendum exit of Britain from the European Union. Indicate the author's foreign and surveys that confirm argue that they are the logical result of a new format of European economic integration.

Key words: Brexit, Bremain, Breeentry, Breversal, Grexit.

JEL classification codes: C54, E24, E44, H12

Резюме: В научното изследване се анализират някои нови явления в европейското пространство като Brexit, Bremain и Breeentry. Те се отнасят до проведения референдум за излизане на Великобритания от Европейския съюз. Посочват се чужди и автори изследвания, които потвърждават защитаваната теза, че те са закономерен резултат от един нов формат на европейска икономическа интеграция.

Ключови думи: Brexit, Bremain, Breeentry, Breversal, Grexit.

JEL classification codes: C54, E24, E44, H12.

Въведение

Европейското икономическо пространство (European economic area) е уникална съвкупност от различни страни, обединени от Европейска асоциация за свободна търговия (European free trade association) и Европейския съюз (The European union), основан на единия валутен съюз (Euro area), фискалния пакт (Fiscal compact), задължение на страните да се присъединят към еврозоната (Obligation to join euro) и митническия съюз (Customs union).¹ То прокламира историческите ценности като мир, свобода, просперитет, които са в основата на партньорството за по-добро благоденствие на настоящи и бъдещи поколения. Водеща роля в тази ценностна общност играе Обединеното кралство, *което е едно авторово предизвикателство да изследва някои от новите икономически реалности и последици.*

---

¹ HM Treasury analysis: the long-term economic impact of EU membership and the alternatives. April 2016, London SW1A 2HQ, Print ISBN 9781474130899 Web ISBN 9781474130905, p.29

I. От една страна Обединеното кралство е по-силен и по-сигурен като член на Европейския съюз, обединен в многообразието, но от друга – суверенно право е на всеки народ да избира своята проекция на развитие. В този контекст Великобритания винаги е била част от европейското пространство, а визията на Лондон изразява особения британски възглед за характера и смисъла на европейската интеграция. Както сполучливо проф. д-р Никола Аврейски отбелязва, че „поради своите исторически традиции и специфично положение Великобритания продължава да се опитва да съвместява участието си в три „семейства“: на Британската общност (от 1931 г.), на Англосаксонската общност (от 1941 г.) и на Европейската общност (от 1961 г.)”². Великобритания през годините отстоява принципа на атлантизма, който изразява положението, че Европа няма бъдеще без стратегически съюз със САЩ под американско лидерство. Въпреки, че тя в географско и генетично отношение³ изцяло принадлежи на Европа, островното положение на Англия е възприемано като:

- „крепостен ров, защитаващ Острова от Европа“;
- „опърничавият“ член на Обединена Европа;
- британски „прът в колелото“ на европейската интеграция;
- (не)възможният „брак по сметка“ с Обединена Европа, или „най-опърничавият съпруг в този нов брак“ за да се стигне до категоричния авторов извод „по дяволите Европа“ (вместо заключение).

Естествено се налага извода, че **поради периферното си положение Англия е приобщена със закъснение към европейското географско, икономическо, културно и интеграционно пространство.**

II. Въпреки, че е налице приемственост в официалния външнополитически курс на Обединеното кралство, която изразява фразата на бившия британски премиер лорд Хенри Палмерсон „Великобритания няма приятели, а само интереси“, Островът се колебае между следните четири стратегически алтернативи:

Първа алтернатива, възстановяване на британската независимост, както от Америка така и от Европейския съюз. Тя се основава на мисълта за „уникалността на британците“;

Втора алтернатива, залагайки на Америка да се възроди идеята на Уинстън Чърчил за изграждане на съюз на англоезичните нации – Великобритания, САЩ, Канада, Австралия и Нова Зеландия;

Трета алтернатива, да се защити европейската идентичност на Великобритания, тъй като тя има повече общи черти със страните от Стария континент в сравнение с Америка;

Четвърта алтернатива, да се заложи на мостовото положение между Европа и Америка и се извлече максимална изгода.⁴

² Виж: Аврейски, Н. Великобритания и Европа. Обединеното кралство и европейската интеграция. Изд. Фабер, 2016, Велико Търново, ISBN 978-619-00-0320-5, с.185

³ Историческите факти показват, че в диапазона VIII и I век пр. Христа, островите са заселени от келти на континентална Европа. Те с местното население образуват нова етническа общност – брители. От средата на V до началото на VII век нашествие правят северногерманските племена – англи, сакси, юти и фризи. Те заедно с коренното британско население, прииждащите скандинавци и французи формират англосаксите, нарекли страната си „Англия“. Поради това Паксман, Дж. нарича населението на Острова „някакъв миш-маш – отчасти келтско-британски“. (Проблемът е разискван от: Аврейски, Н. Цит. произв. стр.9, Паксман, Дж. Англичаните. Портрет на един народ. Изд. Еднорог, С., 2013, ISBN 978-954-365-123-8, с. 63)

⁴ Аврейски, Н. Цит. съч., с. 136-137

В хода на този разискван контекст, ще цитираме мнението на двама безспорни авторитети, а именно: на проф. Хенри Кисинджър, който категорично заявява, че „британското обществено мнение никога няма да приеме наднационално решение”⁵ и на проф. Джон Лукач, защитавайки позицията, че „ако англичаните някога бъдат принудени да избират между Европа и Съединените щати, те (поне в обозримо бъдеще) ще изберат последните”.⁶

В геополитически план, основоположниците на единния европейски икономически съюз – Германия и Франция заемат различни позиции по проблема. Докато германските политици предпочитат Великобритания да остане в Европейския съюз, то техните френски колеги изразяват склонност да се разделят с опърничавия член на Обединена Европа.⁷ Очевидно става ясно, **че Обединеното кралство все по-трудно в бъдеще ще поддържа многоликата си социално-икономическа и политическа идентичност.**

III. Като израз на тези реалности са новите предизвикателства пред европейските интеграционни процеси като понятията Брекзит (Brexit), Бремайн (Bremain), Бре-ентри (Bre-Entry), Грексит (Grexit) и други, свързани с тях.

Терминът **Brexit** (с ударение на „е”) е съчетание от думи или както се нарича още портманто (portmanteau) на концепцията за British exit (положението на Великобритания в Европейския съюз). Това е английски неологизъм, образуван от първите букви на „Британия” и „изход”, имайки в предвид „излизане на Великобритания от Европейския съюз”. Той е образуван по аналогия на „Grexit”⁸, който означава възможно излизане на Гърция от европейската структура. Заговори се още за „Грексидент” – масово теглене на парични средства от банките на страната и за „Греферендум” – референдум, в които жителите на страната са против икономите на средства от властите, или „grisis”, термин който обозначава кризата в Гърция. Икономически понятия, добавени в Оксфордския речник на английския език, наред с обозначения за „beer o’clock” и „five o’clock.”

По същество Brexit е британски референдум, който означава възможно излизане на Великобритания от Европейския съюз или както се казва „Should the United Kingdom remain a member of the European Union?”⁹ Както директно се казва „Да остана или да напусна” („Should I stay or should I go”) с обобщени резултати: „Electorate” – 46,501,241 млн. резидентни на UK при „Counting complete Turnout” (избирателна активност) – 72.2%, „Leave” (UK votes to Leave the EU, „Brexit”) – 51.89% (17,410,742 votes), „Remain” – 48.11% (16,141,241), и с отхвърлени бюлетини – 26,033 (0.056%).

⁵ Кисинджър, Х. Политиката. Към дипломацията на XXI век. Издателство „Прозорец&Труд”, С., ISBN: 954-528-340-8, първо издание, 2002, с. 47

⁶ Лукач, Дж. Краят на XX век и краят на модерната епоха. Издателство „Обсидиан”, С., ISBN: 954-824-013-0, първо издание, 1994, с. 176

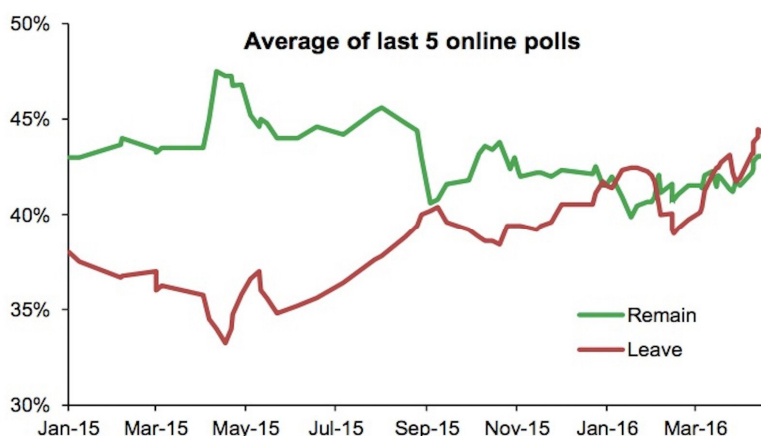
⁷ Виж за подробности: Аврейски, Н. Цит.произв., с.220-221.

⁸ Първата употреба на термина се появява в доклад на един икономист от банка Citygroup през февруари 2012 г., а първото официално цитиране е в раздела „Bagehot’s notebook” на списание „The Economist” с дата 21 юни 2012 г.

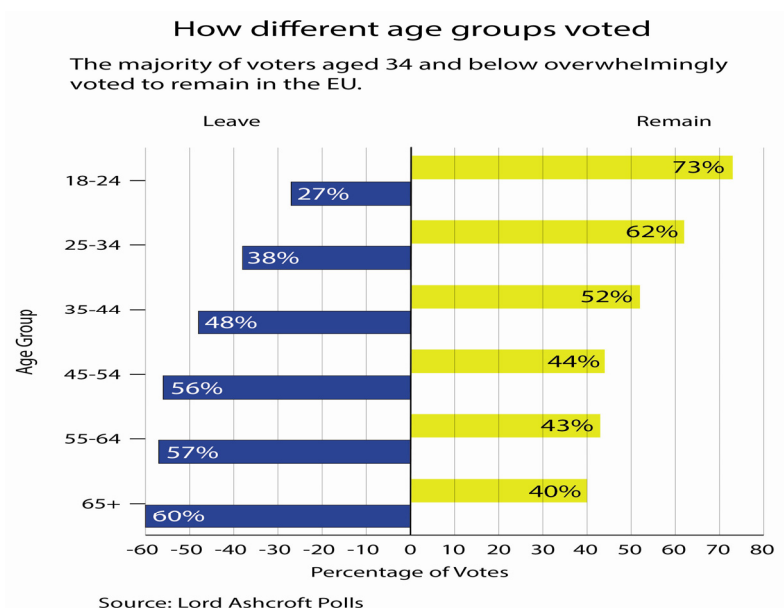
⁹ Състои се на 23 юни 2016 г. при електорат резидентни на Обединеното кралство с резултати както следва: England – „Leave” 53.4% (15,188,406 votes) – „Remain” 46.6% (13,266,996 votes) – „Turnout” – 73,0%; Northern Ireland - 44.2% (349,442) срещу 55.8% (440,707), избирателна активност – 62.7%; Scotland – 38.0% (1,018,322) срещу 62.0% (1,661,191), 67.2%; Wales – 52,5% (854,572) срещу 47.5% (772,347), 71.7%.

От цитираните резултати се забелязват следните няколко фактологии, а именно:

Първо, от януари 2015 г. до септември същата година средните прогнозни резултати показват „разминаване“ на привържениците и противниците на „излизането“, т.е. по-конкретно „Remain“ надвишава „Leave“. „Ножицата“ между тях е твърде осезателна. Септември 2015-януари 2016 г. това се повтаря, но в приближаващи се параметри. След януари 2016 г. изследваните групи започват да се движат успоредно, но с краткосрочни надделявания една над друга. (Виж последвалата графика.);

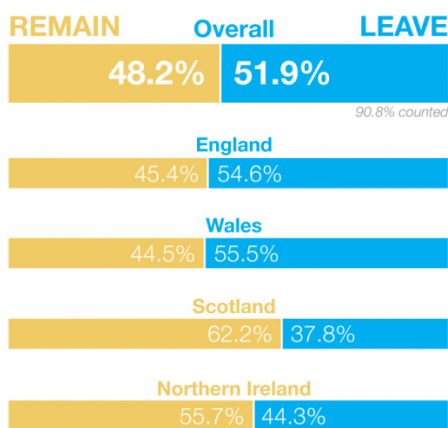
Второ, Категорично се забелязва, че за оставането в Европейския съюз са гласували предимно по-младите британци: от 18 до 24 години – 73%, 25-34 г. около 62% и 35-44 г. – 52%. По-възрастните категорично са за „Brexit“ като над 65 годишните са против Европейския съюз. Следователно, *диференциацията на британското общество е очевидно явление.* (Виж следващата диаграма)

Трето, Англия и Уелс са категорични в своя избор за „Brexit“ съответно – 54.6% и 55.5%, докато Шотландия и Северна Ирландия са на противоположния полюс – 37.8% и 44.3%. Очевидно е разделението на „севера“ за оставане в Европейския съюз и на „юга“ за излизане. В крайна сметка, мнението на Англия и Уелс в референдума надделява и оформя цялостната картина в Обединеното кралство. (Виж Резултатите от британския референдум, следваща диаграма)

Results of the British Referendum

The United Kingdom has voted to leave the European Union. Scotland and Northern Ireland voted to remain, but Britain and Wales elected to leave. Its departure may encourage other countries to reconsider their membership in the bloc.

English voters are dragging Northern Ireland out of the EU.

**SINN FEIN NATIONAL CHAIRMAN
DECLAN KEARNEY**

Scotland has delivered a strong, unequivocal vote to remain in the EU, and I welcome that endorsement of our European status.

**SCOTTISH FIRST MINISTER
NICOLA STURGEON**

Copyright Stratfor 2016 www.stratfor.com

Освен посоченото, еволюцията в настроенията на британците е видна щом се сравнят тези резултати с предходния референдум от 5 юни 1975 г. „Следва ли Великобритания да остане в Европейската икономическа общност”, при който „за” оставане в Общността (Общия пазар) са гласували 67.2%(17,378,581), „против” или „не” – 32.8% (8,470,073) при процент на гласували 64.5%.

Наред с посоченото се заговори за „заразата, наречена референдум за напускане на Европейския съюз”, като се превеждат следните резултати от социологически проучвания:

- Италия: 58% смятат, че има нужда от референдум, 48% биха гласували с излизане от ЕС;
- Франция: 56% са „за референдум”, 41% са „за излизане”;
- Швеция: 43% за референдум, 39% за излизане;
- Белгия: 42% за референдум”, 29% за излизане; Полша: съответно 41% за референдум – 22% за излизане;
- Германия: за референдум 40% – за излизане 34%;
- Испания: привърженици 40% – за излизане 26%; и
- Унгария: привърженици за референдум – 38%, за излизане 29%.¹⁰

¹⁰ Изследване на Ipsos Mori сред извадка от 6017 души в периода март-април 2016 г.

При това, настроенята сред европейците за бъдещето на ЕС през 2020 г. са силно комплицирани: едва 16% от запитаните отговарят, че съюза ще бъде по-интегриран, отколкото днес, а почти 1/3 смятат, че ЕС ще има по-малко правомощия, отколкото сега. Други 39% определят, че балансът на силите в ЕС няма да се промени съществено в следващите четири години. Един на десет е на мнение, че ЕС ще се разпадне дотогава, докато само 6% виждат реализирана идеята за единно европейско пространство.

Според проучване на U.S.News&World Report¹¹, свободното движение на хора като един от фундаменталните принципи на Европейския съюз ще пострада, ако се запази тенденцията – над 3 мил. хора да имигрират в Обединеното кралство от други страни на Европейския съюз, а обратния поток да бъде около 1.2 млн. Не случайно над 30% от всички емигранти в Европейския съюз се насочват към Обединеното кралство. Идеята за свободно движение на стоки, услуги и пари в рамките на единния европейски пазар, обезпечавашо изгода на всички 28 държави и привличащо чуждестранни партньори също ще бъде застрашена от провал.

Вземайки под внимание категоричната позиция на другите европейски страни, че искат да видят Великобритания в състава на Европейския съюз, бихме могли да отграничим следните две категории – „противници на Brexit” и „привърженици на излизането”. Социологическите изследвания показват следната конфигурация:

- ✓ Литва „противници на Brexit” – 78%, привърженици – 6%;
- ✓ Малта съотношението е 76 срещу 6%;
- ✓ Португалия – 74 срещу 7%;
- ✓ Ирландия – 72 срещу 10%;
- ✓ Румъния – 70 срещу 4%;
- ✓ Испания – 70 против 6%;
- ✓ България – 67 против 7%;
- ✓ Италия – 67 против 9%;
- ✓ Полша – 67 против 6%;
- ✓ Германия – 59 против 11%;
- ✓ Дания – 56 против 13%;
- ✓ Франция – 50 против 18%;
- ✓ Гърция – 50 против 15%;
- ✓ Нидерландия – 49 против 10%;
- ✓ Австрия – 41 против 18%;
- ✓ Кипър – 35 против 19%.¹²

Според експерти, световната икономика, отчитана по паритета на покупателната способност на валутите е малко над 110 трлн. долара. В този контекст икономиката на Великобритания се оценява примерно на 2,5 трлн. долара, т.е. около 2.4% от нея. Ако икономическият спад в Обединеното кралство, вследствие на Brexit е 6%, то тази дълбока рецесия ще доведе до съкращаване на световната икономика с 0.15%, но ако той е 2%, ефекта ще бъде само около 0.05%.¹³

¹¹ *What Is Brexit? U.K. citizens may vote to leave the EU. Here's a breakdown of the nation's relationship with the region. June 22, 2016*

¹² *Deidre McPhillips. What Is Brexit? U.K. citizens may vote to leave the EU. June 22, 2016*

¹³ *Сенинский, С. Современная Европа и Brexit на весах//http://ru.krymr.com/a/27815142.html (26 Септември 2016 г.)*

Важността на проблема се подсилва от факта, че около 30% от преките чуждестранни инвестиции във Великобритания са насочени в нейния мощен финансов сектор, чийто обем съставлява около 17% от brutния вътрешен продукт на страната. Още повече, че Лондон е силен привлекателен център от геополитическа величина за банкови и борсови транзакции. Така например, според Global Financial Centres Index 20 към септември 2016 г. Лондон е на първо място с 795 т. (GFCI 19 Rank – 1, Rating – 800), след което следват Ню Йорк, Сингапур, Хонг Конг, Токио и други мегаполиси както следва:¹⁴

Centre	GFCI 20		GFCI 19		CHANGES	
	Rank	Rating	Rank	Rating	Rank	Rating
London	1	795	1	800	◀ 0	▼ 5
New York	2	794	2	792	◀ 0	▲ 2
Singapore	3	752	3	755	◀ 0	▼ 3
Hong Kong	4	748	4	753	◀ 0	▼ 5
Tokyo	5	734	5	728	◀ 0	▲ 6
San Francisco	6	720	8	711	▲ 2	▲ 9
Boston	7	719	9	709	▲ 2	▲ 10
Chicago	8	718	11	706	▲ 3	▲ 12
Zurich	9	716	6	714	▼ 3	▲ 2
Washington DC	10	713	7	712	▼ 3	▲ 1

Източник: „GFCI 20 Overall Rankings”. Long Finance. September 2016

Така, че Лондон, Ню Йорк, Хонг Конг, Сингапур и Токио са петте водещи световни финансови центрове. Лондон е една точка напред от Ню Йорк (по скала от 1,000 пункта това е незначително). Сингапур е 42 точки зад Ню Йорк и се намира на трето място. Токио е на пето място и е 60 точки зад Ню Йорк.

IV. Понятието „Brexit” произхожда от съкращение на „British Remain”, отнасящо се до избирателите, гласували за оставането на Великобритания в Европейския съюз. Тяхната теза е, че икономическият ефект от излизане на Обединеното кралство ще е много тежка депресия, която ще постави страната в състояние на слабост и ще причини големи щети на икономиката. Следователно Обединеното кралство в рамките на Европейския съюз е символ за свобода, сигурност, икономическа отговорност и иновации, предизвикателство към всички европейски граждани. С други думи, британците са ангажирани с европейския проект като стожер на мира, свободата и благоденствието на всички бъдещи европейски поколения. Като най-ярък израз на кампанията „Brexit” са бившите вече премиер на Великобритания Дейвид Камерън и канцлерът на хазната (финансов министър) Джордж Озбърн. Те застъпват позицията, че излизането от Евросъюза се доведе до свиване на brutния вътрешен про-

¹⁴ „GFCI 20 Overall Rankings”. Long Finance. September 2016

дукт, позовавайки се на постановката „направи си сам рецесия“. Процесите, отключени от референдума за излизане от ЕС ще бъдат усещани силно още десетилетия и вероятно ще бъдат негативни в политически план.

Brexit Falout се отнася до това, че излизането от Европейския съюз ще задейства член 50 на договора от Лисабон. Той реформира Договора за Европейския съюз (ДЕС), Договора за създаване на Европейската общност (ДЕО) и последния Договор от Ница от 2001 година. Според него всяка държава-членка на Европейския съюз може да реши да се оттегли от него, като трябва да вземе предвид изискванията на собствената си конституция. Определя се срок от 2 години, в който предишно подписаните договори между напускащата страна и ЕС продължават да се прилагат, освен ако преди това не бъде постигнато споразумение за излизане от съюза.

Breentry се отнася до кампанията, която трябва да убеди британските законодатели да игнорират резултатите от референдума, чрез изпращане на шаблон по e-mail до вашия местен депутат, като например: „Призоваваме депутатите да отхвърлят резултатите от референдума за Европейския съюз.“

Breversal е по-рядко срещана производна на Beentry. Може да има начин да се отмени решението за излизане от Европейския съюз. Така например, при тъй нар. „норвежка схема“, страната не е член на Европейския съюз, но може да влиза в европейската икономическа зона, получавайки същите търговски преференции като член на Съюза. „Канадската схема“ пък акцентира на особените търговски преференции, при които партньора на ЕС не плаща вноски в общоевропейския бюджет.

Според анализаторите вероятните ефекти от Brexit върху Великобритания ще се оценят като процентна промяна в БВП при евентуално излизане от ЕС, сравнено с оставането, както следва:

- ♦ London School of Economics - спад с минус 7.8%;
- ♦ Her Majesty's Treasury (HM Treasury) – спад с минус 7.5%;
- ♦ Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) – спад с минус 5.2%;
- ♦ CBI/PwC Financial Services Survey – спад с минус 3.5%;
- ♦ National Institute of Economic and Social Research (NIESR) – спад с минус 3.2%;
- ♦ Oxford Economics – спад с минус 2.8%;
- ♦ Economics for Brexit – плюс 4%.¹⁵

Наред с посоченото, мненията за „ефектите от Brexit“ твърде противоречиви. Ще преведем две таблици, изразяващи „песимистичния“ и „оптимистичния“ сценарии, а именно виж последващите една след друга таблици 1 и 2:

---

¹⁵ Манолова, М. и М. Димитров. Пет графики за Brexit // http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/sviat/2016/06/23/2782554_pet_grafiki_za_brexit/ (10 Септември 2016 г.)

Table 1: The effects of Brexit on UK living standards

	Optimistic	Pessimistic
Trade effects	-1.37%	-2.92%
Fiscal benefit	0.09%	0.31%
Total change in income per capita	-1.28%	-2.61%
Income change per household	-£850	-£1,700

Source: CEP calculations (see Dhingra et al, 2016, for technical details).

Notes: *Optimistic scenario*: Increase in EU/UK Non-Tariff Barriers (+2%) + exclusion from future fall in NTB within EU (-5.7%), saving of 17% of 0.53% lower fiscal transfer. *Pessimistic scenario*: MFN Tariff + increase in EU/UK Non-Tariff Barriers (+6%) + exclusion from future fall in NTB within EU (-12.8%), saving of 0.31% net fiscal transfer.

Table 2: The effects of Brexit and unilateral trade liberalisation on UK living standards

	Optimistic	Pessimistic
Brexit trade effects (from Table 1)	-1.37%	-2.92%
Fiscal benefit (from Table 1)	0.09%	0.31%
Unilateral liberalisation	0.30%	0.32%
Total change in income per capita	-0.98%	-2.29%

Source: CEP calculations (see Dhingra et al, 2016, for technical details).

Notes: This includes simulating the unilateral removal of all tariffs on imports into the UK.

Очевидно е, че песимистичните сценарии след Brexit преобладават. Те показват, че съчетавайки това с оценките, че спад от 1% в търговията намалява доходите на глава от населението от порядъка между 0,5% и 0,75%. Това предполага, че напускането на ЕС и присъединяването към Европейското икономическо пространство (*European Economic Area (EEA)*) ще води до намаляване на доходите на глава от населението на Великобритания с между 6,3% и 9,5% (£ 4200 до £ 6400 на домакинство на година). Тези оценки са много по-високи от разходите, получени от статичния търговски модел, което предполага, че динамичните печалбите от търговията могат да бъдат водещи.

Заклучение

Първо, като част от европейското икономическо пространство, трябва да уважаваме законния вот на британския избирател, да го възприемаме като една закономерна, нова реалност, която постепенно ще трансформира интеграционните процеси на стария континент;

Второ, необходимо е да търсим подходи за сближаване, а не да лансираме съществуващите противоречията на преден план. Със сигурност не бива да изпадаме в другата крайност като допуснем разпадане на Европейския съюз. На него трябва да гледаме позитивно като на функциониращ механизъм. Убедени сме, че напред ще се търсят нови лостове за по ефективен негов формат.

Трето, Великобритания навлиза в нов етап от своето развитие. Ефектите от Brexit ще имат краткосрочни и дългосрочни проекции, които ще рефлектират върху интеграционните процеси в европейското икономическо прост-

ранство. От една страна, логично е да се засилят центробежните процеси и сепаратистките настроения в Европейския съюз, страните да се разделят на „периферия“ и „ядро“ и т.н., но от друга, Обединеното кралство е сигурен и предвидим партньор, водещ индикатор за активизация на търговско-икономическите отношения между страните от стария континент.

Използвани източници и литература

1. Аврейски, Н. Великобритания и Европа. Обединеното кралство и европейската интеграция. Изд. Фабер, 2016, Велико Търново, ISBN 978-619-00-0320-5
2. Кисинджър, Х. Политиката. Към дипломацията на XXI век. Издателство „Прозорец&Труд“, 2002, С., ISBN: 954-528-340-8
3. Лукач, Дж. Краят на XX век и краят на модерната епоха. Издателство „Обсидиан“, 1994, С., ISBN: 954-824-013-0
4. Паксман, Дж. Англичаните. Портрет на един народ. Изд. Еднорог, С., 2013, ISBN 978-954-365-123-8
5. Манолова, М. и М. Димитров. Пет графики за Brexit/http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/sviat/2016/06/23/2782554_pet_grafiki_za_brexit/(10 Септември 2016)
6. Сенинский, С. Современная Европа и Brexit на весах // <http://ru.krymr.com/a/27815142.html> (26 Септември 2016 г.)
7. „Bagehot’s notebook” на списание „The Economist” с дата 21 юни 2012 г. hat Is Brexit? U.K. citizens may vote to leave the EU. Here's a breakdown of the nation's relationship with the region. June 22, 2016
8. 8Deidre McPhillips. What Is Brexit? U.K. citizens may vote to leave the EU. June 22, 2016
9. „GFCI 20 Overall Rankings”. Long Finance. September 2016/ http://www.longfinance.net/images/gfci/20/GFCI20_26Sep2016.pdf
10. HM Treasury analysis: the long-term economic impact of EU membership and the alternatives. April 2016, London SW1A 2HQ, Print ISBN 9781474130899 Web ISBN 9781474130905

КРИТЕРИИ ЗА ОПРЕДЕЛЯНЕ НА ВРЕМЕННИТЕ МЕРКИ ЗА ЗАЩИТА В МЕЖДУНАРОДНОТО ПРАВОСЪДИЕ

проф. д-р Александър Драгиев
Бургаски свободен университет

CRITERIA FOR INDICATION OF PROVISIONAL MEASURES OF PROTECTION IN INTERNATIONAL JUSTICE

Professor Alexander Draguiev, PhD
Burgas Free University

Abstract: *During proceedings in a case in the UN International Court of Justice very often the Court has to indicate provisional measures to protect the rights of a party to the case. The Court's criteria to order provisional measures are: protected rights should be a part of the subject matter of the case, jurisdiction of the Court in the case, real danger for the existence of those rights, urgent necessity for their protection and the provisional measures should be proportionate to the endangered rights.*

Key words: *UN International Court of Justice (ICJ), Statute and Rules of the ICJ, provisional measures of protection, judicial proceedings, jurisdiction of the ICJ, UN Security Council.*

Временните мерки за защита в производството пред Международния съд на ООН (МС) са регламентирани в чл. 41, т. 1 от Статута на МС (Ст.): „Съдът има право да посочи, ако счита, че обстоятелствата изискват това, всякакви временни мерки, които трябва да бъдат взети за обезпечаване съответните права на всяка страна”. Необходимостта от временни мерки за защита произтича от обстоятелството, че понякога делата пред Съда продължават с години, което е вътрешно-присящо за международното правосъдие изобщо, но което, от друга страна, създава риск за влошаване през това време на положението на някоя от страните. По време на процеса някоя от страните (а това означава всяка от тях поотделно) със своето поведение може да унищожи или увреди тези права на другата страна, които трябва да бъдат защитени с решението на Съда и така да обезсмисли делото и съдебното решение по него.

Ето защо предназначението на временните мерки е да се предостави защита на правата на страните по спора, отнесен за решаване до МС, които права формират предмета на този спор¹. А квалификацията на тези мерки като „временни” се дължи първо на факта, че тяхното правно действие е ограничено от времевите рамки на процеса, при което, ако не по-рано, то най-късно с постановяването и поради постановя-

---

¹ „...целта на временните мерки е да се запазят правата, които са предмет на съдебния спор.” (Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders of the International Court of Justice (I. C. J. Reports) 1979, p. 19, Ibid., 1986, p. 8, Ibid., 1991, 16, 17.)

ването на решението по делото това действие се прекратява, и второ, на факта, че те могат да се налагат и вдигат във всеки момент от процеса.

Практиката на МС и правната уредба на временните мерки в Правилника на Съда (Прав.) (чл. 73 - 78) показват, че той изисква изпълнението на определени критерии, за да вземе решение за налагане на временни мерки за защита.

1. Първият критерий е **правата**, чиято защита се иска с временните мерки да са **част от предмета на спора**, решаван от МС. В противен случай поискалата мерките страна по делото би могла да злоупотреби с правото си на такива за удовлетворяване чрез налагането им на някакви свои интереси, стоящи извън рамките на делото и които не би могла по друг начин да реализира.

2. Вторият критерий за определяне на временни мерки е **юрисдикцията на Съда** по делото, в хода на което се искат те. Това е един от най-спорните, не само теоретически, но и практически, въпроси от института на временните мерки. При всеки случай на налагане на временни мерки, Съдът се сблъсква с проблема до каква степен трябва да е установена юрисдикцията му по съответното дело, за да може да реши тяхното налагане.

Страната по делото, срещу която се налагат временните мерки винаги твърди, че юрисдикцията трябва да бъде установена по безспорен начин. Няма съмнение, че един такъв подход е в неин интерес, доколкото би забавил предприемането на мерки, ограничаващи действията ѝ по време на процеса, за такъв срок, какъвто е необходим на Съда, за да се произнесе окончателно относно юрисдикцията си. Няма съмнение, че този подход е в интерес и на самия съдебен процес като такъв, доколкото чрез него се избягва опасността Съдът да наложи временни мерки, а впоследствие да констатира, че няма юрисдикция по делото, и съответно да го прекрати на това основание. Макар и само веднъж, Съдът попада в такава ситуация: по делото на Великобритания срещу Иран за Англо-иранската петролна компания Съдът назначава временни мерки, но установява по-късно, изследвайки специално въпроса за юрисдикцията си, че няма такава по делото, и го прекратява². В последващата си практика Съдът никога не допуска този случай да се повтори.

Обаче, ако изчака приключването на юрисдикционния стадий на делото, за да се убеди категорично в компетентността си, Съдът може да се изправи пред риска от обезсмисляне на временните мерки поради унищожаването или непоправимото изменение на правата, чиято защита се цели с тях. Освен това необходимостта от налагане на временни мерки може да възникне в такъв ранен момент от съдебния процес, когато още обективно е невъзможно Съдът да се произнесе за своята юрисдикция, напр. в началото на юрисдикционния стадий или даже веднага след завеждането на делото. Отговорът на тази дилема дава практиката на Съда по делата, в които посочва временни мерки.

Когато получи молба за временни мерки, Съдът винаги проверява дали има юрисдикция по делото. По този начин той поставя удовлетворяването на молбата в зависимост от юрисдикцията си. Но целта на тази проверка не е да се отговори окончателно на въпроса за юрисдикцията, а да се направи една преценка за наличието или липсата ѝ към момента на вземането на решението за временните мерки. Затова тази преценка се основава неминуемо само на тези доказателства относно юрисдикцията,

---

² I. C. J. Reports 1952, 93, 102, 103.

с които разполага Съдът в този момент. Ето защо, ако Съдът в този момент заключи, че има юрисдикция, ще наложи исканите временни мерки; ако заключи, че няма такава – няма да ги наложи. Като това заключение по никакъв начин не предопределя решението на Съда, което той взема в юрисдикционния стадий относно юрисдикцията си по делото и от което решение зависи дали да даде ход на делото по същество, или да го прекрати, т. е. не предопределя окончателната преценка на Съда за наличието на юрисдикция и следователно може да се окаже, че такава няма. Става ясно, че когато МС се произнася по юрисдикцията си по повод налагането на временни мерки, с това той не се обвързва с констатацията си за нея с оглед на делото като цяло, а прави самостоятелна и пълна проверка на юрисдикцията вече с цел разглеждането на делото по същество, и констатацията от нея е решаващата за съдбата му. Ако след налагането на временните мерки Съдът стигне до заключението, че всъщност няма юрисдикция да реши делото по същество, това не прави мерките невалидни от самото начало, *ab initio*, а води само до незабавното им прекратяване³.

За да може да прецени юрисдикцията си към момента на решаване на въпроса за временните мерки, Съдът прилага балансиран критерии. Първо, той възлага тежестта на доказване за наличието, респ. липсата, на юрисдикция на искащата временните мерки страна, респ. на страната, срещу която са те, т.е. всяка страна по делото носи тежестта на доказване на позицията си по този въпрос. Второ, ако страната, срещу която са мерките демонстрира липсата на юрисдикция, Съдът е длъжен да откаже временните мерки. Трето, ако обаче искащата мерките страна демонстрира наличието на юрисдикция Съдът е в правото си да приеме, че има такава, и съответно да наложи временните мерки. Примери за демонстриране наличието на юрисдикция са случаите, когато и двете страни по делото признават с декларации задължителната юрисдикция на Съда и в тези декларации или изобщо липсват резерви, или, ако има такива, те не касаят конкретния спор⁴, или делото е заведено въз основа на договор, предвиждащ задължителната юрисдикция на Съда по спорове относно него⁵, или делото е заведено въз основа на специално споразумение⁶, или ответникът изрично заявява, че не оспорва юрисдикцията на Съда по делото⁷.

Следователно по въпроса за временните мерки изискванията на Съда за доказване на юрисдикцията му по съответното дело са много по-занижени от тези, които той поставя пред ищеца при установяването ѝ с оглед разглеждането на делото по същество. Обяснението за това е, че в противен случай Съдът би влязъл в противоречие с предназначението на временните мерки и преди всичко с необходимостта от спешното им налагане. Ето защо страната по делото, подаваща молбата за временни мерки, е достатъчно да докаже наличието само *prima facie* на юрисдикция по делото, т.е. наличието на юрисдикция само на пръв поглед, външно, наличието ѝ според представените в момента данни, за да приеме Съдът, че има право да удовлетвори

³ Вж. в този смисъл Elias, T. O. *The International Court of Justice and Some Contemporary Problems*. The Hague, 1983, p. 74.

⁴ Вж. I. C. J. Reports 1991, p. 15 (Provisional Measures Order of July 29).

⁵ Ibid., 1999, 13 – 14 (Provisional Measures Order of March 3).

⁶ Напр. по делото относно граничния спор между Буркина Фасо и Мали, което е заведено на основание на специално споразумение между страните му, и поради това е констатирано, че не повдига никакви съмнения относно юрисдикцията, Съдът „счита своята юрисдикция да наложи такива мерки (временни – б. м., А. Д.) като очевидна”. (I. C. J. Reports 1986, 6, 8.)

⁷ I. C. J. Reports 1991, p. 15.

молбата ѝ. „Съдът е в правото си да приложи чл. 41 при положение, че съществува някакъв документ, напр. декларация за приемане на факултативната клауза, произхождащ и от двете страни по спора, който *prima facie* предоставя юрисдикция на Съда и който не съдържа резерви, очевидно изключващи неговата юрисдикция.”⁸ Определяйки временни мерки за защита, Съдът винаги посочва, че за тази цел не е необходимо той „окончателно да се е убедил, че има юрисдикция по съществото на делото”, а че е необходимо само правните норми, на които се позовава съответната страна по делото, да „предоставят *prima facie* едно основание, от което Съдът да може да изведе своята юрисдикция”⁹.

Казано с други думи, ако не е очевидно, че липсва съгласието на страните по спора той да бъде решен от Съда, т. е. ако няма очевидна липса на юрисдикция по делото, Съдът ще приеме, че има такава да наложи временните мерки. Обратно, ако Съдът установи очевидна, а *prima facie* липса на съгласие на страните той да реши спора им, т. е. очевидна липса на юрисдикция по делото, чак тогава Съдът ще приеме, че няма такава да наложи временните мерки¹⁰. Става ясно колко различен е подходът на Съда в двата случая: за да откаже налагането на временни мерки на него му трябва безспорна липса на юрисдикция, сигурност за липса на такава, но за да наложи мерките – достатъчно му е и само допускането, че съществува юрисдикция, само вероятност за юрисдикция. Самият МС потвърждава това: „Съдът отбелязва, че...при разглеждането на молбата за определяне на временни мерки не е нормално на този етап да се вземе окончателно решение за юрисдикцията. Това би било възможно само ако очевидно липсва основание на юрисдикцията му и следователно той не може да разгледа делото. Когато Съдът установи такава манифестирана липса на юрисдикция...той прекратява въпросното дело. Когато, от друга страна, Съдът не е в състояние да направи заключение за манифестирана липса на юрисдикция, той определя временните мерки и си запазва правото по-късно да разгледа въпроса за юрисдикцията си...”¹¹.

Хименес де Аречага, който е съдия в МС през 1970-1979 г. и негов председател през последните три години от мандата си, обяснява по следния начин процеса на проверка на юрисдикцията на Съда по повод определянето на временните мерки за защита: „Преди постановяване на временни мерки въпросът за юрисдикцията се дискутира и всеки съдия, сам за себе си, извършва цялостно изследване на въпроса за юрисдикцията, доколкото е в състояние да направи това на съответния етап, и достига до едно предварително свое заключение по този въпрос. Съответно той ще гласува за молбата, вземайки предвид становището, което е формирал по въпроса за юрисдикцията. Разбира се, възможно е един съдия по-късно да промени мнението си, с оглед на по-нататъшното развитие на делото, но на етапа на временните мерки той действа въз основа на становището, което си е създал в този момент по въпроса за юрисдикцията.... Всеки съдия, за да гласува за определянето на временни мерки,

⁸ Вж. особеното мнение на съдията Х. Лаутерпахт по делото “Интерхандел”. (I. C. J. Reports 1957), 118 –119.

⁹ Вж. напр. I. C. J. Reports 1972, 15, 16, Ibid., 1973, p. 101, Ibid., 1991, p. 15, Ibid., 1993, 11 – 12, Ibid., 1999, p. 13.

¹⁰ Вж. **Thirlway, H.** The Law and Procedure of the International Court of Justice 1960 – 1989. Part Nine - The British Year Book of International Law, vol. 69, 1998, p. 22.

¹¹ I. C. J. Reports 2006, p. 20.

трябва да е на мнение, че Съдът има юрисдикция по делото. Следователно не могат да се предоставят временни мерки освен ако мнозинството съдии считат в този момент, че е налице юрисдикция по делото”¹².

Възможно е молбата за временни мерки да бъде подадена в хода на производството в юрисдикционния стадий на делото, където ответникът е направил предварителни възражения срещу юрисдикцията на Съда. Тогава той е длъжен да спре производството и да разгледа молбата. Това негово задължение произтича от изричната разпоредба на чл. 74, т. 1 Прав., според която една такава молба има предимство пред всякакви други процесуални действия по делото. С оглед на разглеждането на молбата за временни мерки Съдът ще направи преценка на юрисдикцията си, но тази преценка ще бъде подчинена единствено на нуждата от вземане на решение по молбата¹³ и няма да се влияе от предварителните възражения на ответника. Едва след като възобнови производството по юрисдикцията, Съдът ще се съобрази с тези възражения.

3. Третият критерий за определяне на временни мерки за защита е това да се изисква от обстоятелствата по делото, както изрично е посочено в текста на чл. 41, т. 1 Ст.5¹⁴ Според МС обстоятелствата по делото изискват назначаването на временни мерки, когато съществува реална опасност за унищожаването или непоправимото увреждане на правата на страната, поискала тези мерки. Опасността трябва да трае през цялото време на действие на мерките, за да бъде оправдано тяхното налагане. Ако опасността изчезне, временните мерки могат да се вдигнат както по искане на всяка от страните по делото, така и по инициатива на самия МС.

4. Четвъртият критерий за назначаване на временни мерки за защита е **неотложната (спешна) необходимост** от тях. Този критерий е споменат в чл. 74, т. 2 Прав., а и практиката на МС илюстрира неговото изискване. Смесът ѝ е, че само ако съответните права се нуждаят спешно от защита, не би могло да се изчака окончателното решение по делото, за да се предостави такава. Съдът трябва да преценява неотложността на временните мерки по обективни критерии, независимо от твърденията по този въпрос на страните по делото. Така напр. по делото „Интерхандел” Съдът отхвърля молбата на Швейцария за временни мерки именно поради липса на неотложна необходимост от тях – продажбата на акциите на търговското дружество „Интерхандел”, чието възстановяване от САЩ на това дружество е предмет на делото пред МС, може да се извърши едва след приключването на съдебния процес относно тях пред американските съдилища, а той все още продължава¹⁵.

Неотложността за налагането на временните мерки трябва да съществува през цялото времетраене на делото пред МС, за да бъдат оправдани те. Съдът е длъжен да ги отмени, ако поискалата ги страна подаде молба за това поради отпадането на неот-

¹² Jimenez de Arechaga, E. International Law in the Past Third of a Century. – Recueil des Cours de l'Academie du droit international. La Haye, vol. 159, 1978–I, 1, 161.

¹³ В определението си за постановяване на временни мерки по делото „ЛаГранд” между Германия и САЩ МС констатира, че има не изобщо юрисдикция, а юрисдикцията, необходима му за налагане на поисканите временни мерки. (Вж. I. C. J. Reports 1999, p. 14).

¹⁴ Точно с липсата на този критерий МС мотивира отказа си да постанови временни мерки по делото между Финландия и Дания за правото на преминаване през пролива Голям Белт: „Съдът намира, че обстоятелствата, както те са представени пред него, не са от такъв характер, че да изискват той да упражни правомощието си по чл. 41 от Статута, за да наложи временни мерки.” (I. C. J. Reports 1991, p. 20.)

¹⁵ Вж. I. C. J. Reports 1957, 110, 111, 112.

ложността, или ако страната, срещу която са мерките докаже това отпадане. Съдът може да отмени временните мерки и по свой почин, без да чака искане на някоя от страните за това, ако установи в даден момент липсата на неотложна необходимост от тях. Тази възможност може да се изведе от предвиденото в чл. 75, т. 1 Прав. Правомощие на Съда да посочва *proprío motu*, т.е. по собствена инициатива, временни мерки, щом прецени, че това се налага.

5. Последният, пети критерий за определяне на временните мерки представлява условието тези **мерки да са адекватни, съответни на правата, чиято защита се иска, така че да се постигне тази защита.**

По своята правна природа временните мерки за защита представляват предписания, указания на МС до една от страните по делото за определено нейно поведение, изразяващо се в действия или бездействия, докато трае съдебния процес. Временните мерки се налагат с определение, което се съобщава на Съвета за сигурност на ООН (чл. 41, т. 2 Ст., чл. 77 Прав.).

**СПОСОБНОСТИ – СЪЩНОСТ, ВИДОВЕ. МАТЕМАТИЧЕСКИ
СПОСОБНОСТИ – ДИАГНОСТИКА**

доц. д-р Евелина Динева
Бургаски свободен университет

**ABILITIES – CHARACTERISTICS AND TYPES.
MATHEMATICAL ABILITIES – DIAGNOSTICS**

Assoc. Prof. Evelina Dineva, PhD
Burgas Free University

***Abstract:** The article discusses different definitions of abilities, determines the characteristics of the abilities and examined the types of abilities. Special attention is paid to the mathematical abilities by clarifying their nature and examining their components. The article proposes a test for the diagnosis of mathematical abilities of 9-10-year-old schoolchildren.*

***Key words:** abilities, aspects of abilities, mathematical abilities, diagnostics*

I. Същност на способностите

Въпросът за способностите не е еднозначно решен в психологическата и педагогическата литература. Има различни определения, които описват същността на способностите по-кратко или по-обстоятелствено, но съдържателно те до голяма степен се доближават.

Според Л. Десев способностите са „ансамбъл от природно и социално обусловени индивидуални и относително устойчиви психически особености или свойства, които отличават един човек от друг, осигуряват му условия за успех и високи количествено-качествени постижения в една или няколко дейности, разкриват различията в динамиката и овладяването на необходимите за работа знания и навици. Без да се свеждат до система от знания, умения и навици, способностите определят лекотата и бързината на усвояването им и сами се развиват и усъвършенстват в процеса на придобиване и обогатяване на личния опит. Те се формират и проявяват във и чрез съответната дейност върху базата на вродени психофизиологични предпоставки и са същевременно условия за успешно изпълнение на дейността“. [2, 546-547]

Според това определение способностите са съвкупност от психически особености, които различават индивидите. Хората, притежаващи определени способности проявяват висока продуктивност в тази насока, която ги отличава от околните. Способностите са тясно свързани със знанията и уменията, но съществено се различават от тях. Те са тези, които осигуряват висока успеваемост при усвояване на знания и умения за определен вид дейност. Способностите са предпоставка за овладяване на знания и умения, а последните влияят върху развитието на способностите.

Според Б. М. Теплов способностите се определят от три компонента:

„Първо – под способности се разбират индивидуалните психични особености, които отличават хората.

Второ – способностите са не какви да е индивидуални особености, а само тези, които имат отношение към успешното изпълнение на някакъв вид дейност.

Трето – способностите не се свеждат до тези знания и умения, които вече съществуват у даден човек ...“ [9, 10]

И в това определение способностите принадлежат на отделния индивид и го отличават от другите. Те са пряко свързани с дейността, като влиянието е двустранно – способностите благоприятстват извършването на даден вид дейност и същевременно се развиват в процеса на извършването на тази дейност.

В Речника по психология с автор Норбер Салами способностите се определят като „естествено и придобито предразположение за извършване на някои задачи“ [7, 270-271]

В това определение способностите се определят като „предразположение“, т. е. при някакви условия те биха се проявили, а при други – не. И тук способностите се свързват с дейността на човека. Те са „естествени“ в смисъл, че човек се ражда с тях.

Това кратко определение се допълва от следния текст: „Според Е. Клапаред способност е това, което позволява да се диференцират индивидите, когато, при различно образование, ги преценяваме от гледна точка на тяхната ефективност“. [Пак там]

Трифон Трифонов смята, че „способностите са функционален ансамбъл от затвърдени индивидуални свойства на психичните процеси, познавателни психични структури, операционни концептуални модели. Способностите са изградени върху комплекса нервно-психични особености, формирани и развити в процеса на дейността при създаването и усвояването на продукти (материални и духовни). Способностите осигуряват висока количествено-качествена продуктивност на човека в работата“. [10, 215]

От това определение могат да се направят следните изводи за същността на способностите и техните характеристики:

1. Способностите са сложна съвкупност от свойства на човешката психика.
2. Те са индивидуално обусловени.
3. Способностите са пряко свързани с човешката дейност – формират се и се развиват в нея.
4. Когато човек притежава способности в дадена област, той се различава от останалите с високата си продуктивност – и количествена, и качествена.

Привърженик на функционално-генетическия подход при определяне на способностите е В. Д. Шадриков. Той дава следното определение: „способностите са свойство на функционалните системи, осъществяващи отделните психически функции, имащи индивидуална изразеност и проявяващи се в успешното и качествено своеобразие на усвояване и реализиране на дейността“. [11, 287]

И в това определение можем да открием гореспоменатите четири характеристики на способностите: те са свойства на човешката психика, строго индивидуални са и се проявяват в процеса на дейността, която е качествена и успешна.

Според Борис Минчев „Под способност обикновено се има предвид *потенциал за високи постижения от определен вид*, който се проявява у едни индивиди за разлика от други и може да се регистрира в поредица от измерими белези на дадено поведение:

1. Появява се *рано* в индивидуалното развитие;
2. Изявява се като *спонтанна* склонност без специално обучение или следване на жив образец;

3. Напредването в конкретни дейности е *много бързо* в сравнение с другите хора;
4. Изпълнението се постига *леко*, без видими усилия. Заедно с това волевата регулация в тези индивиди задава и поддържа максималистични критерии, а не се фиксира в текущ контрол над действията;

5. Проявява се висока продуктивност в количествен и качествен аспект. Това значи, че специалните постижения на индивида значително надхвърлят средното равнище;

6. Осъществява се широк пренос на компоненти в пределите на специалната надареност. Дейността се направлява от ефективни понятия и схеми с *над-ситуативно* естество;

7. Индивидът обикновено изпитва огромно удоволствие да върши нещата, за които особено го бива. Развива се устойчива положителна мотивация към дейността, в която индивидът преживява необикновен успех.“ [14, 175-176]

В това определение се включват всички характеристики (свойства) на способностите, дефинирани от цитираните по-горе автори.

Става ясно, че способностите са сложни психични свойства, които могат да се проявят в процеса на дейността на индивида и да доведат до успешно и продуктивно изпълнение на тази дейност. Остава открит въпросът кои са предпоставките и условията за развитие на този потенциал.

Използвайки горните седем измерения Борис Минчев дава следното определение за способностите: „способността е скрита пригодност на даден индивид да извършва социално ценна дейност, в която се проявяват 7 измерения на поведението, образуващи прототип на способността. По всички тях индивидът следва да има изключително високи показатели, за да му се припише способност. Задължително той следва да регистрира превъзходство по измерения 5 и 6. Смята се, че високите постижения на способния индивид се дължат в голяма степен на вродени компоненти – заложи, обезпечаващи силната изява на прототипа на способността“. [14, 177]

В това определение е залегнал един конфликтен въпрос, по който през различните времеви периоди е имало различни схващания – унаследяват ли се способностите или се придобиват в средата, в която човек се образова и трупа социален опит?

Мненията на психолозите са варирали от едната крайност до другата – способностите изцяло са наследствени (биологизаторско течение) и изцяло са продукт на средата (социологизаторско схващане). В съвременните схващания преобладава становището, че способностите се развиват на базата на наследствени заложи под влиянието на условията на живот, образованието и др. фактори (Г. Пирьов, В. Д. Шадриков, Б. Г. Ананьев и др.).

Според Борис Минчев „Най-упоритият предразсъдък относно способностите, а именно това, че те не зависят съществено от упражняването им, се атакува основателно в последните десетилетия. К. Ериксън и И. Февр издигат смелата хипотеза, че генетически фактор в способностите действително съществува, но той не обуславя постиженията директно, а влияе на мотивацията и подбудите на индивидите да усвояват умения от съответен тип. Според тези автори вродените предпоставки (заложбите) обуславят изключително високо фокусирано внимание на индивида върху даден вид съдържание (теми) в продължение на седмици, месеци, дори и години, което води до диференциално високи постижения“. [14, 179-180]

И в тези мнения не се отрича необходимостта от наличие на генетични заложи, които да са основа за формиране и развитие на способностите, което може да стане под влиянието на различни фактори.

Опитвайки се да погледне на способностите през призмата освен на психологията, така също и на неврологията, биологията, социологията и антропологията, изкуствата и хуманитарните науки, един нов изследовател на име Хауърд Гарднер дава ново определение за способностите, които той нарича интелигентност (обмисляйки дали да не използва „достолепния научен термин *човешки умствени способности*, психологическите термини *умения* или *капацитет* или употребяваните от лаиците *дарби, таланти, способности*“). [1, 35] Той определя интелигентността като „био-психологичен потенциал за обработване на информация, който може да бъде активиран в определена културална среда с цел решаване на проблеми или създаване на продукти, които представляват ценност в определена култура“ [Пак там].

В това определение са залегнали няколко характеристики на способностите:

- те са потенциал, т.е. могат да се проявят, а могат и да не се проявят;
- дали ще се проявят зависи от средата, в която човек живее;
- способностите са свързани с дейността – създаването на ценни за обществото продукти на материалната или духовната култура.

Независимо от различията във възгледите и Х. Гарднър свързва интелигентностите с дейността, като посочва и двустранния характер на тази корелация.

II. Характеристика на способностите

Какви особености характеризират способностите?

Трифон Трифонов разглежда следните характеристики: „индивидуални особености на личността, затвърдени психични особености, наличие на интегралност на компонентите в структурата на способността, наличие на йерархия в структурата на способностите, връзка и зависимост на способностите от много други психични явления от емоционално-волеви характер, наличие на корелационни зависимости между компонентите на дадена способност и между отделните способности, взаимна обусловеност и детерминираност при формирането им, динамичен и прогресивен характер в развитието им“. [10, 217]

Способностите са строго индивидуални. Двама способни в една област индивиди ще изпълнят определена дейност по различен начин, с различен темп, с различно качество. Например: двама способни художници ще нарисуват по различен начин една и съща ваза с цветя. И двете рисунки могат да са с висока художествена стойност и същевременно коренно да се различават една от друга. Тази индивидуалност именно отграничава хората, тя е отчасти вродена, отчасти придобита в процеса на трупане на знания, умения и опит.

Способностите са характерологическа особеност на личността. Те са тясно свързани с качества като трудолюбие, дисциплинираност, упоритост, постоянство, амбициозност и др. Без наличието на тези качества е невъзможно развитието на способностите. Човек може да се роди със заложби в определена област, но поради мързел, недисциплинираност, липса на амбиция и др. да не развие тези заложби, т.е. да не прояви способност. Качествата на личността пряко влияят върху проявлението и най-вече върху развитието на способностите.

Способностите имат ярко изразен интегрален характер – те са в пряка връзка с почти всички психични процеси, като мислене, памет, въображение и др. Силна е връзката на способностите и със знанията, уменията и навиците и, както вече споменахме, тя е двустранна. Налице е и корелация с интереса и емоциите на човека. Волята, интересът и положителните емоции засилват развитието на способностите и обратно – отсъствието на тези фактори го забавя. От своя страна интересът и положи-

телните емоции влияят върху мотивацията, която също благоприятства развитието на способностите.

Специфично за способностите е, че те могат да имат позитивен (градивен) и негативен (разрушителен) характер в зависимост от мирогледа, възпитанието, средата и др. фактори, които формират личността. Например: техническите способности могат да доведат до създаване на уред, който да е в помощ на работещите в дадена сфера. Същите технически способности могат да доведат и до създаването на унищожително оръжие.

Способностите имат динамичен и прогресивен характер – те непрекъснато се развиват и прогресират в процеса на дейността, като (при подходящи условия и наличие на предпоставки) това става във възходяща посока и могат да прераснат в следващите степени – талантливост и гениалност.

III. Видове способности

Взаимната обусловеност на способностите и дейността дава основа за класификация на способностите. От разделянето на труда на умствен и физически се прави и първото разделяне на способностите на два вида – умствени и физически.

Умствените способности се свързват с дейността на хората в областта на науката и изразяват степента на интелектуалното им развитие. Често умствените способности се наричат интелект или интелигентност. Свързват се с когнитивните умения.

Физическите способности са резултат от физическите усилия на хората и се осъществяват чрез мускулите. Те се отъждествяват с качества като бързина, сила, издръжливост, гъвкавост и ловкост.

Почти общоприето е делението на способностите на общи (сложни) и специални.

Общите (сложните) способности включват умствените способности и качествата на личността, паметта и нейните характеристики, качества като наблюдателност, съобразителност, въображение, внимание и др. Благодарение на общите способности човек се справя успешно с дейностите в живота си. Често общите способности се заменят с термина интелигентност. Интелигентността е обект на изследване от много учени, особено в сферата на диагностиката. Съществуват множество стандартизирани тестове, чрез които се измерва коефициентът на интелигентност.

Специалните способности са тези, благодарение на които човек има високи постижения в един тясно определен вид дейност – например: музика, математика, рисуване, спорт и др.

Друго деление на способностите е на природни и социални.

Природните способности са психичните качества, като: възприятия, памет, внимание, реч, съпреживяване и др.

Социалните способности от своя страна също се делят на две групи – общи и специални способности. Общите способности определят успешното изпълнение на даден вид дейност, а специалните са учебни и творчески способности. Учебните способности определят успеваемостта при усвояване на знания и умения, а творческите способности определят успешното създаване на предмети на материалната и духовната култура.

Хауард Гарднър (който не отъждествява понятията способности и интелигентност) говори за седем вида (първоначално, впоследствие – девет) интелигентности:

- лингвистична;
- логико-математическа;

- музикална;
- телесно-кинестетична;
- пространствена;
- интерперсонална;
- интраперсонална; [1, 43-44]
- натуралистична;
- екзистенциална. [1, 48-67]

Това, което съществено отличава Новата теория за множествените интелигентности от теориите за способностите, е категоричното мнение на автора ѝ, че способностите (интелигентностите) не могат да се диагностицират с помощта на тестове. Теорията е отворена за определяне и добавяне на още нови интелигентности, които трябва да отговарят на няколко, формулирани от Х. Гарднър, критерия.

IV. Математически способности

Математическите способности са част от специалните способности. Те се формират и развиват в процеса на математическата дейност. Математическите способности могат да се разглеждат и като разновидност на умствените или интелектуалните способности.

Математическите способности се определят от В. А. Крутецкий като „индивидуално-психически особености, които отговарят на изискванията на математическата дейност и обуславят, при равни други условия, успешното творческо овладяване на математическото учебно съдържание, в частност относително бързо, лесно и задълбочено овладяване на знания, умения и навици в областта на математиката“. [5, 91]

Според В. А. Крутецкий математическите способности са тези характерни особености на личността, които обуславят успеваемост по математика на притежаващия ги над средно ниво.

Авторът ги разглежда като съвкупност от следните компоненти (структура на математическите способности):

- способност за обобщение на математическото учебно съдържание, отделяне на главното, откриване на общото във външните различия;
- способност за абстрахиране от конкретните количествени отношения и пространствени форми и действие с формални структури;
- логическо разсъждение, способност за действие с числова и знакова символика;
- съобразителност;
- находчивост;
- математическа памет;
- гъвкавост на мисленето, способност за преход от една умствена операция към друга;
- опора на нагледен материал;
- способност за прав и обратен ред на мислите;
- стремеж към икономия на умствени сили;
- съкращаване процеса на разсъждението, способност за мислене със съкратени структури. [5, 104, 199-203]

Отделните компоненти се срещат в различна степен развити у различните възрасти и различните ученици. Компонентите са подредени в низходящ ред, т.е. от най-значимите към по-малко значимите според експертно мнение.

Александър Боровик и Тони Гардинър определят следните характеристики на математически способните деца:

- „способност да се правят и използват обобщения – често доста бързо. Една от основните способности, често откриваема дори на нивото на началното училище. Например: от един случай детето веднага знае как да реши всички примери от същия вид;
- бързо и стабилно запаметяване на математическия материал;
- способност за концентрация върху математически задачи за дълъг период, без явни признаци на умора;
- способност да се предлагат и използват множество изображения на един и същи математически обект. Например: дете се прехвърля лесно между различни изображения на една и съща функция – таблица, диаграма, графика, както и аналитичен израз;
- инстинктивна тенденция да се обърне към проблема по различни начини; дори ако проблемът вече е решен, се стреми да намери алтернативно решение;
- способност за използване на аналогии и създаване на връзки;
- готовност за свързване на две (или повече) действия за изграждане на решение чрез разнообразни стъпки;
- способност да се разбира какво значи „Знаем със сигурност“;
- способност за откриване на непосочени допускания в проблем и/или да ги обясняват, или да ги използват, или да отхвърлят проблема като зле дефиниран;
- отличителна тенденция за „икономия на мисълта“, стремейки се да се намери на-икономичния начин за решаване на проблема, към по-голяма яснота и простота на решението;
- инстинктивно осъзнаване на присъствието и значението на основната структура;
- липса на страх от „да се изгубиш в решението на проблема“ и стремеж към намиране на път през проблема;
- тенденция към бързо съкращаване, компресиране или скъсяване на пътя на разсъжденията в процеса на решаване на проблема;
- едно лесно схващане на обединяване и разделяне на математически обекти и действия.“ [12]

В Енциклопедия на математическото образование Рони Карсенти пише, че математическите способности могат да се определят по два начина – когнитивно или практически. Когнитивно се определят като способност да се получава, преработва и запомня математическа информация или като възможност да се усвояват нови математически идеи и умения. От практическа гледна точка математическите способности се определят като способност да се решават математически задачи и математически проблеми. [13, 372-375]

В онлайн Речник по психология математическите способности се дефинират като „потенциални възможности да се обработват числови данни и да се правят математически заключения, базирани на такива данни.“

На сайта на Колежа по образование на Университета на Южна Флорида математическите способности са структурирани в три ядра – разбиране на понятия, процедурни знания (знания за начините на действие) и решаване на задачи: [15]

Янка Стоименова формулира следните компоненти на математическите способности:

- „- способност за възприемане на математически материал;
- способност за разбиране на математически материал;
- способност за обобщаване на математически материал;
- способност за математическо мислене;
- способност за запомняне на математически материал;
- способност за пространствено мислене и творческо въображение“. [8, 28]

Тази структура на математическите способности има за основа структурата на процеса на усвояване на знанията и етапите, през които той преминава: възприемане, разбиране, запомняне, обобщаване и систематизиране.

Втората от първоначално определените седем интелигентности от Х. Гарднър е логико-математическата. Авторът я определя така: „*Логико-математическата интелигентност* е свързана със способността да се анализират проблемите логически, да се извършват математически операции и да се разглеждат проблемите с научен метод“. [1, 43]

Независимо от факта, че Х. Гарднър отрича теорията за общата интелигентност, определението му за логико-математическата интелигентност се доближава много до определението на математическите способности или още математическата интелигентност. При всички дефиниции се изисква логическо мислене, умения за извърш-

ване на математически операции, за да се решават математически задачи и проблеми и способности да се сравнява, абстрахира и обобщава, които са в основата на „научния подход“.

V. Диагностика на математически способности

Различно е мнението на двете школи в психологията на способностите по отношение на диагностиката на математическите способности. Докато привържениците на теорията за общата интелигентност смятат, че математическите способности могат да се установят посредством стандартизирани тестове, Х. Гарднър е на мнение, че няма нужда от тестове, достатъчно е само да предоставим възможности на детето/ученика да оперира с числа и математически задачи и да го наблюдаваме дали изпитва задоволство от извършване на тази дейност, дали проявява любопитство и постоянство при решаване на проблемите. Според него „интелигентността е нещо твърде важно, за да бъде оставена в ръцете на създателите на тестове за интелигентност“. [1, 9]

Разногласия има и по отношение на възрастта, в която се проявяват математически способности, т. е. за каква възраст трябва да бъдат създадени първите диагностични тестове с математическо съдържание. Някои автори са на мнение, че математическите способности не могат да се проявят преди 15-16-годишна възраст. Биографични данни за някои велики математици опровергават тези теории. Карл Фр. Гаус, Блез Паскал, Готфрид Лайбниц и др. са направили своите открития именно на тази възраст, а са проявявали математически способности още от най-ранна детска възраст – 6-7 години. Предполагам, че преобладаващата част от учителите по математика са склонни да тестват 7-10-годишни ученици за наличие на математически способности. Доказателство за това са многото международни, национални и регионални математически състезания, чиято цел е именно такава диагностика – чрез задачите се проверяват не знания, а качества на мисленето, като абстрахиране, обобщаване, логичност, анализ, гъвкавост и др., които са в основата на математическите способности.

В едно становище на Европейския икономически и социален комитет е записано „Комитетът предлага педагогическият подход към децата и младите хора с големи интелектуални заложби да се подобри в следните аспекти: ... изготвяне на набор от процедури, чрез които да се установява на ранен етап наличието на големи интелектуални заложби у учениците ...“. [4, 3]

Ранната диагностика на специални способности би могла да подпомогне развитието на отделния ученик като правилно го ориентира към областта, в която се справя по-добре в сравнение със съучениците си. Ранната диагностика не би могла да навреди на развитието на учениците, ако резултатите от нея не са абсолютно категорични и крайни, а само дават насока, в която е възможно да има добро развитие и високи постижения. Не бива да се правят класификации в най-ранна училищна възраст, защото според Майлс Кимбал и Ноа Смит „базисните способности на хората не са продукт само на добри гени, а на усилен труд“. [14] Резултатите от изследванията трябва да са ориентировъчни за учителите и родителите и да ги карат да предоставят на малкия ученик повече възможности за развитие в областта на математиката със собствени темпове.

И. Дубровина осъществява ранна диагностика на математически способности у ученици от 2. – 4. клас, като използва компонентите на математическите способности, определени от В. А. Крутецкий. Тя установява, че във възрастта от 8 до 10 години с най-висока степен на развитие са аналитико-синтетичните способности, способността за обобщение и гъвкавостта на мисленето. [3]

Какво трябва да е съдържанието на тестовете за ранна диагностика на математически способности? Кои задачи диагностицират и развиват определени качества на мисленето?

Тестовете за диагностика на математически способности се различават от дидактическите тестове за проверка на знанията и уменията на учениците върху учебното съдържание по математика за съответния клас. Неизбежно е в тестовете за диагностика на математически способности обаче да присъстват и елементарни математически знания (за аритметичните операции, за цифрите и числата, за сравняване на числа, за геометричните фигури и свойствата им и др.), както и умения за четене и разбиране на текст. Само свободните от културни влияния тестове, съдържащи картини, чертежи и рисунки, не са базирани на учебен материал, но с тях трудно могат да се измерят повечето компоненти на математическите способности. Те са подходящи за диагностика на наблюдателност, съобразителност, логично мислене.

Предполагаме, че най-подходящи за диагностика на математическите способности са педагого-психологическите методики, които могат да измерят коефициент на математическа интелигентност и коефициент на академични постижения. При тези тестове се търси корелация между двата коефициента и се преценя дали учениците имат постижения съобразно способностите си. [6]

Съдържанието на тестовете за диагностика на математически способности трябва да съответства на определението за структурата на тези способности, т. е. на всяка характеристика да съответстват една или няколко групи от задачи за всяка възрастова група. С един тип задачи могат да се тестват няколко характеристики на математическите способности, но винаги една е доминираща. В зависимост от нея е предложеното разпределение.

Освен чрез тестове наличието на компоненти на математически способности и степента на тяхното развитие може да се установи от учителя или родители чрез наблюдение върху процеса на решаване на задачи от ученика. Особено важно е учениците да се научат да обясняват процеса на достигане до решението. Така може да се проследи мисловният процес на малкия ученик и да се правят корекции, ако е необходимо.

Обучението по математика се осъществява посредством решаване на задачи. Чрез тях се усвояват знания и формират умения. Те са средство за осъществяване на математическа дейност, в процеса на която се проявяват и развиват математическите способности. Затова и диагностиката им трябва да става в процеса на решаване на задачи. Задачите, чрез които се проявяват математическите способности, се различават от учебните задачи. Решаването им изисква освен елементарни аритметични и геометрични знания и наличието на някои от компонентите на математическите способности, които разгледахме по-горе. Това са задачи за:

- откриване на математически и логически зависимости;
- промяна, корекция, допълване на текстови задачи;
- съставяне на текстови задачи по дадени числови данни или решение;
- поставяне на допълнителни въпроси към задачи;
- сравняване на задачи и откриване на различия и прилики;
- подбор на оптимален вариант на решение при текстова задача или при пресмятане на числов израз;
- откриване на геометрични фигури и конструиране на такива;
- разделяне на геометрични фигури или съставяне на нова такава от дадени елементи.

Ето няколко предложения за подходящи задачи за диагностика на математически способности, като задачите са разпределени по компонентите на способностите, формулирани от В. А. Крутецкий:

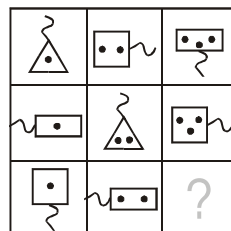
1. *Способности за абстрахиране и обобщаване* – подходящи са задачи за извеждане на математически зависимости на базата на знанията за действия с естествени числа. Например твърдението „Ако в един сбор едното от събираемите е постоянно, а другото нараства, сборът също нараства“ може да бъде изведено след решаване на десетина подходящи задачи. Подходящи са и някои от свойствата на аритметичните операции събиране и умножение (Например: свойството монотонност на аритметичните действия – ако $a=b$, то $a\Delta c=b\Delta c$; ако $a<b$, то $a\Delta c<b\Delta c$; ако $a\leq b$, то $a\Delta c\leq b\Delta c$ и обратно). Могат да се използват и текстови задачи – намиране на общото и различното между няколко задачи и откриване на алгоритъм за решаването им. Всички тези задачи са подходящи за групов или колективна организация на учебния процес и методът за установяване наличие на математически способности у някои ученици е наблюдение.

2. *Логическо разсъждение* – всички задачи, в които се търси логически, а не аритметически отговор, са подходящи за диагностика на уменията да се разсъждава логически. Например, такива са задачите от преливания (Например: Как можем да отделим 7 л вода, ако разполагаме с две кофи, едната от които побира 5 л, а другата – 3 л?) и претегляния (Например: Ако имаме теглилки от 2 кг и 5 кг, как можем да претеглим 6 кг?), логическите задачи (Например: На дърво кацнали 7 птици. Ловец гръмнал и убил две от тях. Колко птици са останали на дървото?), задачи за подредба (Например: Ани, Боряна, Ваня и Галя се наредили на опашка за закуски. Ани е след Ваня, Боряна е пред Галя, а Галя – пред Ваня. Коя е първа в колоната?) и др.

3. *Съобразителност и находчивост* – тези качества на мисленето могат да се диагностицират чрез задачи, които позволяват различни начини на решаване и изборът на оптималния да е поставен като изискване (Например: Мила събрала 28 камъчета и ги поставила в четири кутии по равно. На следващия ден събрала 12 камъчета и ги поставила в същите четири кутии пак по равно. По колко камъчета има във всяка кутия?). Могат да се използват и задачи от числови редици и откриване на пропуснато или следващо число по някакво правило (Например: Кое е следващото число в редицата 1, 2, 3, 5, 8, 13, ...?).

4. *Математическа памет* – може да се диагностицира чрез задачи за запаметяване и възпроизвеждане на отделни числа и на редици от числа (Например: Може да се кажат пет едноцифрени и двуцифрени числа, без да са подредени по големина, и да се поиска ученикът да ги повтори). Могат да се използват и математически правила и зависимости (Колкото по-бързо и лесно ученикът запаметява изведено правило или зависимост, толкова по-добре е развита математическата памет).

5. *Гъвкавост на мисленето* – това качество на мисленето може да се установи чрез задачи за откриване на правила, по които са подредени, например, геометрични фигури и от няколко дадени да се подбере подходяща за мястото на липсващата фигура (Например: Коя от фигурите трябва да се постави на празното място?)

6. *Опора на нагледен материал* – подходящи са задачи с конструкторски характер – например, за образуване на фигура от отделни нейни части или за разделяне на геометрична фигура на други фигури (Например: Дадени са два правоъгълника – единият с размери 12 см и 5 см, а другият с размери 8 см и 3 см. Най-много колко правоъгълника могат да се изрежат от първия така, че да са равни по площ на втория? Решението трябва да се покаже на чертеж). Подходящи са и текстови задачи, които лесно се решават с помощта на чертеж или скица (Например: Площта на хола в един апартамент е 8 пъти по-голяма от площта на банята. Банята е с 28 кв. м по-малка от хола. На един квадратен метър се поставят по 25 теракотени плочки. Колко такива плочки са необходими за покриване на пода в хола и банята на този апартамент?)

7. *Способност за прав и обратен ред на мислите* – могат да се използват задачи, които се решават отзад напред, т. е. по метода инверсия. (Например: Майката на Вили, Галя и Димчо направила курабии и ги оставила на масата. Вили първа ги видяла и изяла третинката от тях. Втора видяла курабиите Галя и, мислейки, че е първа, изяла третинката от останалите курабии. Димчо също изял третинката от останалите след Галя курабии и в чинията останали 8 курабии. Колко курабии е направила майката?)

8. *Стремеж към икономия на умствени сили* – могат да се използват задачи за рационално пресмятане чрез прилагане на различни свойства на аритметичните действия (Например: $224:4 + 176:4 - (201 - 167):0$).

9. *Съкращаване процеса на разсъждението* – диагностицирането на това умение може да стане чрез решаване на типови задачи – умението да се класифицира нова задача към даден вид способности за съкращаване на разсъжденията и преминаване към познат начин за решаване.

Предлагаме вариант на тест за диагностика на математически способности на 9-10-годишни ученици (Тестът е съставен и използван за математическо състезание в гр. Бургас през 2008 г.)

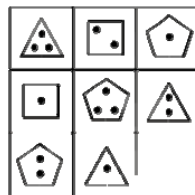
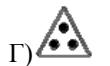
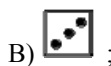
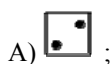
1. Кое е най-малкото измежду числата:

А) $48 : 6 - 2$;   Б) $48 : (6 - 2)$;   В) $48 : 6 : 2$;   Г) $48 : (6 + 2)$.

2. В училището на Иво междучасието е 5 минути. Ако Иво има 5 часа, общо колко минути ще е в междучасие:

А) 25 минути;   Б) 10 минути;   В) 4 минути;   Г) 20 минути.

3. Коя от фигурите трябва да се постави на празното място?

4. Ленко, Марин и Ники си купили следните неща: Ленко – кифла и сок за 80 ст., Марин – кифла, сок и солети за 1 лв. 20 ст. и Ники – кифла и солети за 90 ст. Сокът струва:

А) 30 ст.;   Б) 40 ст.;   В) 50 ст.;   Г) 20 ст.

5. Сборът от цифрите на най-голямото трицифрено четно число, записано с различни цифри, е:

- А) 24;   Б) 27;   В) 23;   Г) 21.

6. Коя ще е последната цифра на произведението на числата от 1 до 81?

- А) 8;   Б) 1;   В) 9;   Г) 0.

7. В две стаи имало общо 76 човека. Ако от първата стая излязат 30 човека, а от втората – 40 човека, хората в двете стаи ще останат по равно. В първата стая първоначално е имало:

- А) 33 човека;   Б) 36 човека;   В) 43 човека;   Г) 46 човека.

8. Телевизионно шоу продължава 40 минути и се излъчва два пъти седмично – в понеделник и в четвъртък. Първи май тази година беше четвъртък. Колко телевизионно време ще отнеме това шоу през месец май тази година?

- А) 6 часа;   Б) 6 часа 40 минути;   В) 9 часа;   Г) 5 часа 20 минути.

9. Половинката на едно число е равна на третинката на друго число. Ако второто число е по-голямо от първото с 38, то първото число е:

- А) 76;   Б) 66;   В) 190;   Г) 114.

10. Броят на нечетните трицифрени числа, които могат да се запишат с цифрите 0, 2, 5 и 8, е:

- А) 9;   Б) 10;   В) 12;   Г) 16.

11. На колко от числата от 1 до 100 сборът от цифрите е 7?

- А) 6;   Б) 7;   В) 8;   Г) 9.

12. Колко трицифрени числа могат да бъдат поставени в празното квадратче така, че да е вярно записаното?

$$300 - (48 + \square) > 100$$

- А) 151;   Б) 152;   В) 52;   Г) 51.

13. Галя е на 12 години, а баба ѝ – на 60. Преди колко години Галя е била 7 пъти по-малка от баба си?

- А) 2 години;   Б) 3 години;   В) 4 години;   Г) 5 години.

14. В едно училище докарали равен брой пакети с учебници по български език и по математика. Учебниците по математика били с 12 повече от тези по български език. Във всеки пакет с учебници по български език имало по 12 учебника, а във всеки пакет с учебници по математика – по 14. Колко учебника по математика са докарали?

- А) 84 учебника;   Б) 72 учебника;   В) 144 учебника;   Г) 60 учебника.

15. Лили знае 4 пъти повече английски думи от Петьо. Петьо знае с 36 английски думи по-малко от Лили. Колко английски думи знае Лили?

- А) 36;   Б) 60;   В) 12;   Г) 48.

Задача:

Семейството на Стоян тежи общо 246 кг. Стоян е два пъти по-лек от баща си и с 8 кг по-тежък от всяка от близначките Петя и Нина. Ако майката на Стоян тежи 62 кг, колко тежат другите членове на семейството?

Само умелото използване на подходящи психолого-педагогически тестове, базирани на елементарни математически знания, в комбинация с наблюдение върху дейността на ученика могат да съдействат за диагностиката на математически способности у ученика в начална училищна възраст.

Целта е да бъдат диференцирани учениците, които проявяват математически способности, независимо в каква степен, за да могат да им се предоставят възможности за развитие на тези способности чрез формите на задължително избираема и свободно избираема дейност.

Използвана литература:

1. Гарднър, Хауард. Нова теория за множествените интелигентности на 21. век, Сиела, С., 2004.
2. Десев, Любен. Речник по психология, Булгарика, С., 1998.
3. Дубровина, Ирина. Изучение математических способностей детей младшего школьного возраста. В: Вопросы психологии способностей (ред. В. Крутецкий), М., 1973.
4. ЕИСК, SOC/445 Разгръщане на потенциала на децата и младите хора с големи интелектуални заложби, Брюксел, 2013.
5. Крутецкий, Виктор А. Психология математических способностей школьников, П., Просвещение, 1968.
6. Пиръв, Генчо. Психология и психодиагностика на интелигентността, Наука и изкуство, С., 1985.
7. Салами, Норбер. Речник по психология, Издателство и печатница „ЕА“ – ЕООД – Плевен, 1996.
8. Стоименова, Янка. Методика за развитие на математически способности у 7-11 годишни ученици, УИ „Неофит Рилски“, Благоевград, 2004.
9. Теплов, Борис. М. Проблемы индивидуальных различий, М., 1961.
10. Трифонов, Трифон. Обща психология, Парадигма, В. Търново, 2002.
11. Шадриков, Владимир. Д. Способности человека. В: Психологические основы профессиональной деятельности. Хрестоматия. Составление и общая редакция В. А. Бодрова, ООО „ПЕР СЭ“, М., 2007.
12. Borovik, Alexandre V. and Tony Gardiner. Mathematical Abilities and Mathematical Skills, World Federation of National Mathematics Competitions Conference 2006, Cambridge, England, 22-29 July 2006.
13. Encyclopedia of Mathematics Education, Springer International Publishing AG, 2014.
14. http://psihologiabg.com/wp-content/uploads/2011/01/Обща_психология_-Сиела-2006.pdf
15. <http://fcit.usf.edu/math/resource/mathpower/abilit.pdf>
16. <http://www.theatlantic.com/education/archive/2013/10/the-myth-of-im-bad-at-math/280914/>
17. <http://nces.ed.gov/nationsreportcard/mathematics/abilities.asp>

**ВЛИЯНИЕ НА ЛОКАЛИЗАЦИЯТА НА КОНТРОЛА
ВЪРХУ МОТИВАЦИЯТА ЗА УЧЕНЕ ПРИ УЧЕНИЦИ
В ПОДРАСТВАЩА ВЪЗРАСТ (13-14 ГОДИНИ)**

доц. д-р Йонка Балтаджиева
Бургаски свободен университет
Пенка Барозова

**IMPACT OF THE CONTROL LOCALIZATION ON THE STUDYING
MOTIVATION OF GROWING UP PUPILS (13- 14 YEARS OLD)**

Assoc. Prof. Yonka Baltadzhieva, PhD
Burgas Free University
Penka Barosova

***Abstract:** The article reviews the results from a research regarding the study motivation and the personality characteristic „locus of control” of the growing up generation (13 and 14 years-old) as well as their relation, relation’s direction and determination. The conducted research is empirical, scientific-explorative, real (conducted with a real object).*

***Key words:** motivation, growing-up generation, studying motivation, locus of control*

Теоретична постановка на проблема

Мотивация

Мотивацията „се занимава с въпросите „защо?” на поведението. В най-широк смисъл, чрез това понятие се прави опит да бъдат обяснени причините за поведението на всички видове организми, включително на човека.

Мотивацията е „активно състояние на организма, което се явява само в точно определен момент – само когато той е възбуден”, т.е. мотивацията е синоним на възбуда [3, стр.662]. От друга страна, на почти всяко състояние на организма може да се гледа като на мотивиращо състояние. [5, стр.95].

Мотивацията се определя още като „вътрешен процес, който активизира, насочва и поддържа поведението в течение на времето” [по 8, стр.394]; като „вътрешно състояние, което поражда, насочва и поддържа поведението” [9, стр.495]; като вътрешна психична сила или енергия, отговорна за постигане на човешките цели.

Все още не съществува единно научно схващане за явлението „мотивация”, въпреки че има множество теории за мотивацията (над 50). Основа за разбирането на мотивационните процеси се открива в психоаналитичната теория на З. Фройд [10]. Според нея, мотивационните сили имат предимно несъзнавана природа („It” или „То”), с изключение на висшата мотивация. „То”, заедно с нервната система, превежда нуждите на организма в мотивационни сили (инстинкти или драйвове) – „желания”.

Според поведенческите теории, мотивацията е биологично-обусловен механизъм, валиден за всички организми, вкл. за висшите животни и човека. Поведението на човека е реактивно спрямо въздействията (стимулите) от страна на околната среда.

Моделът, който предлага тази школа е „стимул-отговор” – животното или човекът, върху което/ когото действат стимулите, се явява (до голяма степен) пасивна жертва на въздействащите събития [8]. Според теорията на Б. Скинър (известна като „оперантно обуславяне”), поведението се променя благодарение на благоприятни/ позитивни или неприятни/ негативни последици за него. Тук се въвеждат понятията „подкрепления” – награди и наказания. Дж. Уотсън счита, че поведението е резултат от стимули, които имат силна връзка с емоциите. Три са фундаменталните емоции (страх, гняв и любов), под действие на които човек учи и с чиято помощ са възможни прогнози, и контрол над поведението.

Хуманистичните теории за мотивацията я разглеждат като „почти общовалидна характеристика на практически всяко състояние на организма” [5, стр.95]. Така я определя Е. Маслоу. Ключовият принос на неговата концепция за разбиране на мотивацията се състои в следното: човешката мотивация се основава на задоволяване на потребностите. Той разграничава две големи групи потребности – базисни (или потребности на дефицита) и висши (или потребности на растежа). Мотивацията на човешкото поведение е фокусирана първо върху базисните потребности, като едва след тяхното задоволяване се отваря път за по-висша мотивация – основаваща се на потребности от познание, красота, развитие, самоосъществяване. Според Ер. Фром (друг представител на хуманистичната школа) в основата на поведението стоят чертите на характера. Те образуват мощни мотивиращи сили, при това неосъзнавани от човека. Съвкупността от черти на характера на личността се обуславя от основната ориентация (на характера), която може да е най-общо: непродуктивна, продуктивна или смесена [11].

А. Бандура (представител на социокогнитивните теории за мотивацията) отива откъд двуфакторния модел на Б. Скинър (поведение – среда) и възприема принципа на взаимно свързания детерминизъм за разбиране на човешкото функциониране. Според него човешкото функциониране се определя от три взаимно свързани детерминанти – поведение, личностни аспекти и социални аспекти. Хората могат да придобиват нови форми на поведение и при липса на външни подкрепления, но посредством примера на другите хора, които са наблюдавали. Друг представител на това направление – Дж. Ротър – създава своя концепция за функционирането на човека, представляваща своеобразна интеграция на концепциите за очакванията и за подкрепленията. Тя включва и концепцията за локуса на контрола. Неговите идеи допълват идеите на А. Бандура, подчертавайки взаимното влияние и взаимодействие между човека и неговото обкръжение. Дж. Ротър разглежда хората като когнитивни създания, които активно преследват своите цели и създават поведенчески стратегии в течение на живота си [по 12].

Мотивация за учене

Мотивацията за учене се разбира и интерпретира по различен начин според възгледите на различните теории за учене и теории за мотивацията. Поради това се оформят различни теоретични и приложни подходи към нея. Тя се определя като сложно и динамично явление, детерминирано от различни фактори, свързана е с различни академични и социални цели, и зависи много от социокултурния контекста и стимула. Има доказана взаимовръзка и с академичните постижения.

Поведенческите науки свързват мотивацията за учене с получаването на награди и наказания, *хуманистичните теории* я разглеждат като задоволяване на потребности. Теорията за мотивацията на Е. Маслоу придобива силно звучене в сферата на образованието. Ключовата заслуга на тази концепция за обучението е обяснението за

взаимоотношенията между базовите и висшите потребности, а именно: при наличие у учениците на незадоволени базови потребности (пр. глад, жажда, необходимост от любов, сигурност, безопасност), те нямат достатъчно енергия и мотивация за учене (не могат да се активизират достатъчно познавателните им потребности – да знаят и разбират). Т.е. ако основните потребности на децата в училище не са задоволени, ще пострада ученето [8]. Насърчаването на тенденцията към развитие на по-висшите мотивации, вкл. стремежа към самоактуализация, изисква създаване на специални условия в училищата, т.е. „хуманизиране“ на училището.

Според Р. Славин мотивацията за учене може да варира – по интензивност и по посока – при различните ученици. Интензивността и посоката на мотивацията за учебна дейност може да зависи до голяма степен от интензивността и посоката на мотивацията на човека и за други дейности [8].

Вътрешна и външна мотивация за учене

Понятията „вътрешна“ и „външна“ мотивация, в частност – вътрешна и външна мотивация за учене представляват основни понятия в настоящето изследване.

Вътрешната мотивация е тази, която идва „отвътре“. Тя е вътрешно детерминирана, т.е. учениците получават тласък за учебна дейност от вътрешни източници. При външната мотивация поведението е външно детерминирано, т.е. тласъкът за учебна дейност идва от външни стимули – награди или наказания. Възможен е и друг, по-сложен тип мотивация – комбинация от външна и вътрешна [9]. От изследвания върху вътрешната и външна мотивация при ученици, проведени с цел да се установи коя би трябвало да бъде насърчена от педагозите, става ясно, че тези двата типа мотивации не са противоположности в един континиум, а са независими една от друга и имат свои вариации. Външната мотивация има по-голямо значение при малките ученици, а вътрешната – при по-големите. Но се наблюдава и друга тенденция – при големите ученици вътрешната мотивация може да се намали или да се загуби, вместо да се усилва или запазва. Това явление изисква внимание и усилия от страна на педагози, психолози и родители, защото се намалява възможността от развитие на по-висшите познавателни потребности на подрастващите. От двата вида мотивации, именно вътрешната мотивация е отговорна за развитието на способностите и талантите.

Изследвания на Спенс и Хелмрайк, изучаващи мотивацията към постижения, показват, че вътрешната мотивация води до високи постижения, а външната мотивация често не успява в това. Тези изследвания установяват наличието на *три аспекта на вътрешната мотивация: стремеж към овладяване, импулс да се работи и съревнователност*. Последният аспект е по-близо до външната мотивация. Те показват още, че притежателите на съревнователност (по-силно съревнователните) постигат по-малки успехи от онези, които имат стремеж за овладяване и импулс за работа. [9].

Кое отслабва вътрешната мотивация? Като цяло – външните мотиватори влияят негативно на вътрешната мотивация и съответно – на постиженията. Но се оказва, че има три фактора, които, ако са в действие заедно, даденият външен мотиватор ще подкопае вътрешната мотивация, а именно: когато човек очаква да получи наградата си при завършване на задачата; когато въпросната награда е нещо важно за човека; когато наградата е осезаема за човека (пари, оценка, трофей). Няма данни неосезаеми награди като усмивка или похвала да подкопават вътрешната мотивация.

Мотиви за учене

Ученето, като особен вид човешка дейност е ръководено от награди и наказания. Съответно, мотивацията за учене се явява резултат от системата от награди и на-

казания. Така поведението бива моделирано към търсене на нови награди и избягване на наказания. Има два типа учене – непреднамерено и преднамерено учене [8]. Предполага се, че мотивацията при тях е различна.

Мотивите за учене представляват мотиви (вътрешни подбуди, главно осъзнати) за усвояване на знания, формиране на умения, навици, за изпълняване на училищните задължения и за извършване на извънкласни дейности [1]. В педагогическата психология се предлагат различни класификации на мотивите на ученика в няколко групи: неосъзнати и осъзнати подбуди; мотиви за действие и мотиви за задържане от действие (и лишаване от такова); временно-ситуативни и устойчиво личностни мотиви; основни (ядрени) и периферни мотиви; нисши и висши (социални) мотиви на поведение [1].

Характерни черти на мотивите за учене са: насоченост към знанието и начините за придобиването му; удовлетвореност от участието в познавателната дейност и не-удовлетвореност от постигнатото; положително емоционално отношение към училището (и свързаните с него обекти – учители, съученици и др.); стремеж за проникване в същността на изучаваните предмети и явления; преодоляване на напрежението и трудностите; желание за непрекъснато усъвършенстване на собствените интелектуални възможности, стремеж към самообразование и самовъзпитание.

Всеки ученик се ръководи от цяла система или група мотиви за учебна дейност (полимотивация). Те могат да бъдат класифицирани по различен признак. Например, в зависимост от трайността на усвоените знания /умения, мотивите за учене могат да бъдат разделени на положителни (правилни) и отрицателни (неправилни) [1].

Към положителните мотиви за учене се отнасят:

- мотиви, свързани с необходимост от труд, познание (вкл. самопознание и самовъзпитание) и творчество;
- мотиви, свързани с учебно-познавателни и професионални интереси, идеали;
- мотиви, свързани с жизнени перспективи и мечти;
- мотиви, свързани с граждански, нравствени и интелектуални чувства (любопытност, чувство за дълг, отговорност, чест, срам, лично достойнство);
- мотиви за подражание – стремеж към идентификация с учители, родители и др.;
- мотиви за престиж – стремеж към самоутвърждаване и заемане на определена позиция в групата;
- комуникативни мотиви – свързани с необходимост от общуване в училище, от оценка и одобрение (от страна на съученици, учители, родители), от получаване на похвали, възнаграждения и избягване на наказания.

Към отрицателните (неправилни и външни) мотиви за учене се отнасят:

- маниакален стремеж към получаване на високи оценки – независимо от начина за постигането им, в крайна форма може да се развие до своеобразен „култ към оценката“ (оценката се е превърнала за човека в обществена обратна връзка и „възнаграждение“, така оценката изпълнява две изкривени функции – средство за психическа принуда и за социално преуспяване);
- мотиви, свързани с материална заинтересованост – подкупващи награди, облагодетелстване, лична изгода;
- егоистично-индивидуалистични користни подбуди – за изпъкване пред другите (на всяка цена);
- мотиви, произтичащи от страх и тревожност – страх от родители и други лица, от оценъчни социални ситуации и др.

Особено място сред мотивите за учене заемат мотивите за постижение (или за достижения). Изследвана е зависимостта между мотивацията за постижения (т.нар. „активация“) и самите постижения, известна като закон на Йеркс-Додсън. Според този закон има оптимални нива на активация (мотивация за постижение), които водят до най-добри резултати и тези нива са средните (нито много ниските, нито много високите) [1].

С възрастта, мотивацията за учене се променя – усилят се мотивите, ориентирани към задачи на бъдещето. Според Й. Ломбшер, в мотивацията за учене могат да се разграничат два вида мотиви, които влияят върху училищния успех: пряко целеви, които се отнасят до непосредствения резултат от действието и опосредствено целеви – засягащи по-далечни цели [по 8, стр.367]. По-силно влияние върху успеха в ученето имат вторият вид мотиви – т.е. по-успешна е мотивацията за учене и постижения, когато е свързана с по-далечни цели, жизнени перспективи, идеали.

Локус на контрола

Локусът на контрол (ЛК) е личностна променлива и централен конструкт в теорията за социално научаване на Дж. Ротър [14]. Вярата в екстерналния или интерналния ЛК може да се разглежда като черта на личността (в смисъл на индивидуални различия), но въпреки това, „интерналите“ и „екстерналите“ не са типове, т.к. всеки от тях има характеристики не само на своята категория, но в някаква степен и на другата. Конструктът „локус на контрола“ се разглежда като континуум, в единия край на който се намира ясно изразената екстерналност, а в другия – ясно изразената интерналност. Т.е. убежденията на хората са разположени върху целия диапазон от точки между тях, но по-често – в средната му област. Това означава, че някои хора са много екстернални, други – много интернални, а болшинството хора попадат между тези два екстремума.

Измерване на локуса на контрол

Има няколко техники за измерване на ориентацията на контрола, които са приложими за деца и за възрастни, но най-често се използва скалата И-Е, създадена от Дж. Ротър и публикувана през 1966 г. [14]. Тази скала се състои от 23 двойки твърдения, като от всяка двойка изследваното лице трябва да направи един избор (принудителен). Скалата съдържа и шест допълнителни двойки твърдения, които имат маскираща функция (да замаскират целите на този тест). За всеки отговор, показващ екстернална тенденция, се присъжда по една точка. Резултатите се ранжират от 0 до 23, като най-високите стойности показват най-високата екстерналност. Построява се кривата на нормалното разпределение и обикновено показанията, попадащи в границите на това разпределение, се изключват от по-нататъшни интерпретации и изследвания, а показанията отвъд тези граници се обединяват в две групи – „екстернали“ и „интернали“. За така определените две крайни групи изследванията често продължават, като за изследваните лица се търсят и други характеристики – чрез измерване на други показатели за самоотчет и /или поведенчески реакции [14]. Интернално-екстерналната (И-Е или I-E) скала на Дж. Ротър е прилагана за изследване на хиляди ученици в течение на десетки години. Резултатите от изследванията показват, че има връзка между вариациите на локуса на контрол и поведението на децата и по-точно, че локусът на контрола влияе върху тяхното поведение. От изследвания, основани на I-E-скала на Дж. Ротър, са установени някои съществени различия между „екстерналите“ и „интерналите“ [12]:

- по своето убеждение за местонахождението на източника на контрол на тяхното поведение;
- по начините, с помощта на които търсят информация за обкръжението си (напр. интерналите с по-голяма вероятност от екстерналите търсят активно информация по здравни въпроси); интерналите по-често от екстерналите вземат предпазни мерки за здравето си, вкл. имат по-здравословни навици и правят по-редовни посещения при лекаря. Те повече се грижат за своето здраве и благополучие от екстерналите;
- екстерналите по-често от интерналите имат психологически проблеми (тревога, депресия и др.). При екстерналите е по-висока и вероятността от възникване на психически заболявания, по-високи са и нивата на самоубийство от средните. Също така имат по-ниско самоуважение от интерналите. Интерналите са с по-добра адаптация от екстерналите;
- екстерналите в много по-висока степен от интерналите са подложени на социални въздействия. Интерналите не само се съпротивляват на страничните въздействия, но и винаги, при възможност, се стараят да контролират поведението на другите (при това обикновено се харесват на хората, които могат да манипулират и не се харесват на останалите). Интерналите видимо са по-уверени в способността си да решават проблеми от екстерналите и са независими от чуждото мнение [пак там].

Друга известна скала за измерване на локуса на контрол е скалата за измерване на локуса на контрол на деца, създадена от Ст. Новицки и Б. Стрикълнд, публикувана през 1971 г. [13]. Тя се основава върху формулираната от Дж. Ротър връзка между интернално-екстернален локус на контрол и подкреплението. Скалата е разработена в два съкратени варианта от 20 и 21 айтема за две различни възрастови групи, и в един пълен вариант, съдържащ 40 айтема. Скалата е апробирана при над 1017 ученици от бялата раса в широк възрастов диапазон – III-XII клас, разделени на две възрастови групи: I – 9-11-годишни и II – над 12-годишни. За разлика от скалата на Дж. Ротър (която е под формата на двойки утвърждения), тази скала е под формата на затворени въпроси с два възможни отговора на всеки – „да” или „не”. Айтемите описват ситуации, свързани с подкрепления на поведението през личностната и мотивационната сфера на личността (афилиции, постижения, зависимости). И тук отчитането става през екстерналната тенденция, като по-високите стойности (по-големият брой точки) свидетелстват за по-изявена екстернална ориентация и обратно. Авторите посочват някои тенденции, установени от проведените изследвания с тази скала [13]:

- локусът на контрол става по-интернален с нарастване на възрастта на децата. Освен това, при по-големите ученици се наблюдават по-големи вариации в отговорите, отколкото при по-малките ученици;
- локусът на контрол е свързан с постиженията (напр. интелектуалните постижения). „Интерналите” показват по-висок коефициент на интелигентност от „екстерналите”;
- установена е важна зависимост на локуса на контрол от нивото на компетентност, характерна най-вече за мъжката група, а именно: по-високата интерналеност корелира с по-високо ниво на компетентност.

Локусът на контрол е един от най-широко използваните параметри за самотчет при изследването на личността [11]. Според някои съвременни автори, екстернално-интерналната тенденция има отношение към развитието на личността, към нейното осъзнаване и съзряване. Така, екстернално-интерналната тенденция се включва в

структурата на развиващата се личност и в еволюцията на мотивационните стратегии на личността [2].

Инструментарий на изследването

За изследване на мотивацията за учене и локуса на контрол е използван **методът на самоотчета** – съответно с два изследователски инструмента: Мотивацията за учене се изследва с помощта на **специално разработена от П. Барзова анкетна карта**, съдържаща списък от 20 мотива за учене за подрастващи от шести клас и 21 мотива за учене за подрастващи от седми клас. Локализацията на контрола се изследва с помощта на **скалата за локуса на контрола при деца**, известна като „Тест на Новицки и Стрикълънд” [13].

Инструмент за изследване на мотивацията за учене

Направеният преглед на психодиагностичните инструменти за мотивация за учене не откри подходяща методика за нейното изследване. Съществуващите методики за изследване на мотивацията (на Щерн – „Автопортрет – изследване на потребности и стремежи” [по 4]; на Краун и Марлоу – „Скала за самооценка на мотивацията за одобрение” [по 4, стр.32]; на Рогов – „Оценка на равнището на претенции”, „Измерване на мотивацията за постижения” [6]; на Борис Минчев – „Методика за оценка на компетентност” [7, стр.393] и др.) се оказаха неподходящи за целите на настоящото изследване. През 2012 г., като част от дисертантската работа на д-р Бисерка Василева е осъществено мащабно и актуално проучване на мотивите за учене на българските ученици, осъществено по метода на самоотчета. Изследването е проведено като анкета с отворени въпроси, впоследствие отговорите са обобщени и групирани по видове и възрасти. На всички изследвани ученици е предложена анкетна карта с отворения въпрос: „Какво Ви мотивира да учите?”. В отговор, учениците сами са изложили варианти на своите мотиви за учене. При обобщението на резултатите от анкетата близките по смисъл мотиви за учене са обединени, а формулировките са редактирани езиково [15].

За нуждите на настоящото изследване, въз основа споменатото по-горе проучване на д-р Б. Василева на мотивите за учене бе създаден инструмент за самоотчет на мотивите за учене в йерархичен (рангов) порядък, наречен още **„самоотчет на мотивите за учене според степента на субективната им значимост”**. Към мотивите, представени от изследването Б. Василева по възрасти, добавихме и някои допълнителни мотиви – предимно външни, негативни, тъй като по някаква причина такива отсъстваха в обобщените резултати от въпросното изследване (вероятно причина за това отсъствие е стремежът на анкетираните деца да се представят в по-благоприятна, социалножелателна позиция). Формулировката на мотивите, която избрахме, е във вид на твърдения от типа: „Уча, защото...”. Така, в резултат се получиха 20 мотива в самоотчета на мотивите за учене за подрастващи от шести клас и един мотив повече – за подрастващи от седми клас. Въпросният 21-ви мотив не можеше да бъде пренебрегнат заради процентно-значимото му място в отговорите на седмокласниците в проучването на Б. Василева. Измежду всички участващи мотиви в скалат за шести клас, отделихме 6 външни (мотиви № 9, 10, 16, 18, 19, 20), а за седми – 7 външни мотива за учене (мотиви № 9, 10, 16, 18, 19, 20 и 21). Инструментът за самоотчет на мотивите за учене е придружен с кратка инструкция за начина на аранжиране на мотивите за учене според субективната им значимост – на всеки мотив се приписва номер (естествено число от 1 до 20 – за шести клас и до 21 – за седми клас), като колкото по-малка е числовата му стойност, толкова по-висок е рангът на съответния мотив.

Мотиви за учене

1. Уча, за да стана по-умен/умна.
2. Уча, за да бъда грамотен/грамотна.
3. Уча, за да стана образован/образована.
4. Уча, за да си избира добра професия.
5. Уча, за да постигна мечтите си.
6. Уча, защото човек трябва да знае много неща.
7. Уча, защото човек трябва да може много неща.
8. Уча, защото искам да зная различни неща и да ги научавам по интересен начин.
9. Уча заради оценките.
10. Уча, за да зарадвам родителите си.
11. Уча, защото в училище е интересно и забавно.
12. Уча, защото харесвам училището, класа (и учителите си).
13. Уча, за да мога да използвам знанията си в работа с информационни технологии.
14. Уча, за да зная и разбирам всичко от света, да съм запознат/а със заобикалящата действителност.
15. Уча, защото приемам училището като мое задължение.
16. Уча от страх да не ме накажат родителите ми (учителите и др.).
17. Уча, за да покажа, че съм по-умен/умна от другите.
18. Уча, защото за това ще получа материална награда.
19. Уча, защото така ще стана по-богат/богата.
20. Уча, за да бъда харесван/харесвана от съучениците/ учителите си.
21. Уча, защото ще кандидатствам след седми клас.

Мотив № 21 е допълнителен мотив в самоотчета на мотивите за учене и се отнася само за подрастващи от седми клас.

Инструмент за изследване на локуса на контрол

Инструментът за самоотчет „Скала за локуса на контрола при деца” е структуриран като процедура за измерване на локуса на контрола (генерализирани очаквания за поведение в определени ситуации) при деца на възраст 9-15 години [7, стр.224,13]. В настоящото изследване е използвана пълната версия на теста – от 40 айтема. Тестът се състои от 40 затворени въпроса, изследваните лица трябва да маркират избория от тях отговор – „да” или „не” на всеки от въпросите. В теста на Новицки и Стрикълнд въпросите са задавани през екстерналната тенденция, така че отговорите „да” или „не”, които децата дават, отразяват екстернална или интернална тенденция в убежденията им за тяхното поведение в разнообразни ситуации.

Организация и провеждане на изследването

Изследването бе проведено с 85 подрастващи на 13-14 години – ученици от шести и седми клас от гр. Бургас. Изследванията на три деца не бяха обработени поради незавършеност или некоректно попълване. В първичната обработка на резултатите бяха включени тестовите на 82 деца, от тях – 55 на шестокласници (с навършени 12 и 13 години) и 27 – на седмокласници (с навършени 13 и 14 години). От всички изследвани лица 42 са от мъжки пол, 40 – от женски. Изследването бе проведено през месец май 2016 г. в естествена училищна обстановка.

*Анализ на резултатите***Мотивация за учене**

На таблица №1 е представен изведеният йерархичен порядък на мотивите за учене в цялата изследвана група подрастващи (от шести и седми клас), заедно с изчислените средноаритметични стойности на ранговете им. Първата колона показва поредния номер в така получения йерархичен ред. (Йерархичният ред е получен по следния начин: на мотива с най-ниска средно-аритметична рангова стойност е приписан номер 1 в класацията на мотивите, на мотива с най-малката следваща стойност – номер 2 и т.н., т.е. колкото е по-ниска средноаритметичната рангова стойност на мотива, толкова по-напред е той в йерархичната класация на мотивите.)

Таблица № 1

Йерархичен порядък на мотивите за учене в цялата изследвана група

№ в йер.ред	Ранг-ср.ар.	Мотиви за учене
1	3,72	Уча, за да стана образован образована
2	3,74	Уча, за да стана по-умен /умна.
3	4,23	Уча, за да бъда грамотен грамотна
4	5,22	Уча, за да постигна мечтите си.
5	5,44	Уча, за да си избира добра професия
6	7,94	Уча, защото човек трябва да знае много неща
7	8,89	Уча, защото искам да зная различни неща и да ги научавам по интересен начин
8	9,36	Уча, защото човек трябва да може много неща
9	10,19	Уча, защото ще кандидатствам след 7-ми клас.
10	10,25	Уча, за да зарадвам родителите си
11	10,65	Уча, за да зная и разбирам всичко от света, да съм запознат /запозната със заобикалящата действителност
12	11,90	Уча, защото приемам училището като мое задължение.
13	12,19	Уча, защото в училище е интересно и забавно
14	12,22	Уча, за да мога да използвам знанията си в работа с информационни технологии
15	12,23	Уча, защото харесвам училището, класа (и учителите си).
16	12,44	Уча заради оценките
17	13,67	Уча, за да покажа, че съм по-умен/умна от другите
18	15,65	Уча, защото така ще стана по-богат/богата.
19	15,86	Уча, защото за това ще получа материална награда
20	16,00	Уча от страх да не ме накажат родителите ми (учителите и др.).
21	16,21	Уча, за да бъда харесван/харесвана от съучениците/ учителите си

Бе определен профилът на мотивите за учене в изследваната група подрастващи, както и в подгрупите на момичетата и момчетата, на шестокласниците и седмокласниците. Съпоставени бяха позициите на външните им мотиви за учене, а също и на вътрешните. Установено бе наличие на полова диференциация в мотивацията за учене – по-силно изразена при седмокласниците, а също – различия в мотивацията за учене на шестокласниците и седмокласниците (въпреки малката възрастова разлика). Установено бе, че водещите два вътрешни мотиви за учене при момичетата и момчетата седмокласници са близки – на I и II място са позиционирани мотивите „уча за стана образован /образована“ и „уча, за да постигна мечтите си“, което говори за по-високата им осъзнатост при подрастващите-седмокласници и за по-изразената ориентация към позитивни жизнено цели.

Установена бе по-силно изразена вътрешна мотивация за учене при момичетата, в сравнение с тази при момчетата. При момчетата от седми клас някои вътрешни мотиви („уча за да мога да използвам знанията си в работа с информационни технологии“ и „уча, за да си избира добра професия“), както и външният мотив „уча, защото ще кандидатствам след седми клас“ бяха представени на значително по-предни позиции от тези при момичетата, което бе интерпретирано като по-силна професионално-приложна ориентация на момчетата в тази възраст. (В шести клас мотивът „уча за да мога да използвам знанията си в работа с информационни технологии“ бе представен на значително по-предна позиция в групата на момчетата в сравнение с тази при момичетата.) Освен външния мотив „уча, защото ще кандидатствам след седми клас“ (пръв в класацията на външните мотиви за групата на момчетата и представен на много по-предна позиция в класацията им в сравнение с момичетата), външните мотиви „уча, защото така ще стана по-богат“ и „уча, защото за това ще получа материална награда“ са представени също на по-предни позиции при момчетата. Явно, подрастващите момчета на 13-14-годишна възраст се мотивират по-силно от предстоящото кандидатстване в седми клас и избора на професия, от приложение на знанията в работа с информационни технологии, а също и от културно повлияната жизнена перспектива за богатство и материални придобивки. По-силните външни мотиватори за групата на момичетата от седми клас са ангажиментът към родителите, предстоящото кандидатстване след седми клас и оценките.

От различията в класациите на водещите вътрешни мотиви при шести и седми клас може да се направи още един извод – в седми клас мотивацията за учене е по-осъзната, по-зряла, по-ясно ориентирана към жизнените перспективи. При шестокласниците класацията на мотивите за учене вероятно е повлияна от наличие на по-силна конформна нагласа.

Локализация на контрола

Построена бе кривата на нормалното разпределение на всички получени отговори (стандартно отклонение 3,50), фигура №1. Максималната ширина на диапазона на отговорите е 40 бала (точки), от които в нашата изследвана група бяха регистрирани отговори от 10 до 24 бала. В границите на зоната с ширина две стандартни отклонения влизат най-често срещаните се отговори в групата, които се отнасят към смесен (междинен) тип локус на контрол, и те са 55 деца (67 % от всички изследвани лица). В лявата част на диапазона попада групата подрастващи с вътрешен или интернален локус на контрола – 17 лица, а в дясната част на диапазона е групата лица с външен или екстернален локус на контрола – 10 лица. В таблица №2 са представени дискрет-

ните стойности на локуса на контрола и съответният брой изследвани лица, показали дадена стойност.

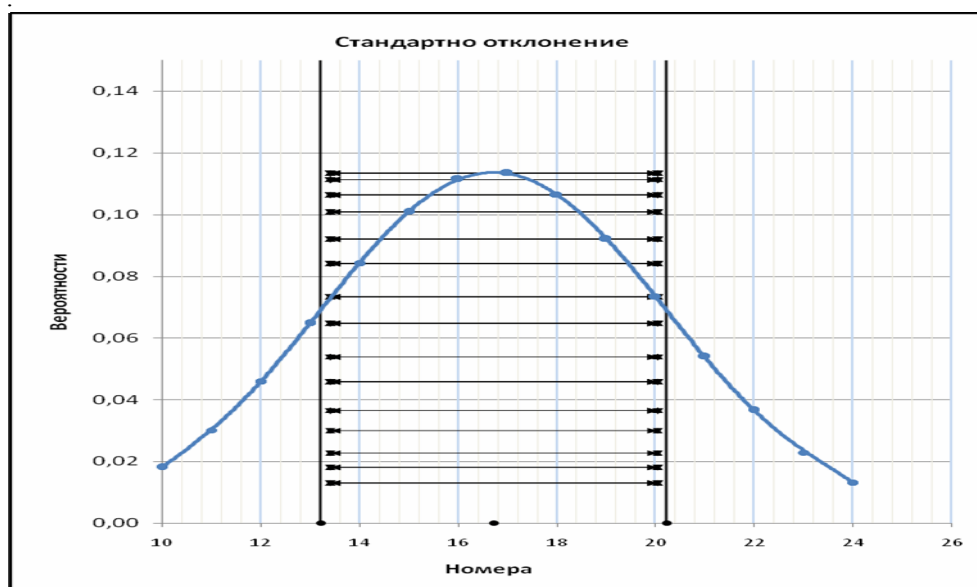
Таблица № 2

Дискретни стойности на ЛК и брой изследвани лица за всяка негова стойност

Бр.т.(ЛК)	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
Бр.лица	2	1	7	7	6	3	12	10	12	6	6	3	3	1	3

Фигура № 1

Графика на нормалното разпределение на стойностите от измерването на локуса на контрол на подрастващи от шести и седми клас

Прави впечатление, че 3 стойности на локуса на контрола (16, 17 и 18 точки /бала), намиращи се около максимума на средната зона, са отчетени от 34 лица, които са 41,46% от цялата група – т.е. отговорите на близо половината изследвани лица са съсредоточени около максимума на кривата на нормалното разпределение.

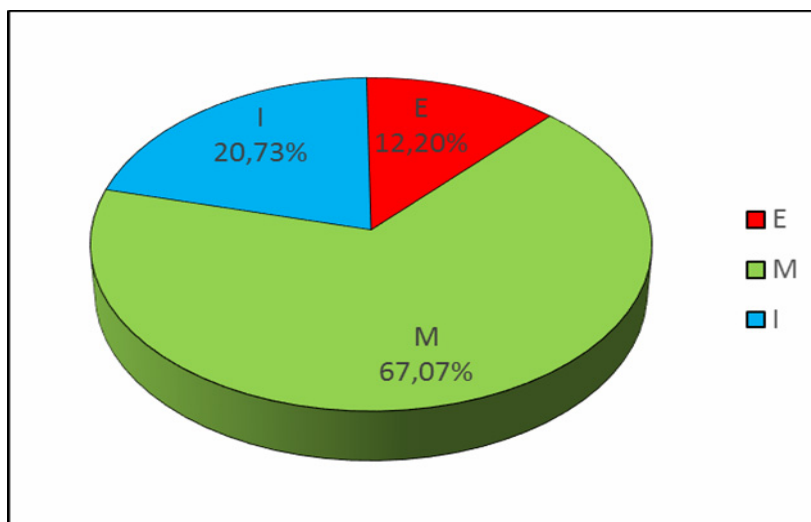
Бяха оформени следните подгрупи:

- подгрупа на екстерналите – лицата със силно изразен екстернален локус на контрол, или Е-група;
- подгрупа на интерналите – лицата със силно изразен интернален локус на контрол, или И-група;
- М-група (medium) – лицата с междинен локус на контрола.

На фигура № 2 е представено процентното съотношение на трите подгрупи (според ЛК) – екстернали – 12,20%, интернали – 20,73% и група с междинен ЛК – 67,07%.

Фигура № 2

Диференция на изследваните лица според локуса им на контрол (подгрупи: I – интернали, E – екстернали, M – междинен тип), процентно съотношение между трите групи

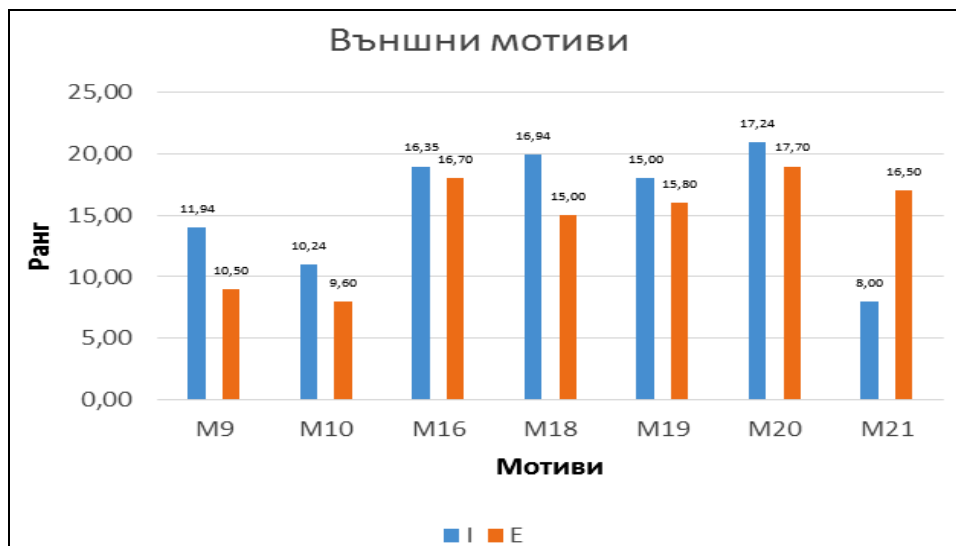
Проучването показва съществуването на следните различия между външните мотиви за учене на подрастващите с външен локус на контрол (E-групата) и на подрастващите с вътрешен локус на контрол (I-групата):

- Външен мотив „уча, защото ще кандидатствам след седми клас“ е представен на много по-предна позиция при „интерналите“ отколкото при „екстерналите“ (на 8-ма при „интерналите“ и на 17-та при „екстерналите“) и с голяма разлика в средно-аритметичните стойности – от 8,50;
- Всички останали външни мотиви са представени на по-предна позиция в групата на „екстерналите“: Мотивът „уча, за да зарадвам родителите си“ е на осма позиция (средно-аритметична стойност 9,60) в E-групата и на 11-та в I-групата (средно-аритметична стойност 10,24); „уча заради оценките“ е представен на 9-та позиция в E-групата (средно-аритметична стойност 10,50) и на 14-та позиция в I-групата (средно-аритметична стойност 11,94); останалите външни мотиви са в края на класацията, но са представени също на по-предни позиции в E-групата;

Резултатите от сравнителния анализ на външните мотиви за учене в групите на „екстерналите“ и „интерналите“ са представени на фигура № 3. На диаграмата се вижда как с изключение на мотива „уча, защото ще кандидатствам след 7-ми клас“, останалите външни мотиви са представени на повече или по-малко предна позиция в групата на екстерналите в сравнение с групата на интерналите.

Фигура № 3

Външни мотиви за учене в групите на интерналите и екстерналите (I, E)

Данните от изследването очертават различия и по отношение на водещите вътрешни мотиви в същите групи - на „екстерналите” (Е-група) и „интерналите” (И-група) (таблица №3):

- с изключение на мотиви „уча, за да бъде грамотен /грамотна” и „уча, защото човек трябва да може много неща”, които са представени на еднакви позиции в двете групи, всички останали вътрешни мотиви имат различни позиции в двете групи;
- при „интерналите” се отчита по-силна ориентация към вътрешна мотивация за учене в сравнение с „екстерналите”.

Таблица №3

Йерархичен ред на водещите вътрешни мотиви за учене в Е-групата и И-групата

№	Ср.ар.	Е-група	№	Ср.ар.	И-група
1	3,80	Уча, за да стана по-умен/умна	1	3,18	Уча, за да стана образован/образована
2	4,10	Уча, за да стана образован/образована	2	4,18	Уча, за да стана по-умен/умна
3	5,30	Уча, за да бъде грамотен/грамотна	3	4,29	Уча, за да бъде грамотен/грамотна
4	5,70	Уча, защото човек трябва да знае много неща	4	4,76	Уча, за да постигна мечтите си
5	7,10	Уча, защото човек трябва да може много неща	5	5,06	Уча, за да си избира добра професия
6	8,10	Уча, защото човек трябва да може много неща	6	6,71	Уча, защото човек трябва да знае много неща
7	9,40	Уча, защото искам да зная различни неща и да ги научавам по интересен начин	7	7,88	Уча, защото човек трябва да може много неща

10	11,20	Уча, защото приемам училището като мое задължение	9	8,18	Уча, защото искам да зная различни неща и да ги научавам по интересен начин
11	12,60	Уча, за да мога да използвам знанията си в работа с информационни технологии	10	9,29	Уча, за да зная и разбирам всичко от света, да съм запознат/а със заобикалящата действителност
12	12,80	Уча, за да зная и разбирам всичко от света, да съм запознат/а със заобикалящата действителност; Уча, защото харесвам училището, класа (и учителите си)	12	10,69	Уча, за да мога да използвам знанията си в работа с информационни технологии

Изводи

От сравнителния анализ между мотивите за учене на подрастващите с вътрешен локус на контрол и с външен локус на контрол бе установено, че:

- се открива тенденция за по-силно изразена ориентация към външна мотивация за учене при „екстерналите“ в сравнение с „интерналите“ в групата на изследваните подрастващи. По-значимите външни мотиви за учене (с изключение на един – „уча, защото ще кандидатствам след седми клас“) бяха представени на по-предна позиция в йерархията на мотивите в групата на „екстерналите“ в сравнение с позициите им в групата на „интерналите“;
- се открива тенденция за по-силна ориентация към вътрешна мотивация за учене при „интерналите“ от изследваната група подрастващи, в сравнение с „екстерналите“. Установено бяха по-ниски средно-аритметични рангови стойности на вътрешните мотиви за учене за групата на „интерналите“ в сравнение с тези при „екстерналите“.

В резултат на анализа на външните и вътрешни мотиви за учене в групите на „интерналите“ и „екстерналите“ може да се направи заключението, че екстерналният локус на контрол у подрастващите на 13-14 годишна възраст води до по-силно представена външна мотивация, в сравнение с тази при подрастващите с интернален локус на контрол. И обратно: подрастващите с интернален локус на контрол имат по-силно изразена вътрешна мотивация от своите връстници с екстернален локус на контрол. Това означава, че на по-силната екстернална тенденция в убежденията (на подрастващите с 13-14-годишна възраст) съответства по-силно изразена външна мотивация (за учене) и обратно: на по-силно изразената интернална тенденция в убежденията съответства по-силно изразена вътрешна мотивация.

Резултатите от проведеното изследване дават основание да се твърди, че съществува взаимовръзка между локуса на контрол и мотивацията за учене. Тя се изразява като влияние от страна на личностната характеристика „локус на контрола“ върху мотивационната сфера на човека, в частност – върху мотивацията за учене. По-точно, това влияние се изразява в следното: екстерналността води до засилване на външната мотивация и отслабване на вътрешната, а интерналността – до засилване на вътрешната мотивация и отслабване на външната. Естествената тенденция, установена от Новицки и Стъкълънд, за усилване на интерналността с възрастта е обнадеждаваща, защото може да се очаква засилване на вътрешната мотивация на подрастващите с нарастване на тяхната възраст. А това ще променя постепенно личността на младия човек към по-висока автономност, осъзнатост, отговорност, зря-

лост, самоконтрол, ориентация към по-значими жизнени перспективи и цели, до засилване на готовността за тяхното постигане и отстояване.

Заклучение

Познаването на мотивацията за учене е особено важно най-вече за целите и нуждите на образованието и особено – на педагогическата практика. Тази важна характеристика трябва да се познава колкото се може по-добре от всички специалисти, занимаващи се с образование и възпитание – учители, психолози, възпитатели, училищни ръководства, родители. И опознавайки я, да се опитат максимално компетентно да ѝ повлияят – за постепенното усилване на вътрешните мотиви за учене. Едновременно с това трябва да се работи и за възпитаване у учениците на чувството за отговорност и самоконтрол, на чувството за собствена компетентност и способността да успяваш, за повишаване на Аз-ефективността. Необходимо е да се акцентира върху смисъла на търсенето на причините за успеха /неуспеха вътре в себе си, вместо в другите или във външните обстоятелства.

Разработеният за нуждите на настоящото изследване инструмент за самоотчет на мотивацията за учене показва добра резултативност, затова го считаме за принос в изучаването на тази важна личностова характеристика на подрастващите. Убедени сме, че подреждайки по степен на значимост своите мотиви за учене, учениците осъзнават по-дълбоко своята мотивация за учене, което би могло да повлияе положително върху осъзнаването и на потребностите и целите им. Използването на този инструмент би бил много полезен и за учителите – за по-добро познаване на мотивацията за учене на техните ученици. А това е чудесен ориентир за техните следващи, по-адаптивни и успешни педагогически стратегии.

Литература

1. Десев, Л. Педагогическа психология: Психопедагогика. С., 2003.
2. Елисеев, О. Практикум по психологии личности. СПб., 2000.
3. Енциклопедия по психология и поведенческа наука (под ред. на У. Едуард и Ч. Номероф, С., 2008.
4. Иванов, И. Методики за изследване на потребностите, мотивите и ценностните ориентации (Серия „Избрани методики за психологическа и педагогическа диагностика” № 3), Ш., 1999.
5. Маслоу, Е. Мотивация и личност., 2001.
6. Рогов, Е.И. Настольная книга практического психолога в образовании, М., 1996.
7. Ръководство за изследване на детето, под ред. на Б. Минчев, С., 2000, 2004.
8. Славин, Р. Педагогическа психология. София., 2004.
9. Стърнбърг, Р., Уилямс У. Педагогическа психология. С., 2014.
10. Фройд, З. Отвъд принципа на удоволствието. С., 1992.
11. Фром, Е. Човекът за самия себе си. С., 2005.
12. Хелль, Л., Зиглер Д. Теории личности. М., 2006.
13. Nowicki St., Strickland B. A Locus of Control Scale for Children. Sep 7118p.; Paper presented at the 79th Annual Convention of the American Psychological Association, Washington, D.C., September 3-7, 1971.
14. Rotter, J. Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. Psychological Monographs: General and Applied, No. 609, 1966.
15. <http://ek.roncho.net/Science/NikiPetrov/MotivsEduSliven.doc> – статия от Б. Василева - Какво мотивира българските ученици за учене (28.08.2016, 15:45).

СТРАТЕГИЧЕСКОТО ПЛАНИРАНЕ КАТО ИНСТРУМЕНТ ЗА ПОВИШАВАНЕ НА ИНВЕСТИЦИОННАТА ПРИВЛЕКАТЕЛНОСТ НА СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ

доц. д-р Румяна Стойкова Златева
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски”

STRATEGIC PLANNING AS A TOOL FOR ENHANCING THE INVESTMENT ATTRACTIVENESS OF RURAL AREAS

Assoc. Prof. Romyana Stoykova Zlateva, PhD

***Abstract:** This thesis considers strategic planning as a tool for enhancing the investment attractiveness of rural areas. It provides theoretical formulation for the investment attractiveness and outlines its constituent elements. Particular attention is paid to the strategic guidelines for development of rural municipalities in Bulgaria.*

***Key words:** strategic planning, investment attractiveness, rural areas, strategic guidelines.*

Развитието на селските райони в страната ни се определя в значителна степен от наличието на инвестиции за привличането на които те встъпват в конкурентна борба. Подобряването на тези територии поражда голям обществен интерес и задава поредица от въпроси, свързани с теорията и практиката по осъществяването на процеса за неговото ефективно управление.

Актуалността на темата се определя, както от необходимостта от устойчиви социално-икономически промени в селските райони, така и от осъществяването на европейските политики във всички сектори на икономиката, включващи общата селско-стопанска политика и политиката за конкуренция, политиката за вътрешния пазар, политиката за околната среда и политиката на сближаване.

Целта на разработката е в тази среда да се покаже ролята и мястото на стратегическото планиране за нарастването на инвестиционната привлекателност и ускореното развитие на селските райони на България. Основно предизвикателство представляват проявите и практическото му приложение при създадените специфични условия. В тази връзка задачите се свързват с:

- уточняване на използвания понятиен апарат;
- обосноваване на връзката между стратегическото планиране и инвестиционната привлекателност на селските райони;
- разкриване на механизма на стратегическото планиране, чрез който действа като инструмент за повишаване на инвестиционната привлекателност на селските райони;
- очертаване на стратегическите тенденции за подобряване на териториите в контекста на Програмата за развитие на селските райони 2014-2020.

В България като селски райони се определят общините, в които няма населено място с повече от 30 хил. души. Съгласно тази дефиниция, 232 общини от общо 265 общини в страната ни се класифицират като селски район. Те заемат 81% от територията и като обхващат 39% от населението [19, с.171]. Подемът им се определя в значителна степен от инвестиционната привлекателност, формирането и проявлението, на която може да се разглежда като сложен познавателен процес и аналитична задача.

Инвестиционната привлекателност като икономическа категория се разисква в различни изследвания [3,6,7,8,20]. Важно е да се отбележи, че като нематериална съставна тя се явява резултат от взаимодействието на материални и нематериални ресурси, функциониращите в рамките на селските територии икономически субекти, работната сила, в голяма степен зависи от природно-климатичните условия, инфраструктурата, реда и сигурността, социалната среда, мрежите между бизнес-съобществата, обществените организации, органите на местната власт, самоуправлението. При многообразието от определения за понятието „инвестиционна привлекателност“ най-общо може да се разглежда представата за него като съчетание от различни фактори, разбираани, както като предпоставки, така и като ограничения, за привличане на инвестиции в текущ и перспективен период.

За нуждите на настоящата разработка ще се придържаме към по-широката употреба на понятията „инвестиционна привлекателност“ и „инвестиране“. От позициите на логическото разсъждение под инвестиционна привлекателност ще разбираме формиращо се съзнателно и целенасочено убеждение за полезност, значимост, конкурентоспособност и превъзходства (физически, пазарни, информационни, социални, производствени, интелектуални, екологични), което води до инвестиране, създаващо веществен и невеществен капитал.

Инвестиционната привлекателност се изгражда под влиянието на разнообразен информационен поток, свързан не само с характера на инвестиционната дейност. При това трябва да се подчертае, че липсата на адекватна и/или надеждна информация, корелираща рисковете с очакваните ползи може да доведе до погрешни инвестиционни решения [4, с.52]. Следва да се отбележи, че при вземането на дадено инвестиционно решение е възможно да се отчитат с различна тежест предпочитанията на инвеститорите по отношение на факторите, влияещи на инвестиционната привлекателност. Поради това тя се характеризира със съвкупност от различни субективни и обективни ограничения и възможности. От тях се обуславят интензивността на привличане и ефективността на използване на инвестициите в стопанската система на даден селски район, формират се неговите материални и нематериални ресурси.

Инвестиционната привлекателност на селските райони може да се разглежда в два аспекта. С първия се обхваща инвестиционна привлекателност на определени обекти на територията за инвестиране. Заключение се в провеждане на икономически анализ на състоянието на даден отрасъл, сектор, клъстери, организации и други субекти на стопанската система на територията. Той се свежда до определяне на базови показатели на ефективността на инвестиционните програми и проекти (чист дисконтиран доход, срок на откупуване, индекс на рентабилност, вътрешна норма на възвръщаемост).

Вторият се свързва с инвестиционната привлекателност на стопанската система на селските райони. Поставят се изисквания за анализиране на съществуващата нормативно-правна база, политическата ситуация, инвестиционната инфраструктура, социално-икономическите условия, степента на защита правата на инвеститорите, нивото на данъчната тежест, стратегическите и административните ресурси, и др.

В двата случая следва да се отбележи и влиянието на зависимостта между величината на лихвените проценти и инвестициите в реален капитал. Понижаването на лихвения процент, при равни други условия, стимулира инвестициите. Високият лихвен процент поставя бариера пред инвестиционните решения [5, с. 4-19].

В допълнение на гореизложеното може да се подчертае, че инвестиционната привлекателност предопределя активността на инвестиционната дейност, следователно влияе върху ефективното развитие на територията. При това по отношение на частните и публичните инвестиции се наблюдават известни различия.

Считаме, че чрез умението на селските райони да подчертават и адаптират непрестанно, заедно и поотделно, разнородни преимущества към измененията в макро- и средната с цел привличане на инвестиции, се създава инвестиционна привлекателност. Способността на териториите да генерират инвестиционна привлекателност се формира и развива в процеса на стратегическото планиране и преимуществено съществува чрез документите му и изпълнението им.

В научната литература стратегическото планиране се определя като основен инструмент за реализация на целите, съдържащи се в стратегиите и плановете за развитие на националната икономика, отчитайки максимално съществуващата икономическа и социалнополитическа ситуация. Посочва се, че на практика стратегическото планиране служи за постигане на дългосрочните цели на икономическото и социално развитие на страната с методите на косвеното въздействие върху непосредствените производители или стопански субекти. Счита се, че така не се ограничават инициативата на частния бизнес и предприемачите, а им се оказва помощ да формират общия курс на развитие, информира се ръководството за потенциалното търсене състоянието на пазара на труда и други. Подчертава се, че стратегическото планиране предвижда и отчитане на неконтролираните външни на системата фактори, които оказват влияние върху развитието на националната икономика като цяло с използването на различни прогнози и други изследвания [1, с.144-148].

От Методологията за стратегическо планиране в Република България то се разглежда като цялостен процес на вземане на решение за осъществяване на визията и стратегическите цели, така че да се постигне най-ефективното използване на финансовите, материалните и човешките ресурси. В нея се дефинира времевия хоризонт на документите за стратегическо планиране, които се използват в управленската практика на страната ни:

- дългосрочни документи със срок на изпълнение над 10 години;
- средносрочни документи със срок на изпълнение от 3 до 9 години;
- краткосрочни със срок на изпълнение от 1 до 3 години.

Посочват се и основните видове стратегически документи: стратегия, политика, програма, план, концепция. Чрез Методологията се осигурява алгоритъм, който да структурира и обвърже със спазването на стандарти и принципи стратегическото планиране и същевременно се:

- създава стандарт на стратегическо планиране в администрацията;
- поясняват ключовите принципи на разработване и изпълнение на стратегическите документи;
- въвеждат основните видове стратегически документи, като фиксира техните наименования в зависимост от мястото им в йерархията на стратегическите документи;
- представят задължителните елементи на съдържанието на стратегическите документи;

- дефинира процеса на разработване на обособените видове стратегически документи;
- представят професионалните методи за разработване на стратегическите документи;
- въвеждат ключовите понятия в процеса на стратегическо планиране [15].

В Методологията се обосновава необходимостта от пълноценно взаимодействие, съгласуваност и координация на всички институционални и организационни нива, както в процеса на разработване, така и в процеса на изпълнение на стратегическите документи. Посочва се ключовата роля в реализирането на стратегическите документи на държавните органи и техните администрации. Подчертава се, че само те са в състояние да реализират мащабни проекти в обществен интерес, като по този начин създават предпоставки за развитие [15, с. 3]. Стратегическото планиране се определя като такова с многопластов характер и включващо различни участници в процеса: държавните органи и техните администрации, политическите партии, обществото и неговите организации, академичната общност, медиите, ЕС и неговите институции и служби [15, с. 5], или с други думи, представители на субектите на управлението и стопанството, имащи интерес от развитието на страната.

Считаме, че в качеството си на инструмент за повишаване на инвестиционната привлекателност на селските райони, стратегическото планиране осигурява процеса по осъществяване на комплекс от взаимосвързани дейности, насочени към постигане на определени финансово-икономически, научно-технически, социални, екологични и други резултати на територията. Стратегическото планиране се явява вид управленска дейност, чиято основна задача се ориентира към изработването на стратегически решения, предвиждащи поставянето на такива цели, реализацията на които обезпечава ефективното развитие на територията в дългосрочна перспектива, гъвкава реакция на изменящите се условия. Стратегическото планиране се характеризира със:

- способност да се предвиждат измененията в макро- и микросредата;
- възможност за адаптация при настъпване на промени с различно естество;
- отчет на въздействието на многочислени фактори с позитивно и негативно влияние;
- организация на процеса на неговото функциониране и разпространяване на ефекта.

В качеството си на обект на стратегическото планиране могат да се определят всички отрасли и сфери на дейност в селските райони, а също протичащите в териториалните им граници икономически, екологични и социални процеси. При това ефектът от провежданите политики и реформи се разпространява в страната ни и в Европейски съюз (ЕС) като цяло, поради тесните и разрастващи се икономически връзки между държавите членки.

Стратегическото планиране се явява елемент от процеса на стратегическото управление на развитието на селските райони и инструмент за повишаване на инвестиционната им привлекателност, който се използва на три основни етапа:

- определяне на дългосрочни перспективи за устойчиво развитие на селските райони (формиране на стратегически документи за развитие);
- разработване на комплекс от мероприятия по осъществяване на приетите стратегически документи;
- контролиране и откриване на основни проблеми в процеса на реализация на стратегическите документи.

Стратегическото планиране може да се разглежда като система от представи за стратегическия избор, стратегическите цели и приоритети за развитие на селските райони, за основните положения в местната социално-икономическа политика в разрез на отделните ѝ съставни и средствата за реализация. При това трябва да се подчертае обединяващата му функция, която се състои в обезпечаване на взаимодействието на цялата система от съществуващи и перспективни стратегически документи, определяне ролята на всеки, дефиниране и обосноваване на механизми, позволяващи интегрирането им в единно цяло.

Идентифицирането и премахването на предизвикателствата пред инвестициите се явява предпоставка за нарастване на инвестиционната привлекателност. С цел да се направи преглед на основните задачи за разрешаване и подобряване на инвестициите на национално равнище, както и да се подпомогне процеса, службите на Европейската комисия очертават областите и инструментите на политиката. Потенциалните предизвикателства се посочват в докладите на Комисията за отделните държави. Те се разпределят в пет основни раздела, включващи подразделения по основни теми и основни видове предизвикателства:

- публична администрация/бизнес среда;
- пазар на труда/образование,
- финансов сектор/данъчно облагане;
- научни изследвания, развойна дейност и иновации;
- специфично за сектора регулиране (в областта на бизнес услугите/ регулираните професии, търговията на дребно, строителството, цифровата икономика/ телекомуникациите, енергетиката и транспорта) [14].

Националните усилия за стимулиране на инвестициите следва да се насочват към допълване на действията на равнище Европейски съюз. През 2016 г. от Комисията се публикуват поредица доклади, в които се анализират икономическите политики на държавите членки. В доклада за България се прави задълбочен преглед на макроикономическите дисбаланси, като в тях се оценява напредъкът на страната в изпълнението на специфичните препоръки от 2015 г. [11].

Специфични препоръки се отправят от Комисията към България с цел да се спомогне за подобряване на икономически резултати на страната ни. Те се насочват в следните области:

- бюджетна консолидация, данъчното облагане и здравеопазване;
- финансов сектор;
- трудов пазар и определяне на заплатите;
- образование;
- несъстоятелност.

Посочват се за предприемане и съответни действия за 2016 г. и 2017 г. [18]. Отбелязва се следният напредък по специфичните за страната ни препоръки:

- известен напредък в областта на публичните финанси, в това число събирането на данъци, сивата икономика и икономическата ефективност на разходите за здравеопазване;
- известен напредък в укрепването на финансовия сектор;
- известен напредък по въпросите на образованието;
- ограничен напредък по отношение на участието на пазара на труда;
- ограничен напредък в подобряването на инвестиционния климат [9].

В анализа на Комисията по отношение на инвестиционните предизвикателства се показват значителни различия между държавите членки спрямо инвестиционните модели и пречките пред инвестициите. Това означава, че не може да се изработи универсално решение за преодоляването им. За България наличието на инвестиции се явява значимо за продължаване на процеса на догонване, който изисква удовлетворяване на потребностите от модернизиране и развитие на инфраструктурата, реформи за подобряване на бизнес средата и подобряване на управлението на средствата на ЕС. Основните предизвикателства пред инвестициите се свързват с непредсказуемостта, сложността и голямата тежест на регулаторната рамка, с липсата на прозрачност на публичната администрация, съдебната система и данъчната система и с трудности, свързани с достъпа до финансиране. Освен това се отбелязва, че рамките за иновации не способстват за инвестиране в най-новаторските и продуктивни дейности [23].

Развитието на селските райони се явява част от по-широка стратегия на ЕС за инвестиции. От държавите членки и регионите се изготвят програми за развитие на селските райони въз основа на потребностите им. Комисарят по въпросите на земеделието и развитието на селските райони Фил Хоган счита, че една от силните страни на европейската концепция за развитието на селските райони се заключава в това да се определят основни приоритети като от всяка държава членка или регион зависи как да се проектира програма, отговаряща на нейните предизвикателства и възможности [13].

Подпомагането за развитие на селските райони се дефинира като втори стълб от общата селскостопанска политика, чрез която на държавите членки се предоставя финансиране от ЕС, което се управлява на национално или регионално равнище в рамките на многогодишните програми за съфинансиране. Предвиждат се общо 118 програми във всички държави членки, за които се заделя финансиране от ЕС в размер на 99,6 милиарда евро за периода 2014-2020 г. по линия на Европейския земеделски фонд за развитие на селските райони, както и допълнителни средства на национално, регионално равнище и частно финансиране. В момента се изпълняват 51 на брой одобрени програми за развитие на селските райони (вкл. тази на България). Общата им стойност се определя за над 62 милиарда евро (около 62,4 % от бюджета). Регламентът за развитие на селските райони за периода 2014 -2020 г. се ориентира към шест икономически, екологични и социални приоритета, а в програмите се съдържат ясно набелязани цели. Освен това с всички държави членки се договарят споразумения за партньорство, в които се очертават техните по-широки стратегии по отношение на структурните инвестиции, финансирани от ЕС. Целта е да се координират по-добре действията и да се постигне максимално полезно взаимодействие с другите европейски структурни и инвестиционни фондове (ЕСИ фондове) [13].

В рамката на програмите се изисква наличие на поне четири от следните шест общи приоритета на ЕС:

- поощряване на трансфера на знания и иновациите в селското и горското стопанство и в селските райони;
- повишаване на жизнеспособността и конкурентоспособността на всички видове земеделие и насърчаване на новаторски селскостопански технологии и устойчиво управление на горите;
- насърчаване на организацията на хранителната верига, хуманното отношение към животните и управлението на риска в селското стопанство;

- възстановяване, опазване и укрепване на екосистемите, свързани със селското и горското стопанство;
- насърчаване на ефективното използване на ресурсите и подпомагане на преминаването към нисковъглеродна и устойчива на изменението на климата икономика в селското и горското стопанство и в сектора на храните;
- насърчаване на социалното приобщаване, намаляването на бедността и икономическото развитие в селските райони [12].

В Програмата за развитие на селските райони (ПРСР) се определят от страната ни количествени цели по отношение на тези целеви области и се решава какви мерки се използват за постигане на тези цели и колко финансиране се предоставя за всяка от мерките. Поне 30% от финансирането за всяка ПРСР се заделя за мерки, свързани с околната среда и изменението на климата, както и поне 5% за инициативата ЛИДЕР (Връзки между икономиката на селските райони и дейностите за развитие). Това се оказва предопределящо за дефинирането на програмни цели, съответстващи на целите на политиката на ЕС за развитие на селските райони, за постигане в периода 2014-2020 г., ориентирани към:

- повишаване на конкурентоспособността и балансираното развитие на селското и горското стопанство преработващата промишленост;
- опазване на екосистемите и устойчиво ползване на природните ресурси в земеделието, горското стопанство и хранителната промишленост, предотвратяване на климатичните промени и приспособяване към тях;
- социално-икономическо развитие на селските райони, осигуряващо нови работни места, намаляване на бедността, социалното включване и по-добро качество на живот [19].

Видно е, че третата цел на Програмата се ориентира директно към стимулиране на социално-икономическото развитие на селските райони. В рамките ѝ се предвижда да се подкрепят интервенции в три приоритетни области, чрез които съвместно да се развива икономическия потенциал, да се съхранява демографския потенциал и да се допринася за социално включване на уязвими групи и ромите, като по този начин да се стимулира икономическо възстановяване и намаляване на обезлюдяването и овладяване на процеса на социално изключване. В част от интервенциите, планирани за реализирането ѝ се включва група от мерки, целящи развитие и оползотворяване на социално-икономическия потенциал на селските райони чрез стимулиране на прилагането на подхода ЛИДЕР за водено от общностите местно развитие (ВОМР), който помага на участниците от селските райони да се прецени дългосрочния потенциал на района им. Подходът през последните двадесет години се използва като ползотворен инструмент за изпълнение и допълване на политиките за развитие. Програмата за развитие на селските райони в България 2014-2020 г. се ориентира към финансиране на изпълнението на местни стратегии за развитие, характеризиращи се с необходимата обоснованост и носещи добавена стойност за развитието на териториите [19]. В тази връзка може да се твърди, че ВОМР създава предпоставки за повишаване на инвестиционната привлекателност и социално-икономическо развитие на селските райони като обезпечава това чрез инструментариума си, включващ и участието на гражданите в разработването на отговори на местно равнище за множество и разнообразни предизвикателства.

В рамките на ВОМР се прилага методика, осигуряваща свързано и интегрирано използване на Европейските структурни и инвестиционни фондове, която се характеризира с:

- реализиране на интегрирани и многосекторни стратегии за местно развитие, според местната специфика;
- отчитане на местния интерес, нагласи, нужди и потенциал;
- изпълнение чрез местни групи за действие, включващи представители на публичния, нестопанския и стопанския сектор;
- насоченост към селските райони [10, 19].

Методиката на ВОМР може да се разглежда като инструмент за изпълнение на политиките за развитие, водещи до нарастване на инвестиционната привлекателност по линия на:

- създаването на капацитет, насърчаване на предприемачеството и развитието на технологиите и потенциала на териториите в най-широк смисъл;
- стимулирането на местните общности, предизвикването на ангажираност и участие да се справят със специфичните предизвикателства на териториите си [17].

Силата на въздействие на ВОМР се осигурява от три основни компонента: местни инициативни групи, съставени от представители на местния публичен, стопански и нестопански сектор, стратегии за местно развитие, разработени по образец и съгласувани със съответните програми от европейските и структурните инвестиционни фондове, приложение на ниво община или обединение на съседни общини и/или съседни населени места – част от община/и [16].

Трябва да се подчертае, че в периода 2014-2020г., за ВОМР се получава подкрепа по Европейския земеделски фонд за развитие на селските райони и може да се получи подкрепа от Европейския фонд за регионално развитие, Европейския социален фонд, Европейския фонд за морско дело и рибарство. Воденото от общностите местно развитие, подкрепяно от съответните европейски структурни инвестиционни фондове, се осъществява по един или по няколко приоритета на съответната програма или програми в съответствие с правилата за тези фондове. Определеният бюджет е 131,5 млн. евро. Очаква се ВОМР и през новия програмен период да благоприятства протичането на започналите позитивни процеси, свързани с оживяване на територията и преодоляването на изолацията на местните общности. Подходът ЛИДЕР за ВОМР се определя като сравнително нов за България, но се явява стимул за местните общности за участие и оживяване на териториите в селските райони. Може да се отбележи, че той планирано се насочва върху:

- нарастване на участието и капацитета местните общности в процесите на планиране и управление на социално-икономическото развитие на териториите;
- поддържане и стимулиране оживяването на териториите, създаването на сътрудничеството между различните заинтересовани страни;
- подобряване на местното управление на териториите, чрез създаването на местни инициативни групи и изготвяне на стратегии за местно развитие [22].

Местната стратегия за развитие в рамките на ВОМР може да се разглежда по същество като инвестиционна стратегия, вземаща под внимание базовите принципи на инвестирането. Тя следва да се разисква като на част от инструментариума на стратегическото планиране, обезпечаваш повишаването на инвестиционната привлекателност и ефективното развитие на територията. Стратегията се разработва по

образец и се съгласува със съответните програми от европейските и структурните инвестиционни фондове, за които е приложимо, и от които получава подкрепа. Процесът по изготвянето ѝ се характеризира с поставянето на редица изисквания, свързани с:

- одобрение от колективния върховен орган на МИГ след публично проведени консултации, обсъждания, информационни срещи и други със заинтересованите страни, като поканата за събитието се публикува на интернет страницата на МИГ на пр., на проекта на стратегията;
- задължително провеждане на обществено обсъждане за проекта на стратегията за ВОМР;
- възможно включване на мерки, които са избрани в ПРСР 2014 - 2020 г., не са включени в ПРСР 2014 – 2020 г., но са част от Регламент (ЕС) № 1305/2013, са извън обхвата на мерките от Регламент (ЕС) № 1305/2013, но съответстват на целите на регламента, са определени в определени програми;
- описание на целите и обхвата на всяка мярка, допустимите получатели, допустимите дейности и разходи, определените финансови параметри за проектите, интензитет на финансовата помощ, размер на финансовата помощ, критериите за оценка на проектите и тяхната тежест;
- възможно определяне на условия, при избор на мерки, включени в ПРСР 2014-2020 г., различни от програмата, но отговарящи на условията на Регламент (ЕС) № 1305/2013.
- съответствие мерките от стратегията на приложимите условия на регламента, при избор на мерки, включени в Регламент (ЕС) № 1305/2013, които не са част от ПРСР 2014 – 2020 г.;
- допринасяне за постигането на приоритетите на ПРСР 2014 – 2020 г. и на стратегията за ВОМР при избор на мярка извън обхвата на Регламент (ЕС) № 1305/2013;
- прилагане на условия, определени от съответния УО за мерките от стратегията за ВОМР, които са мерки/операции, финансирани от оперативните програми;
- разработване на мерките в стратегията за ВОМР при спазване на установената липса на припокриване и координация по всички програми, финансирани със средства на ЕС;
- недопускане със средства от ОПИК на финансиране на проекти, изпълнявани от микропредприятия в рамките на селски райони и от предприятия, които не са допустими съгласно координацията на ОПИК с другите програми, финансирани със средства на ЕС;
- неизбираемост на мерки, в стратегията за ВОМР, финансирани от ЕЗФРСР, предвиждащи фиксирани плащания, и мерки, свързани със схеми за плащания на площ, в т. ч. подмерки 6.1 „Стартова помощ за млади земеделски производители“, 6.2 „Стартова помощ за неземеделски дейности“ и 6.3 „Стартова помощ за развитие на малки стопанства“ на мярка 6 „Развитие на стопанства и предприятия“ от ПРСР 2014 – 2020 г. [16].

Към момента се изпълняват стратегии за местно развитие на четиридесет местни инициативни групи от цялата страна. Девет от тях обхващат териториите на по три общини, седемнадесет на по две общини и четиринадесет на една община. Подходът ЛИДЕР за водено от общностите местно развитие за програмния период 2014-2020 започва да се прилага на територията на общо 75 общини от селските райони по националната дефиниция, или в 32.5% от общините от селските райони.

При извършения преглед се показват следните значими моменти:

- стратегическото планиране притежава инструментариум, с който се създава възможност да се вземат ефективни управленски решения, които са свързани с развитие на селските райони, в условията на непрекъснати изменения във външните и вътрешните фактори, определящи това развитие;
- държавата като заинтересовано лице от осигуряване на стабилност, което едновременно ограничава инвестиционните възможности и осигурява необходимите механизми за привличане на инвестиции в селските райони се проявява в значима роля;
- държавното управление се разкрива като съществено влияещо и въздействащо на мащабите и резултатността на инвестициите и инвестиционната привлекателност;
- на самите селски общини се отреджат важни функции в осигуряването на устойчиво социално-икономическо развитие и нарастването на инвестиционната привлекателност на територията им;
- селските райони се стремят възможно най-ефективно да използват своите територии, за да станат инвестиционно привлекателни;
- на инструмента ВОМР се залага за повишаване на инвестиционната привлекателност, чрез непосредственото участие на местната общност, имаща в най-голяма степен интерес от протичането на процеса;
- стратегиите за развитие на селските райони, преди всичко многофондовите, се стараят да привличат различни типове инвеститори;
- инвестиционната привлекателност на селските райони може да се формира в условията на обвързване с целеви сегмент от инвеститори;
- комплексът от взаимосвързани мерки, които са в състояние да направят територията привлекателна за всички и от всички страни следва да се разглежда като източник, водещ до нарастване на инвестиционната привлекателност;
- като перспективната цел за повишаване на инвестиционната привлекателност може да се разглежда именно целта да се сформира такава привлекателност.

В заключение, инвестиционната привлекателност следва да се разглежда сред най-важните компоненти на процеса на социално-икономическото развитие на селските райони. В този аспект стратегическо планиране, ориентирано към повишаването ѝ се явява важен инструмент за всяка целяща ефективност управленска система.

Литература:

1. Владимирова, К. и др. Прогнозиране и стратегическо планиране, С., 2012.
2. Павлова, Е. Инвестиционна привлекателност на региона: същност и методи оценки //URL:http://esjournal.ru/files/pdf/201102/201102_18.pdf
3. Петранов, С. и др. Ръководство по ИНВЕСТИЦИИ. С., 2011.
4. Стоянова, Сл. Счетоводството като информационен и приложен инструментариум за управлението на финансовите рискове // Изменение на пазарите на лихвени финансови инструменти след кризата от 2007-2009г. Ш., 2011.
5. Тонев С., „Фактори за инвестиционни решения на фирмите“. Ш., 2015.
6. Ушаков, И. Как да привлечем инвестиции. С., 2007.
7. Федотова, М. и др. Оценка факторов роста инвестиционной привлекательности регионов//URL:http://www.fa.ru/dep/press/aboutus/Documents/Fedotova_Loseva_Ocenka%20faktorov%20rosta.pdf

8. Юсуф, А. Повышение инвестиционной привлекательности региональной хозяйственной системы в условиях инновационной экономики//URL: [http://www.fa.ru/dep/ods/autorefs/Dissertations/%D0%AE%D1%81%D1%81%D1%83%D1%84%D0%90%D0%90%20\(25.03.2014\)%20e1991c295b289d2b8c27a3a77301bd57.pdf](http://www.fa.ru/dep/ods/autorefs/Dissertations/%D0%AE%D1%81%D1%81%D1%83%D1%84%D0%90%D0%90%20(25.03.2014)%20e1991c295b289d2b8c27a3a77301bd57.pdf)
9. България. Актуално състояние – зима 2016//URL: http://ec.europa.eu/economy_finance/eu/countries/pdf/report2016/bulgaria_bg.pdf
10. Водено от общностите местно развитие. Политиката на сближаване за периода 2014-2020г.//URL:http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/informat/2014/community_bg.pdf
11. Доклад за България за 2016 г., включващ задълбочен преглед относно предотвратяването и коригирането на макроикономическите дисбаланси // URL:http://ec.europa.eu/europe2020/pdf/csr2016/cr2016_bulgaria_bg.pdf
12. Европейска комисия Развитие на селските райони в периода 2014-2020г.// URL:http://ec.europa.eu/agriculture/rural-development-2014-2020/index_bg.htm
13. Европейска комисия. Съобщение за пресата. Одобряване на 24 допълнителни програми за развитие на селските райони за стимулиране на селскостопанския сектор и селските райони в ЕС//URL:http://europa.eu/rapid/press-release_IP-15-5025_bg.htm Брюксел, 26 Май 2015
14. Европейска комисия. Икономически и финансови въпроси. Икономическа ситуация в ЕС // URL:http://ec.europa.eu/economy_finance/eu/index_bg.htm
15. Методология за стратегическо планиране в република България //URL: www.strategy.bg/FileHandler.ashx?fileId=1064
16. Наредба № 22 от 14 декември 2015 г. за прилагане на подмярка 19.2 „Прилагане на операции в рамките на стратегии за Водено от общностите местно развитие“ на мярка 19 „Водено от общностите местно развитие“ от Програмата за развитие на селските райони за периода 2014 - 2020 г.
17. Насоки за местните участници относно воденото от общностите местно развитие //URL:http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/informat/2014/guidance_clld_local_actors_bg.pdf
18. Препоръка на Съвета относно Националната програма за реформи на България за 2016 г. и съдържаща становище на Съвета относно Конвергентната програма на България за 2016г. // URL: http://ec.europa.eu/europe2020/pdf/csr2016/csr2016_bulgaria_bg.pdf
19. Програма за развитие на селските райони 2014 – 2020г. // URL: <http://www.d fz .bg/bg/prsr-2014-2020/prsr--2014-2020/>
20. Регионални профили. Показатели за развитие С., 2015. //URL:<http://www.regionalprofiles.bg/bg/>
21. Российские и мировые тенденции и тренды в сфере стратегического территориального планирования городов, агломераций и регионов // URL: http://glava.perm.ru/upload/pages/1005/Rossijskije_i_mirovyje_tendencii_i_trendy_v_s_fere_strategichesk.pdf
22. Ръководство на воденото от Общностите местно развитие в рамките на европейските структурни и инвестиционни фондове // URL: <http://prsr.government.bg/index.php/bg/sections/12/25>
23. URL:http://ec.europa.eu/europe2020/pdf/2016/ags2016_intro_bg.pdf

ПО-ВАЖНИ ТЕОРИИ ЗА ЗДРАВНОТО ПОВЕДЕНИЕ И ТЯХНОТО ЗНАЧЕНИЕ ЗА ВЪЗПИТАТЕЛНАТА ПРАКТИКА¹

Нина Герджикова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски” – Филиал Смолян

Резюме: Основната цел на тази статия е да направи преглед и да обобщи категориите и теориите, свързани с превенцията на здравното поведение, които са важни за педагогическата практика. Извършвайки това, в статията се разглеждат важни въпроси, свързани с психологическите изследвания на възрастни, които биха били полезни за работата с деца в училищна възраст, както и с млади хора. По-нататък, в статията се предлагат някои идеи за усъвършенстването на образователните програми за превенция на здравето.

Ключови думи: здраве, поведение, деца, млади хора

Abstract: The central goal of this article is to review and summarize the current categories and theories on the prevention of health behaviour, which are important for the educational practice. In doing so, this article identifies critical issues in psychological research with adults, which could be useful for the work with school-age children and young people. Further, the article provides some suggestions for developing of the educational programmes for health prevention.

Key words: health, behaviour, children, young people

Нина Герджикова: доцент, доктор по теория на възпитанието и дидактика. Работи като преподавател във Филиала на ПУ „Паисий Хилендарски” в гр. Смолян. Научните интереси на авторката са свързани с теоретичното и емпиричното изследване на интересите и емоциите на учениците в обучението, на спецификата на обучението в началните и прогимназиалните класове, както и с организирането на педагогическото образование. Специализирала е в Швейцария и Германия. Периодично изнася лекции в университета в Залцбург, Австрия.

За контакти: nina.gerdzhikova@yahoo.de

Превенцията на здравето се определя като един от най-важните проблеми в педагогическата практика. Същевременно за дефинирането му се използват категории, които имат твърде широко значение, за да бъдат полезни за изграждането на програми за продуктивна промяна във възгледите и поведението на децата, подрастващите и младите хора. Ето защо в тази статия ще бъде направен опит за систематизиране на основните модели, обясняващи здравното поведение и за изясняване на тяхното значение за възпитателната практика.

¹ Публикацията е част от изследването „Хетеротопия на здравето при население в репродуктивна възраст”, финансирано от фонд „Научни изследвания”, ПУ „Паисий Хилендарски”

Основни категории за дефиниране на здравното поведение

Изложението по-нататък ще бъде свързано с разработките на автори от англосаксонските и немскоезичните страни, поради това, че българските публикации по темата са твърде ограничени на брой. В националната библиография под рубриката „здравно поведение“ се появяват около петнадесетина публикации, които имат по-скоро емпиричен характер и не засягат проблема за дефинирането му. Липке и Ренеберг (Lippke & Renneberg, 2006: 35) определят здравното поведение като „всяко поведение, което подпомага и съхранява задълго здравето, не допуска увреждания и отклонения и подкрепя очакванията за дълъг живот“. Авторите допълват това определение и с усилията на личността да редуцира риска от заболявания чрез промяна в собственото си поведение.

Това определение на здравословното поведение допуска използването на различни термини за конкретизиране на неговото съдържание. Такива могат да бъдат например, мотивите, волята на човека, желанието, оптимизмът, песимизмът, нагласата, диспозициите. Всяка една от тези категории откроява една или друга страна от същността на здравословното поведение. Опит за систематизиране на това многообразие от термини прави Р.Шварцер (Schwarzer, 2004). Сред тях той отделя внимание на следните:

- **Оптимистичният интерпретативен стил:** доколкото емоциите и мисленето определят поведението на личността се оказва особено важно, как тя възприема и интерпретира здравословното си състояние. Ако тя успее да преодолее първоначалното объркване, то вероятността за подобряване на общото здравословно състояние се засилва. Емпирични данни доказват, че доброто психологическо състояние на човека дава възможност да се предскаже с голяма степен на достоверност изхода от лечението му в болницата. В най-голяма степен това важи за четиридесетгодишните (Schwarzer, 2004: 9).

- **Диспозиционалният оптимизъм:** той се проявява в критични ситуации, когато човек генерализира очакванията си с кратката фраза „Всичко ще се оправи“. Човекът формира позитивната си нагласа по този начин и контролира потока на мислите си. Емпиричните данни показват, че при хора с оптимистично мислене лечението, напр. на сърдечносъдови заболявания протича по-лесно (Schwarzer, 2004: 11).

- **Очакване за собствената ефикасност:** изразява се в субективното осъзнаване на възможността да се преодолее трудна ситуация въз основа на собствената компетентност. Освен това ситуацията, които човекът трябва да преодолее нямат рутинен характер, а обратно – предполагат проява на неподозирани до този момент качества и способности, устойчивост, полагане на по-големи усилия. Емпиричните данни показват, че такива хора са по-издръжливи на болка, кръвното им налягане, отделянето на адреналин, пулсът на сърцето им се повлияват в по-малка степен от стресовите ситуации (Schwarzer, 2004: 12).

- **Възприемане на риска и дефанзивен оптимизъм:** в този случай хората не оценяват риска от заболяването си реалистично и поддържат оптимистичната си нагласа, без да променят поведението си, което всъщност би довело до подобряване на здравословното им състояние. Типичен пример са пушачите, които на въпроса „Знаете ли, че тютюнопушенето увеличава опасността да се разболеете от рак на белия дроб?“ те отговарят уклончиво. В този случай здравословно поведение на човека зависи от умението да преценява риска и от убедеността му дали и доколко сам може да повлияе върху вредните фактори (Schwarzer, 2004: 28).

- **Дефанзивен и функционален оптимизъм:** тези два типа оптимизъм показват различно отношение към информацията, касаеща нашето здраве. Дефанзивният

отразява нагласата на човека да разпокъсва и преиначава фактите в негова полза; функционалният – неговата убеденост в правилността и успеха на собствените му действия, поддържащи здравето. Двата типа оптимизъм са свързани до известна степен, защото хората, които оценяват високо себе си по-лесно си създават и илюзиите за позитивно развитие на всяко едно събитие в живота си (Schwarzer, 2004: 34).

Така изяснените основни категории дават възможност да се разберат и опишат по-добре теориите, които изследват здравното поведение. Теориите са нещо различно от „моделите“ за здравното поведение. Макар че, те описват условията и факторите, влияещи върху нарушаването на здравословното състояние, моделите ни дават различна информация. Теориите определят обясняващите категории, а моделите – описват конкретното поведение. Например: наш познат споделя как би искал да се откаже от тютюнопушенето, как съпругата му крие цигарите, как вместо цигари си купува дъвка и т.н. – това е моделът на поведение. В теоретичен план обаче анализът и оценката на действията на този човек са свързани, например, с „теорията за планираното поведение“ и със „социалнокогнитивната теория“. Очевидно, само разглеждането на теориите и моделите в тяхната взаимосвързаност би допринесло за обяснението, предсказването и промяната в здравното поведение на човека. Ето защо по-нататък ще бъдат описани накратко теориите, които имат значение за промяната в поведението на човека по отношение на неговото здраве, а след това и значението им за възпитателната практика.

Основни теории за промяна в здравното поведение на човека

Съвременните теории за промяна в здравното поведение са свързани с динамиката в действията, които предприемат хората. Най-често те се опитват да дефинират цели, значими за тях самите и да пренасочат поведението си в съответствие с тях. Успоредно с този процес на активизиране те се опитват да променят и средата, в която живеят, така че да сведат до минимум влиянието на потенциално вредните фактори. В съответствие с тези две тенденции, определящи промяната на здравното поведение „отвън“ или „отвътре“ Липке и Ренеберг (Lippke&Renneberg, 2006) разграничават следните шест теории:

- *Теория свързана с убежденията за здравето:* тя възниква през 50-те години на ХХ. век и отразява осъзнаването на риска от определен стил на живот. В тази връзка се формират определени очаквания за влошаване на здравето. Когато човекът се е почувствал застрашен той започва да претегля „плюсовете“ и „минусите“ на своето поведение. Впоследствие започва да изработва стратегии за промяна на своето поведение като осмисля от една страна усилията, които трябва да положи, а от друга – ползите, които ще последват от тях. Стимулите за промяна в поведението могат да бъдат свързани с особеностите на самата личност – темперамент, характер, мотивация или с външни обстоятелства като съвет на по-възрастен, на лекар, с групови взаимоотношения, със социално-икономическия статус (Lippke&Renneberg, 2006: 36)

- *Теорията за защитната мотивация:* тя се свързва със страха на човека от нарушаване на здравето и с чувството му за лична отговорност за предизвикване на болестното състояние. Поради това човекът започва целенасочено да търси оправдание за себе си и така „да се защитава“. Той променя поведението си като засилва старанието си да върши онова, което е необходимо за подобряване на състоянието му. Освен това той разширява информираността си по съответния здравен проблем, а позитивните промени в здравето си възприема като награда за положените усилия. Нараства и увереността на човека, че със собствени усилия може да преодолее съществуващия проблем (Lippke&Renneberg, 2006: 38).

- **Теорията за планираното поведение:** в основата на тази теория заляга идеята за значението на нагласите, субективните норми и личните цели, които си поставя човекът. За да бъдат приведени в действие обаче, той трябва да притежава необходимата компетентност да упражнява контрол върху поведението си и да възприема и осъзнава своите намерения и поведение. За задвижването на всички тези компоненти, условно казано, е необходим „външен натиск”. Разясняването на последиците от едно или друго поведение и оценяването му се оказват решаващи за предизвикване на очакваната социално или индивидуално значима промяна (Lippke& Renneberg, 2006: 41).

- **Социално-когнитивната теория:** и в нея целите определят дали и как ще се променя здравното поведение. От тях зависи самооценката на човека за ефикасността на неговите действия и за резултатите, които очаква от тях. Социокултурната ситуация, в която се намира, както и пречещите или подкрепящите го обстоятелства дооформят възприемането на самооценката за промяната в здравното поведение. Претеглянето на това какво ще получи и какво ще загуби оказват силно влияние върху решението за промяна в поведението. Осъзнаването на собствения стил на живот се оказва важна предпоставка за вземането на решение, как да се действа в бъдеще (Lippke&Renneberg, 2006: 42)

- **Волевото усилие като модел на здравно поведение:** същността на този модел се свързва с увереността на хората, че те сами могат да си помогнат. Колкото повече си вярват, толкова по-големи са усилията им да променят поведението си и да открият онези позитивни фактори, които ще им повлияят благоприятно. Емпиричните данни показват обаче, че в действителност само около 7% от промяната в поведението им се дължи на този модел на поведение (Lippke&Renneberg, 2006: 45-46). Това налага моделът да се видоизмени и да се потърси начин за проследяване на процеса, който протича между целта и крайния резултат. Въвеждат се елементи като първоначално конкуриращи се цели, вземане на решение коя от тях да се реализира, следва фокусиране върху определени действия и преценяване на тяхната резултатност (Lippke& Renneberg, 2006: 45).

- **Стадиален модел за промяна на поведението:** за разлика от предходните, в този модел се приема, че здравното поведение се променя на степени, а не линейно. Човекът реагира на дразнителите отвън или отвътре по специфичен начин, характерен точно за стадия на който се намира промяната на неговото здравно поведение. Във всеки стадий човекът търпи специфични въздействия и той се приближава към крайната цел стъпка по стъпка. На всеки от стадията човекът има определен тип мислене и чувства, които образуват т.нар. „мисловна мрежа” (mindset). Благодарение на нея се създават предпоставки за стабилизиране на здравното поведение (Lippke&Renneberg, 2006: 47).

Представените теории за промяна на здравното поведение разкриват твърде различни гледни точки за инструментариума, чрез който може да се повлиява върху човека. Процесът на промяна има своя динамика, която зависи не само от индивидуалните особености, но и от социалната среда. При едно и също влияние „отвън” или „отвътре” са възможни напредък, застой или дори негативен обрат в здравното поведение на отделния човек. Ето защо би било интересно да се проследи по какъв начин разгледаните теориите биха могли да предпоставят прилагането на полезни за възпитанието мерки.

Значение на теориите за промяна в здравното поведение за усъвършенстване на възпитателните практики в училище

От средата на 80-те години на миналия век Световната здравна организация (СЗО) даде нов тласък в разбирането за здравето. Широко се възприема идеята за благополучие, поради което понятието „здравно възпитание” се явява остаряло.

Вместо това започва да се говори за превенция и подкрепа на здравословния начин на живот чрез училищните дейности. Вследствие на определението на СЗО за благополучието целите в работата на образователните институции вече се описват със следните категории:

- освобождаване на учениците от усещането за натоварване, независимо дали то е свързано с техни субективни представи, симптоми или с негативни чувства;
- преживяване на радост от всекидневните занимания в училище;
- преживяване на удовлетвореност от позитивно преценявани постижения или поради справяне с негативно преценявани случки, конфликти в училище;
- преживяване на щастие, произтичащо от конкретен момент на училищния живот.

Така формулирани целите на образователните институции предполагат нов тип организация, както на общоучилищните дейности, така и на взаимоотношението учители – ученици. Засилва се значението на субективния фактор. Личните усещания и възприятия на учениците и учителите придават смисъл на организационните усилия на директорите и официалните власти, които реализират образователните политики. Закаляването, ваксинирането, хигенизирането на училището, отсъствието на болести с различен характер вече не са достатъчни, за да се каже, че здравето възпитание е постигнало своите цели. Здравият организъм не е синоним на здравия човек. Акцентът при определяне на здравето се поставя върху „преживяването” на личността. Ако тя заявява, „чувствам се здрав”, „чувствам се в състояние да изпълнявам своите работни задачи”, „чувствам се щастлив” – това вече са истинските индикатори за здраве. Все пак абсолютизирането на едно такова разбиране за здравето от гледна точка на медицината остава неприемливо. Установяването на обективно отсъствие на заболяване ще продължава да бъде водеща предпоставка за дефиниране на здравето. Но от възпитателна гледна точка, изместването на фокуса е изключително важно, защото „отваря” възможностите за обогатяване на инициативите в училищата.

Представените по-горе теории са ориентир за прилагането на един многоизмерен модел за подпомагане и превенция на здравето. Опорните социални групи и фактори в него са: семейството, училищният клас, приятелският кръг и социалната поддръжка в най-широк смисъл. Другият важен фактор е социално-психологическият климат и педагогическото консултиране в училището като „клетка” в образователната система. Те са проекция на усилията на мотивирани учители, педагози и директори, които съумяват да създадат необходимите структури за обединяване на учениците около ценности, свързани със здравословния начин на живот. Създаването на позитивно отношение към здравето предполага постигане на по-висока степен на равенство и справедливост в училищния живот за всички деца, независимо от социалния статус, религиозната или етническата им принадлежност.

Постигането на такъв модел на здравно поведение е възможно чрез съчетаването на описаните вече модели. Промяната в убежденията и мисленето на учениците, планирането на тяхното поведение, нагледното представяне на модели за подражание, волевото усилие за отстраняване на негативното лично поведение без съмнение ще приобщиат всеки ученик или млад човек към достигането на най-високите стадии в развитието на здравното поведение.

Литература:

1. Lippke, S., Renneberg, B.(2006). Theorien und Modelle des Gesundheitsverhaltens. In: (Hrsg.) B. Renneberg, Ph.Hammelstein, Gesundheitspsychologie: Springer Medizin Verlag, Heidelberg, S.35-60.
2. School health and youth health promotion: http://www.who.int/school_youth_health/en/
3. Schwarzer, R.(2004). Psychologie des Gesundheitsverhaltens.Hogrefe:Göttingen, Bern, Toronto, Seattle, Oxford, Prag.

SELF-EVALUATION, REFLECTION AND STUDENT INVOLVEMENT

Assoc. Prof. Diana Popova, PhD
Burgas Free University, Bulgaria

***Abstract:** The paper addresses the issues of self-evaluation and development of reflection skills as important factors for the meaningful involvement of students in education. Special consideration is given to reflective learning which turns students into active learners, rather than passive recipients of information.*

***Key words:** self-evaluation, student involvement, reflection, reflection process*

Self-evaluation

Self-evaluation is the process and practice of looking at our progress, growth and learning to find out what has become better and what areas still need to be worked on and improved. Self-evaluation involves comparing the present situation with what has been before and our achievements with those of the others. "Self-evaluation of education and/or learning is the process of systematic collection, analysis and exchange of data concerning educational processes of either individuals, groups or organisations (institutions, etc.) in order to facilitate learning among all parties concerned so value judgments and decision-making may be based on evidence rather than on intuition" (Lakerveld & Caals, 2006: 3).

The terms self-evaluation and self-assessment are usually used interchangeably. In social psychology, self-assessment is the process of examining oneself so as to assess features that are essential to one's identity. Sedikides (1993) looks at self-assessment as a strong motive that will provoke people to look for information to confirm their uncertain self-concept rather than their certain self-concept. People also use self-assessment to enhance their certainty of their own self-knowledge.

In a world which demands a lot from all of us all the time, it is crucial to be able to self-evaluate ourselves. The self-evaluation skills are not something we are born with. They are learned and need to be taught to young people. In order to become life-long learners, which is the trend in 21st century, students need to learn the significance of self-evaluation by practicing it. This can be done by completing purpose-made self-evaluation forms, taking tests, writing revisions of projects and other types of written work, asking questions, participating in discussions, asking what their seniors' opinion of them is. Thus they can find out what they know, do not know, and what they should and would like to know. During this process they get to know themselves better. They begin to see their weaknesses, appreciate their strengths, judge their own beliefs, and give up their misconceptions. Frequent self-evaluation facilitates the process of setting realistic and achievable goals and of improving oneself.

Teachers should encourage self-evaluation because it turns students into active participants not only in their education (Sloan, 1996) but also in the life of the community. One way of conducting self-evaluation is to use evaluative questions which stimulate students to consider their work, achievements and failures (Hart, 1999). Some of these questions are:

1. How much time, energy and creativity did you invest in this activity/endeavor?
2. How can you define your strengths and weaknesses, your successes and failures?
3. What do you need to do to improve your performance?
4. What are the most important lessons you have learned so far?
5. What factors hinder your good performance as learners/leaders?
6. What changes need to be made in education/community/society?
7. What can your peers do to help you do better at school?
8. What can your teachers do to help you be successful in what you do at school?

The last question is particularly important as it requires feedback from the students concerning the teachers' performance. Teachers should strive to be good role models by doing their own self-evaluation and sharing the results with the learners. The students' opinion should seriously be taken into account and evidence of the teachers' efforts to improve their work need to be demonstrated. This is the way to prove to young people that continuous improvement is important and self-assessment should be a life-long practice.

When asking for feedback from the students, a number of principles should be observed. Some of them are:

- Information must be organized and displayed to young people in a clear and accessible way;
- Young people must be informed why they are being asked to give their opinion, and how it will be used to lead to improvements;
- Young people should be free to participate or not;
- Young people should be told in advance what they can benefit from taking part – increased skills and self-confidence, accreditation or qualifications, certificates, etc.;
- Young people should be notified about the outcomes and if change has not been made, they should be told the reasons.

The impact of self-evaluation depends on a number of internal and external factors. The internal factors involve presence/absence of skills of reflection, previous positive/negative experience, assumptions about abilities or lack of them, too much or too little self-confidence and self-awareness. The external factors involve environment and people, personal status, social forces, pressure coming from peers, family or seniors, or their expectations, etc.

In order for the collected data to be reliable, self-evaluation must be done in an open and democratic environment in which the participants feel free to express themselves. It should be self-initiated and self-controlled even when it is stimulated by the institution or the teachers. It allows students to participate actively in the education process and establishes a healthy and productive communication among all stakeholders. It not only increases students' self-awareness and self-confidence, but also makes transparent the decision making process and efficiently matches the needs of students, teachers and educational administrative staff.

Student voice and student involvement

Hearing the voice of the students is about developing a school and university culture in which all stakeholders have the opportunity to express themselves and have a say in the institutional decision-making which concerns their education and well-being as outlined in Article 12 of the United Nations Convention on the Rights of the Child (UNCRC). To hear somebody's voice has become a cliché and has lost some of the meaning „to make a difference or create a change”. In the process of engaging students as partners in all educational matters it is crucial to hear what they have to say and make a step further – create conditions for their meaningful involvement in all processes that relate to them.

Student self-government entities such as school and university student councils, eco-committees, support groups, peer mentors, etc. are indispensable elements of this approach but they can be efficient if all students participate actively in the life of the educational institution. And one way of stimulating their participation is by involving them in self-evaluation. There are consultation mechanisms such as questionnaires, surveys, focus groups, and opinion and suggestion boxes which can provide a lot of important feedback. Students should be encouraged to take part in planning, reviewing and applying policies and measures, including the institutional development plan, allocating and spending the budget, etc. The academic and administrative staff should create opportunities for students with additional learning and other special needs to also participate in these procedures.

In order to employ working strategies for a meaningful student involvement, the breadth of such involvement and what it entails should be understood. Some of its constituent parts are:

Student authority: The power and the right to participate in making decisions on an institutional level alongside teachers, administrative staff, parents, local government, and members of the community.

Personal dedication: All adults in educational institutions encourage and teach every young person to become an active partner in the process of improving the school environment, the teaching/learning and evaluation process.

Sustainable support: All students and all educators can all the time rely on professional assistance coming from the community.

Recognition and validation: Students' knowledge, skills and competencies are demonstrated and appreciated through meaningful education-oriented roles.

Developing Skills of Reflection

The process of self-evaluation requires good reflective practice which, in turn, entails critical, constructive and creative thinking. Thinking about previous events is what almost everybody does on a daily basis. However, the difference between this kind of thinking and reflective practice lies in that the latter involves an intention to understand how and why something occurred, and to learn from the experience. Where reflection is involved in the learning process it can enhance the quality of learning because the learner gets to compare the theoretical world with the real world which is more diverse and full of constraints and dilemmas unaccounted for in the theory.

Boud, Keogh and Walker created one of the most frequently cited models for understanding the process of reflection. According to them „Reflection is an important human activity in which people recapture their experience, think about it, mull over and evaluate it. It is this working with experience that is important in learning”. (Boud, Keogh & Walker, 1985: 43).

Reflection is a dynamic process which does not always provide simple solutions and easy answers. Boud, Keogh and Walker (1985) outline three stages in this process:

- returning to experience – a detailed description or recollection of events;
- focusing on the feelings (positive and negative) that the experience has triggered;
- re-evaluating that occurrence in the light of the learner's aims, self-knowledge, and the new knowledge that has been acquired in the process.

Since reflective practice strongly depends on people's critical, constructive and creative thinking, it is essential to develop it. Neil Thompson (2015) suggests six steps in this direction:

- **Read** – more about the topics which are included in the studied subject area;
- **Ask** – other people about their way of doing things and their reasons for that;

- **Observe** – the events happening around us;
- **Feel** – do not neglect your emotions, try to understand what has provoked them and how you cope with the negative ones and how the positive ones stimulate you;
- **Talk** – communicate your thoughts and feelings with your friends and colleagues;
- **Think** – about how you have performed in your work and learn from the mistakes you have made.

The practical application of these steps enhances active learning. Active learning is reflective learning which endorses the knowledge, skills and experience used in practice. Learners are active participants in the process, rather than passive recipients of information, who gain confidence in learning. And if this issue was considered important more than forty years ago when Freire criticized passive learning by saying „This is the „banking” concept of education, in which the scope of action allowed to the students extends only as far as receiving, filing, and storing the deposits” (Freire, 1972: 72), in the 21st c. active learning is the key to success. Critical thinking and knowledge ownership stimulate creative learning and ensure young people’s active participation in educational decision making.

The importance of enhancing student involvement

Students are key stakeholders in education. Their quality of learning and their overall experience during their educational growth to a large extent determines their well-being, career development and personal achievements, as well as their active and articulate citizenship. This is why it is essential to take their opinion into consideration while designing, planning and managing the services they are offered in the educational institutions. By increasing the opportunities for their active participation, educationalists and policy makers become instrumental in enhancing students’ self-esteem and motivation for lifelong learning, and in developing their personal, social and leadership skills. This helps build a healthy rapport between students and teachers and among the student body. Some of the positive outcomes of student participation are:

- Improved and sustainable student-staff and student-student relationships;
- Improved student and staff well-being, performance and learning;
- Improved institutional policies and measures, matching the real needs of the learners;
- Better opportunities for students to develop skills which are recognized as useful on a personal and community level.
- More inclusive communities where everybody, those who are confident and those who are not so confident, is encouraged and supported to participate.

References:

1. Boud, D., Keogh, R. & Walker, D. (1985) *Reflection: Turning Experience into Learning*. London: Kogan Page, p. 43.
2. Freire, P. (1972) *Pedagogy of the Oppressed*, Harmondsworth: Penguin.
3. Hart, D. (1999). „Opening Assessment to Our Students”, *Social Education*, 63 (6) & 343-436.
4. Lakerveld, J., Caals, A. (2006) *Self-Evaluation in Adult Lifelong Learning /SEALLL/ Grundtvig*.
5. Sedikides, C. (1993). „Assessment, enhancement, and verification determinants of the self-evaluation process”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 65(2), 317–338.
6. Sloan, M. (1996), „I Love This Piece Because.... “, *Instructor* (105) 7, 30-32.
7. Thompson, N. (2015), *People Skills*, Palgrave.

ПОДХОДИ ЗА ОСИГУРЯВАНЕ НА КАЧЕСТВОТО НА ОБРАЗОВАТЕЛНАТА УСЛУГА В УЧИЛИЩЕ

доц. д-р Славка Вълчева Ненова

Департамент за информация и усъвършенстване на учители,
СУ „Св. Климент Охридски“

QUALITY ASSURANCE APPROACHES FOR THE EDUCATIONAL SERVICE AT SCHOOL

Assoc. Prof. Slavka Valcheva Nenova, PhD

Teacher's information and qualification department, SU „Kliment Ohridski“

Анотация: Студията е продължение на проучванията на автора за същността на образователната услуга в контекста на качеството на образователния процес в училище (средни училища, професионални гимназии). Изследването се представя като въведение към проблема за качеството на образователната услуга и неговата обвързаност с глобализацията и информационното общество. Няколко маркера определят изложението. Първият е свързан с изследване на новата социално-икономическа среда и изискванията, които тя поставя пред образованието. Вторият, обхваща проблемите, които съпътстват училищното образование. Третият, който се очертава като основен изяснява същността и спецификата на образователната услуга и възможните подходи за осигуряване на качеството ѝ. Акцентът се поставя върху приложението на системния подход през призмата на икономичността, ефикасността и ефективността. Представят се показатели и критерии от практиката за измерване на качеството на образователната услуга.

Abstract: The study is an author's extension of the essence of the education according to the quality of the learning process at school. The research is an introduction to the problem of the education's quality bound with the globalization and information society. Some markers are important. The first is connected with the study of the new social-economical environment and the new regulations in the education. The second includes the problems in the school education. The third, actually the main one, explains the main point and the specific character of the education and the approaches for building up of a quality system. The accent is in the appendix of the suitable way through the prism of the economy, efficacy and effectivity. Indexes and criteria from the practice are presented.

Ключови думи: глобализация, информационно общество образователна услуга, качество, подходи за осигуряване на качеството; системен, структурен, функционален, компетентност, икономичност, ефикасност, ефективност.

Key words: globalization; information society; education; quality; approaches of quality; systematical; structural; competence; efficacy; effectivity; functional; economy

Въведение

В настоящата социално-икономическа среда все по-осезаемо се налага необходимостта от изследване на качеството на образователната услуга в училище, на нейните тенденции за развитие в съдържателен и формален аспект. Ето защо обект на

настоящото изследване е образователната услуга и нейното качество в съвременното училище. Предмет на проучване е същностната ѝ характеристика с фокус нейната особеност и специфика, както и подходите за осигуряване на качеството ѝ, представени чрез техните характеристики, възможности за съвместимост и взаимно допълване, за да бъдат обособени като примерен методически комплекс, който да се използва в организацията на образователната практика, респ. да бъде:

- в помощ на учители и директори на училища;
- средство за осигуряване и повишаване качеството на образователната услуга в средното училище;
- помощен инструментариум при изготвяне на нормативни документи по управление на качеството в средното училище;
- провокативно средство за надграждане на традиционното мислене за същността и ефективността на качеството на образователната услуга.

Във връзка с това, във функцията на независими променливи спрямо обособяването на общите и специфични характеристики на образователната услуга, в условно обособената първа част се представят глобализационните процеси в тяхната комплексност, съответно във формален и съдържателен аспект, съответно:

- във формален аспект – като трансграничен обхват на различни дейности и преобразуване на световното пространство в една зона;

- в съдържателен аспект – като непрекъснатост в познанието, предопределящо качествените промени в човешкото мислене, *новите* характеристики в отношенията на социално-икономическите субекти, резултат от производство на продукти с *високо съдържание на знание*.

В условно обособената втора част се представят същността и специфичните характеристики на образователната услуга, основополагащи избора на подходи за осигуряване на качеството ѝ – системен, структурен, функционален, процесен. Акцентът се поставя върху използването на системния подход. Считаме, че комплексното им използване е важно за изграждането и развитието на ефективен образователен процес. Въвеждането на алгоритъм в тяхната последователност ги обособява като общ комплекс /система/, приложим в образователната практика.

1. Глобализация - информационно общество - модернизиране на образованието

Глобализация

Глобализацията – щастие или бreme за човечеството е тя. С риск да бъде обвинен в едностранчивост, авторът свързва глобализацията с нейните положителни ефекти, с положителния заряд, който носят нейните процеси за развитието на обществата напред. В този смисъл „глобализацията е сложен комплекс от трансгранични взаимодействия между лица, предприятия, институции и пазари. Това е преобразуване на световното пространство в една зона, където безпрепятствено се трансферират стоки, услуги, идеи“[63]. Като продукт на технологичния прогрес и на „икономиката на знанието“, глобализацията разширява обхвата на дейностите на всички субекти. Виртуалният свят става част от реалния.

Глобализацията изисква непрекъснатост в познанието, предопределящо качествените промени в човешкото мислене. Създава възможности на националните стопанства да реализират икономически растеж в резултат на интензифициране на световните социални отношения. Свързват се населени места по такъв начин, че местните събития се влияят от събития случили се на голямо разстояние и обратно [36]. Глобализацията включва всички сфери на социално-икономическия живот – икономика, образование, здравеопазване, култура.

Едновременно с положителните ефекти /бърз икономически растеж, евтин внос, нови технологии, стимулиране на конкуренцията/, се пораждаат и сериозни социално-икономически проблеми в по-малките държави, част от които е и България. Независимо от това, световните процеси на глобализацията са необратими и сме длъжни да догонваме развитите страни в движение. Динамиката на социалните процеси изключва изчакването.

В такова глобално общество конкуренцията е в рамките на целия свят. Формират се *нови* характеристики в отношенията на социално-икономическите субекти, резултат от производство на продукти с *високо съдържание на знание*. Внедряването на иновациите в обществото протича много бързо. Ако четвърт от населението в САЩ е владело телефоните след 39 год. от неговото изобретение, то четвърт от населението използва автомобилите след 35 год. И такава част от населението има компютри – след 18 год. а мобилният телефон след 13 год. Що се касае за интернет, то четвърт от населението в САЩ се присъедини към всемирната мрежа за седем години [49]. Глобализацията ражда „плоския“ свят. Тя е продукт на информационното общество и среда за неговото непрекъснато развитие.

Информационното общество и „плоският“ свят

Както се подчерта, глобализационните процеси създават такова общество, в което ролята и значението на знанието и информационните технологии, предопределящи неговото възникване и развитие стават все по-определящи. В научната общност няма единно виждане относно съдържанието на информационното общество. Според философския речник то е етап от общественото развитие, в което от важно значение е информацията. Това е [49]:

- Общество от нов тип, в което знанието е създадено в резултат на конвергенция на информационни и телекомуникационни технологии;
- Общество, в което знанието и технологиите непрекъснато и стремително се развиват;
- Общество, свързано с неограничен достъп до информацията;
- Общество, в което липсват времеви и пространствени граници при създаването и приложението на информацията и целта е подобряване на качеството на живот във всички негови аспекти;
- Общество, което съдейства за реализиране на потребности, свързани със самоактуализацията на личността; цели
- Общество, в което размерът на територията, числеността на населението, природни ресурси, отстъпват своето определящо място на знанието като ресурс.

Такава динамична среда, стимулира индивидуалното развитие и светът става все по-малък, всеки има достъп до огромно знание, всеки може да прави достъпно за всички своето собствено познание [64]. В „плоския“ свят, глобален свят, успяват тези, които са подготвени за него. В този смисъл, знанието и *динамиката* в неговото развитие свързано с използването на информационните и комуникационните технологии е движеща сила за създаването на разумна среда за съществуването на човека. Като обобщение могат да се посочат следните процеси, съпътстващи глобализацията и създаването и функционирането на информационното общество [49]:

- Формирането на единно информационно-комуникационно пространство;
- Образването и в следствие доминиране в икономика на нов технологичен ред, основан на масовото използване на информационните технологии;

- Създаването и развитието на пазар на информация, в допълнение към пазара на природни ресурси, на труд и капитал;
- Превръщането на информацията във фактор за реализиране на възходящо социално-икономическо развитие;
- Нарастването на ролята на квалификацията, професионализма и творческия потенциал като важни характеристики на работната сила на пазара на труда в общество създаващо икономика на знанието.

Европейските стратегически документи

Стъпка в разширяване на глобализационните процеси е Лисабонската стратегия [55] за превръщането на Европейския съюз /ЕС/ в динамична, модерна и конкурентоспособна икономика:

Три стълба подпомагат създаването на глобална икономика на знанието:

Икономически стълб, състоящ се в подготовка за преход към конкурентоспособна икономика, базирана на знанието; *Социалният стълб*, свързан с модернизацията на европейския социален модел, чрез инвестиране в човешките ресурси и увеличаване на финансовия ресурс в образованието и обучението; *Екологичен стълб*, изискващ съобразяване с правилата за използване на природните ресурси. В подкрепа на амбициозните цели е Стратегия „Европа 2020“, която поставя акцент върху три, взаимноподсилващи се приоритети:

- интелигентен растеж: изграждане на икономика, основаваща се на знания и иновации;
- устойчив растеж: насърчаване развитието на по-екологична и по-конкурентоспособна икономика с по-ефективно използване на ресурсите;
- приобщаващ растеж: стимулиране на икономиката за постигане на високи равнища на заетост, която да доведе до социално и териториално сближаване.

Посланията и изискванията на двата стратегически документа, съответни на промените в световен мащаб, поражда необходимостта от коренна трансформация на образователните системи на страните от европейската общност, свързани с формиране на необходимите нови знания и умения – важно условие за реализиране на икономическия растеж. За съжаление това не се постигна в еднаква степен в страните от Европейския съюз. Така е, защото състоянието на икономиката и динамиката в развитието ѝ в отделните държави е различно. Това предопределя и различия (формални и съдържателни) в образователните системи както и различно разпределение на заетостта по отрасли за всяка страна членка на ЕС. Ето защо считаме, че определянето на необходимите професионалните компетенции за всяка страна е от важно значение за осъществяване на баланса между търсенето и предлагането на работна сила в национален и регионален мащаб и за постигане на съответствие между потребностите и интересите на участниците на пазара на труда. Нужно е системите за образование и обучение в различните страни да съдействат за хармонизирането им и за постигане на това съответствие. За съжаление, на практика, то (съответствието) понякога липсва, което е източник за безпокойство. Потвърждаваме виждането, че „пазар на труда, който усвоява изцяло своите трудови ресурси, може да помогне на страната да се адаптира към демографската промяна и да подобри дългосрочните си икономически перспективи. Ниският коефициент участие на пазара на труда, особено сред младите хора и високите равнища на безработица се свързват с растящото несъответствие между търсените и предлаганите умения. Предполага се, че търсене на труд вероятно ще генерират главно секторите, които се нуждаят от висококвалифицирана

работна ръка. Голям е относителният дял на нискоквалифицираната работна сила в България. Освен това бъдещите работници, които са днешните млади хора и деца, няма да могат да си намерят работа, ако образователната система не им помогне да придобият уменията, които все повече ще бъдат необходими на развиващата се икономика” [22]. А може би истинската причина за безработицата не е в липсата на съотношение между търсене и предлагане, а в упадък на отрасли и намаляване на работните места. Затова преодоляването на безработицата изисква, не само формирането на нови знания и умения и преквалификация на безработните, но и подем в развитието на икономика. Независимо от икономическото състояние, считаме, че успешни ще бъдат онези субекти, които са гъвкави, адаптивни и бързо се приспособяват към новата социално-икономическа среда.

Информационните технологии и модернизирването на образованието

Световните процеси засягат и образованието. Тяхното положително влияние е насочено към [6]: обучавани, обучаващи, образователни институции. Към всички тях се предявяват определени изисквания: *За обучаваните*, формирането на определени компетенции чрез информационните технологии прави възможно осъществяване на образование извън собственото им населено място. При такава дистанционна организация на образователния процес, безпроблемна е комуникацията независимо от времето и пространството. В този смисъл електронното обучение намира все по-широко приложение в средното и особено във висшето образование. *За обучаващите*, от важно значение е в педагогическата си практика да прилагат нови педагогически подходи, методи и инструменти: личностно-ориентираното обучение, симулативни методи (в т.ч. учебно-тренировъчни фирми), да работят в екип и да участват активно в провеждането на ученически стажове, да следят и прилагат новостите в информационните технологии. Изискванията към *образователната институция*, респ. *училището* са свързани с осигуряване на: съвременна материално-техническа база за осъществяване на модерно обучение, със създаване на условия за оптимално използване на познавателния ресурс на обучавани и обучаващи, с разработване на единни критерии за преподаване и оценка на педагогическата и учебно-познавателната дейност в алтернативните форми на образование и обучение, уважение и толеранс към различието и най-главното – удовлетворяване очакванията на крайния потребител. Необходимо е националните образователни системи да се съобразяват с посочените изисквания. В противен случай се произвеждат специалисти, които не са нужни или не могат да се реализират на трудовия пазар. Стимулира се обмяна на информация между образователните институции и асоциирането им чрез участие в различни национални и международни образователни програми с помощта на информационните технологии, информационните и комуникационните системи. Последните интензифицират глобализационните процеси и в този смисъл времето и разстоянието стават несъществени фактори за съвременния живот. Това все по-осезателно се чувства в образованието, въпреки, че въвеждането им се осъществява с различна скорост в различните държави и институции. В потвърждение на това е виждането на руския педагог Игор Морев, който счита, че информационните технологии в образованието инициират [30]:

- Усъвършенстване на технологиите за управление на образователната система;
- Разпространяване на педагогическия опит;
- Прецизност в съдържанието, методите и организационните форми на обучение и възпитание;
- Създаване на нови подходи, технологии и методи на обучение;
- Приложение на нови методики за контрол и оценка на знанията;

- Създаване и усъвършенстване на алтернативни форми на образователен процес, за да се намали неефективността на педагогическата дейност, да се помогне на учителя да бъде партньор в създаването на бъдещи професионални компетенции;
- Разпространяване на дистанционни технологии на обучението;
- Интернационализиране и окрупняване на обучението, реализиране на нови форми на сътрудничество между образователните институции и правителства.

Всички те в своята съвкупност характеризират образованието като модерно. Създава се глобална система за отворено образование:

- Възприема се виждането, че формирането на знанието започва с традиционната класно-урочна система, но неговото развитие и усъвършенстване е в основата на дългосрочно перманентно обучение през целия живот;
- Възниква нова образователна среда: обучението излиза извън класните стаи – виртуални учебни зали и библиотеки, кръгли маси, конференции;
- Адаптират се образователните цели съобразно изискванията на „икономиката на знанието“ за обучение през целия живот;
- Създава се ново поколение учители подготвени за работа с новите технологии в информационното общество и допълнително квалифициране на действащите учители.

Икономика на знанието и проблемите на образованието в България

Просперитетът на всяко общество зависи от интелектуалния му потенциал и от равнището на образованието, определящо и изграждащо характеристиките на настоящата и бъдещата социално-икономическа среда. Опитът на много страни показва, че само природните ресурси са недостатъчни за постигане на високо ниво на националното богатство. Важен стратегически и икономически *ресурс* се оказва знанието. Като такъв, то се създава, натрупва, разпространява, използва и непрекъснато нараства по отношение на своя обем и качество. Но, като продукт на обществото и предпоставка за развитието му, то остарява. Ето защо, възпроизвеждайки се непрекъснато, се актуализира.

В специализираната литература съществуват разнообразни дефиниции за знанието. Платон определя три критерия за неговото разпознаване: да има твърдение, да е потвърдена истина и да се вярва в нея. Онова, което обединява изследователите е виждането, че знанието е обективно и че познанието е субективно отражение на обективната действителност. За някои, то е адекватно съждение за света, проверено от практиката. За други, е част от човешкото съзнание, което днес се определя „не като отражение на действителността“ [5], а като „превърщането на тази действителност в икономическа или социална среда“ [5].

Според някои представители на научната общност, знанието е *производствен фактор*¹ заедно с класическите – земя, труд и капитал. Ако последните са ограничени и за тях важи закона за оскъдността, то знанието е неизчерпаемо. Счита се, че то,

---

¹ Забележка. Според тълковен речник фактор е: 1. Основно обстоятелство, причина, движеща сила на процес или явление; условие. Необходим фактор. Факторът време. 2. Прен. Човек, който заема отговорна длъжност, от когото зависят много неща. В своята област той е фактор. 3. Риск фактор. Съвкупност от предпоставки, които създават опасност, несигурност в дадено начинание.

чрез своето развитие ще забави процеса на изчерпване на природните ресурси и ще подпомогне процесите на устойчиво икономическо развитие на глобалното общество [18]. В друг аспект, знанието се разглежда като *неявен актив* и елемент на интелектуалния *капитал*² на обществото, респ. на всяка организация. Негов ползвател е човекът, носител на другия производствен фактор „труд”. Ползността на дейността му е резултат от формираното в училище познание и неговото развитие и усъвършенстване чрез обучение през целия живот. В този смисъл необходимо е непрекъснато да се постига синхрон в съдържателните характеристики на образователния процес с динамиката в развитието на стопанството и с потребностите на обществото/бизнеса. Осъществяването на такова съответствие гарантира изискуемото качество на образователния процес, респ. на образователната услуга.

Основната цел на Европейския съюз е създаването на конкурентноспособна, развиваща се и с устойчив растеж „икономика на знанието”, в която централен ресурс е знанието. То е основен фактор, носещ добавена стойност. В тази връзка важна характеристика на третата вълна е интензифициране на социално-икономическия обмен и чрез него и нарастването на знанието. Екип на Световната банка представя четири основни стълба на за развитие на икономиката:

Първи стълб – Благоприятна икономическа, институционална среда и управление в подкрепа на предприемачеството;

Втори стълб – Национална иновационна система, способна да реализира продукти с високо съдържание на знание;

Трети стълб – Съзидателен и добре обучен човешки капитал;

Четвърти стълб – Развита информационна и комуникационна структура.

Отличителен белег на съвременната икономика са иновациите, осигуряващи конкурентност на стопанските субекти и на държавата.

Както се подчерта, важен фактор за развитието на всяка иновационна система е количеството и качеството на вложения човешки капитал (Схема 1). Неговият положителен ръст изисква благоприятна социално-икономическа среда и зависи от общото състояние на системата на средно и висше образование и нейната важна допълваща съставка – обучение през целия живот [5].

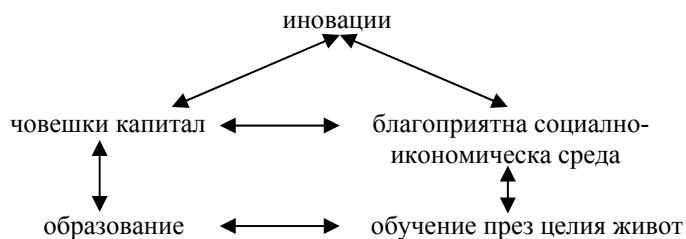

Схема 1

² Забележка. В специализираната литература се посочват следните определения за интелектуален капитал: съвкупност от: Човешки капитал – знания; умения; компетенции, опит, мрежа от връзки; потенциал за развитие, здраве, усещане за удовлетвореност, способност за работа; Структурен капитал – структура на организацията; организационна култура, интелектуална собственост; стопански и интелектуални процеси, интелектуална собственост; стопански процеси; Капитал на отношенията – търговска марка; репутация; имидж, взаимовръзки, емоции.

Под човешки капитал съгласно ОИСР се разбира знанията, уменията, компетенциите и други качества на индивидите, които имат отношение към икономическата активност.

Човешкият капитал като фактор за социалния прогрес има две страни: едната като размер на инвестициите за образование и обучение и другата, като продължителност във времето на инвестирането и възвращаемостта [1], които тясно се обвързват с качеството на предоставената образователна услуга.

През последните двадесет години постиженията във всички области на социално-икономическия живот в България са неудовлетворителни. Причините са най-разнообразни – политически, икономически, демографски, социални, нравствени. Така например, третият стълб – „съзидателен и добре обучен човешки капитал” се обвързва с образованието, което към момента не удовлетворява реалната потребност на националното стопанство от специалисти с определен квалификационен профил. Ето защо удовлетвореността на потребителя спада. Тревожна е и тенденцията на дисхармония между търсените умения и предлаганото ниско качество на работната сила. *Като причина може да се посочи стагнацията в икономиката и рестриктивната фискална политика на държавата, които създадоха недостатъчна гъвкавост на образователната система в условията на криза. В тази връзка изостава формирането и развитието на нови знания, умения и компетенции чрез други неформални форми на обучения за учене през целия живот. Още повече, че формирането на публичните инвестиции в образованието е основано на непазарен, административен подход, който е сериозен фактор за намаляване на качеството в училище. В тази посока от мисли, реализирането на европейската политика за утвърждаване на ЕС като „икономика на знанието” в България е ограничена както от ниското технологично равнище на икономиката, така и от липсата на държавна политика за ефективно формиране на човешки капитал. В друг аспект обществото свързва образованието като процес финансиран от държавата, а доходите от труд – като възнаграждение на индивида, като не се взема под внимание инвестицията, която прави държавата.*

Нормативната база продължава да е неадекватна спрямо националните нужди и европейските критерии и стандарти. Забави се приемането и стартирането на Закона за предучилищното и училищното образование. Това се отразява негативно върху усилията да се модернизира управлението на системата. Инвестира се в подготовка на специалисти, които нямат реализация на пазара на труда. Разминаването е толкова драстично, че малка част от дипломираните се във висшето училище работят на позиции, изискваща висше образование.

Проблемите на образованието са свързани и с остарялата материална база, недостатъчното финансиране, архаичните обучителни процеси, неефективни стандарти за резултатите на изхода, демотивирани човешки ресурси, недостатъчни връзки с институции и др. Ще посочим само едно от ежедневните затруднения на учителя, което за съжаление се превръща в проблем. Бюрокрацията и формализмът в съвременното училище са типични характеристики на неговата дейност. Професионализмът на учителите се подчинява все повече на изобилието от закони и наредби, инструкции, указания, много често противоречиви. Създава се усещане за изместване на основния профил на учителската дейност – от образователен към административен. Формализмът пречи за изграждане на култура на сътрудничество, взаимопомощ и работата в екип.

Друг проблем, тясно свързан с образованието, е демографският – ниски темпове на раждаемост, високата смъртност сред децата и др. Това налага да се приеме пакет от неотложни и дългосрочни национални мерки за преодоляване на демографския срив.

Промените в естествения и механичния прираст оказват влияние върху качеството на образователната система. Наблюдава се през последните 10-15 години намаляване на броя на родените в национален и международен мащаб /в рамките на ЕС/. Този факт рефлектира върху броя на децата/учениците, на паралелките и на педагогическия състав. Намалява се реално размерът на субсидията от държавния бюджет независимо, че средният размер на единния разходен стандарт (лв.) за един ученик в професионалните гимназии за 2014 г. спрямо 2015 г. се увеличава с 5%³.

Не без значение за намаляване на броя на учениците в малките населени места е и механичното движение на населението от малките населени места към по-големите. Причините могат да бъдат: повишено равнище на безработица, както и желанието на родителите да осигурят добро образование за децата си. Могат да се посочат някои ефекти от действието на демографския фактор:

- Намалява се броят на напусналите образователната система, резултат от влошаване на ситуацията на пазара на труда през последните години и страха от закриване на училища в селища с нисък/отрицателен демографски прираст;
- Занижава се икономическата активност на населението във възрастта 18-19 год. в резултат на проявена скрита безработица.
- Влошава се дисциплината в училищата вследствие на страха от закриване на паралелки и дори на цели училища.

Всичко това води до понижаване качеството на предлаганата образователна услуга. Ето защо са необходими национални политики и мерки за преодоляване на отрицателните тенденции в социално-икономическото развитие.

Като обобщение могат да се направят следните изводи:

Първо. Повишаването на качеството на предоставената образователна услуга е пряко свързано със социално-икономическата среда;

Второ. Необходимо е образованието да бъде приоритетно за постигането на социален просперитет;

Трето. Основните насоки в образователния процес е нужно да се обвържат с:

➤ разкриване на творческия потенциал на обучаваните, с развитие на креативното мислене, което създава възможности за мобилност и адаптивност на работната сила;

➤ формиране на нови професионални компетентности и не на последно място – с хуманизиране на образованието. В тази посока от мисли, интересни са констатациите на редица учени, че едно от противоречията на съвременния свят се поражда от силата на човешките възможности и етичните норми на цивилизацията, в смисъл, че отговорността възниква не толкова във връзка с процеса на познанието, а с това за какво се използват резултатите от това познание.

2. Образователната услуга и компетентността като нейна характеристика

Съществуващите теоретико-емпирични изследвания, свързани с характеристиките на услугата се обединяват около становището, че тя се обвързва със социално-икономическата дейност. От една страна – социална, като взаимодействие между продавач и купувач и икономическа, като разходи – ползи за двата субекта. От друга страна услугата е обещание на производителя/доставчика/ към потребителя/клиента.

³ Виж Решения на МС за единен разходен стандарт на един ученик и дете (2014, 2015 г.)

Счита се, че тя е: резултат от непосредствено взаимодействие между изпълнителя и потребителя, процес, едновременно процес и резултат. Антон Недялков възприема услугата като процес, в който се извършва трансформация на входния ресурс, чиято цел е получаването на продукт, който е неосезаем, не може да се съхранява и много често е с различно качество във времето.

Особеност на услугата е, че на практика клиентът участва в различна степен в нейното „производство“. Например, в образованието потребителят на образователната услуга – обучаваният е активен участник. Още повече, в сътворяването на образователната услуга и потребителят и производителят са с различни функции. В специализираната литература се посочват четири характеристики на услугата [47], които е необходимо да се отчитат във всяко едно изследване, свързано с нея: неосезаемост, неотделимост, несъхраняемост и хетерогенност.

Неосезаемостта може да се разглежда като нематериалност на предоставената услуга. Ето защо прекият потребител участва в сътворяването ѝ като се *доверява* на производителя/доставчика/.

Услугата е *неотделима* [47] от своя източник, нейната реализация е възможна само в присъствието на производителя/доставчика/, докато стоката може да съществува независимо от последния.

Несъхраняемостта [47] на услугата е свързана с невъзможността предварително да бъде съхранена както материалните блага в очакване на условия за по-голямо търсене и предлагане.

Хетерогенността [47] отразява нейния променлив характер от гледна точка на качествата при нейното създаване, предоставяне и най-вече при субективната преценка на производителя и потребителя. Някои автори разглеждат представената характеристика като *вариабилност*, като подчертават, че качеството на услугата варира в широки граници в зависимост от различните производители, както и от времето и мястото на доставката им. Считаме, че разнообразието в характеристиките на услугата, затрудняват изследването на нейното качество.

Специфика на образователната услуга

Услугата, в това число и образователната като пресечна точка на интересите и потребностите на производителя и потребителя е предметът спрямо който последните се споразумяват.

В специализираната литература „образователната услуга“ се включва към обществените блага [24]. Аргументите са следните:

- Образователната услуга се консумира колективно;
- Индивидуалното потребление на образователната услуга не е в ущърб на интересите на другите потребители;
- Предоставянето на образователната услуга и отговорността за нейното производство се поема от държавата.

Ј.Стиглиц и С. Фишер характеризират „образователната услуга“ като „квазиобществено добро“, в смисъл, че тя предоставя възможности за икономически растеж.

Друга особеност на образователната услуга са различните цели, които си поставят нейните производители. Това е така, защото тя е социално-икономическо обосновано постижение [58], в създаването на което участват два субекта: обучаващ и обучаван в процеса на обучение, респ. производител и потребител. Те са с различни функции, но въпреки това си взаимодействат и партнират в нейното производство. Нейната икономическа обоснованост се предопределя от разходите, които са направени за нея, както и икономическите ѝ ползи и ефекти в бъдеще.

Процесът на сътворяването на образователната услуга изисква двете страни в своето взаимодействие да проявяват, разгръщат и развиват своите явни и латентни възможности.

Ефектът от образователната услуга е кумулативен: не само създадени, но и развити ценности, усъвършенствани знания и умения не само на обучавания, но и на обучаващия. В процеса на обучението, където се развива мисленето на прекия потребител, последният е партньор в сътворяването ѝ.

Взаимосъответно на посочените по-горе становища, с оглед изясняване на същността на образователната услуга могат да се направят следните обобщения:

Първо. Образователната услуга обхваща знанията, уменията и професионалните компетентности, които формира, развива и усъвършенства обучавания;

Второ. Професионалните компетентности в процеса на потреблението на образователната услуга се трансформират в работна сила. Нейното качество (на работната сила) зависи както от равнището на предоставената образователната услуга, така и от индивидуално изразходваните в процеса на потреблението на услугата индивидуални /лични способности, от усилията на индивидът, за да ги изяви.

Ако първото виждане е свързано с изясняване същността на образователната услуга от гледна точка на образователните цели, то второто становище се обвързва с работната сила за субекта, който я притежава и наема. Поради това, в първия случай образователната услуга маркира формирането на необходими знания, умения и компетентности, резултат от съвместните усилия на обучаващи, респ. учители и обучавани респ. ученици, а във втория – акцентът се поставя върху връзката ѝ (на образователната услуга) със стопанската практика, с потребителя в широк смисъл – бизнеса. Тази специфика на образователната услуга още повече затруднява изследването на качеството ѝ. Това е така, защото субектите, които участват в нейното създаване и приложение/използване са с различни функции и характеристиката на нейното качество е многопластова. Ето защо, считаме, че качествена е онази образователна услуга, която се обвързва с равновесната точка на интересите и възможностите на субектите, участващи в нейното сътворяване и практическото ѝ реализиране в националното стопанство. Така например, от една страна може да се търси пресечна точка между прекия потребител на образователната услуга – обучаваният, притежаващ ресурси – физически, когнитивни, времеви, финансови и производителят/доставчикът – образователната институция, предоставяща материална база, обучение по професии, специалности, производствени стажове в страната и в чужбина, различни организационни форми на образователния процес, човешки ресурс/ педагогически персонал/, вътрешни регулативни механизми и други ресурси, свързани с нуждите на клиента; и от друга страна между доставчика (отделния индивид, притежаващ професионална квалификация) и крайния потребител – бизнеса.

Представената субектна многопластовост на образователната услуга изисква ясно изразена конкретност при задаването ѝ от потребителя и изпълнението ѝ от производителя/доставчика. Размиването в тази посока води до ниска ефективност и неудовлетвореност на всички социално-икономически субекти свързани с нея. Затова, задължително изискване е нейният профил (на образователната услуга) да бъде максимално ясен още преди да започне „производствения процес“. Това поставя изисквания към обществото, към бизнеса, към цялата образователна система, респ. към образователните стандарти, учебните планове и програми, формите и условията за обучение, сертификатите, лицензиите и т.н.

Трето. Образователната услуга като всяка друга е нематериална. Формираните знания, умения и компетентности, удостоверени чрез конкретен документ практически ще се използват от прекия потребител в реализирането най-често на бъдещи дейности. В този смисъл възвращаемостта на инвестициите свързани с предоставянето на образователната услуга и тяхното покриване се реализира в бъдещето.

Четвърто. Характеристика на образователната услуга е, че се обвързва с формиране на ценности, свързана е с латералното мислене [3], с интелектуалното развитие на обучаващия и обучавания/ученика/. Всичко това изисква ефективни взаимно-обвързани дейности на различните субекти съобразно техните интереси – на образователната институция, която я предоставя, на прекия потребител, на бизнеса и на обществото нуждаещи се от нея.

Пето. На практика образователната услуга се сътворява от обучаващия/учителя и обучавания/ученика в различните форми на обучение и образование. В този смисъл, от една страна, тя може да се разглежда като непрекъснатост в постиженията на участниците в нейното съвместно създаване и от друга страна като създаване през целия живот.

Шесто. Образователната услуга е строго индивидуализирана. В процеса на нейното предоставяне могат да се открият и развият латентните възможности на обучаваният. За съжаление, тази характеристика в образователната практика често се пренебрегва поради все по-нарастващия формализъм в образователната ни система.

Седмо. Тя е *несъхраняема*, независимо, че може да се сътворява през целия живот независимо, че непрекъснато се усъвършенства познанието.

Осмо. Образователната услуга като никоя друга дейност е под строго обществено внимание и към настоящия етап – на недостатъчно въздействие на пазара. Все още тя е ограничена по време и място на представяне.

Девето. Както се подчерта многопластова е образователната услуга от гледна точка на субектите/институционални и персонални/, които участват в нейното производство и потребление: бизнес, образователна институция, учител, ученик, родител. Различието на интересите им изисква тяхното синхронизиране за постигане на удовлетвореност от нейното „производство” и „потребление”.

Може да се обобщи, че образователната услуга е съвместна дейност на производител и потребител в сферата на нематериалното производство /образованието/. Обвързва се с постигането на образователни и възпитателни цели. Резултатът е специфичен нематериален продукт /формирани знания, умения и компетентности, ценности/. Технологично обоснован е относно начините и средствата за неговото постигане. Обикновено, практическото приложение на резултата е извън сферата на образованието и неговата полезност се проявява след определено време. Образователната услуга се обвързва с дейностите на всички заинтересовани страни. Тя е държавно регламентирана, регулирана и съдейства за мултиплициране на общественото богатство.

В тесен смисъл /в рамките на училището/, създаването на образователната услуга започва още на входа на образователния процес, „обработва” се, „шлифова” се в процесите на обучения и на изхода се проявява като социално-личностни изградени компетентности. Нейното същинско „производство” /на образователната услуга/ се извършва в процесите на обучения по различните учебни предмети в училище в задължителната, задължителноизбираемата и свободноизбираемата подготовка.

Представените специфики на образователната услуга предопределят и трудностите при изграждането на система за осигуряване на нейното качество.

Понятието компетентност: съдържание, елементи функции

Най-често терминът компетентност се използва предимно в управлението на човешките ресурси и в образованието. Още Лисабонската стратегия и нейното развитие в други европейски документи – Европейска квалификационна рамка (ЕКР), Европейска референтна рамка (ЕРР) представят насоките за постигане на социално-икономически напредък. Акцентите, които се поставят в тях са знания, умения, компетентности, респ. компетенции. Изведени са осем ключови компетентности⁴, които които са в основата на изготвянето на образователни стандарти, чието постигане ще гарантира професионалната пригодност на бъдещия специалист.

Според тълковния и синонимен речник компетентност означава, вещина, умение, способност, опитност, умелост, осведоменост, а компетенция е необходими знания, осведоменост в определена област

На практика много често двата термина се свързват с едно и също значение, но в специализираната литература започват да се разграничават съдържателно.

Така например компетенцията се разглежда като нормативно зададено изискване [19], а компетентността – като резултат от приложената в практиката компетенция съобразно социално-личностните особености на притежателя си [31].

В тази посока на разсъждения е й мнението на Хуторски, според който „Компетенция – включва съвкупността от взаимосвързани качества на личността (знания, умения, навици, способности дейности), изискуеми по отношение на определен кръг от предмети и процеси и необходими за качествена продуктивна дейност по отношение на тях. Компетентността е владее, притежаване от човека на съответстващата компетенция, включваща неговото личностно отношение към нея и предмета на дейността” [53].

„За Хуторски компетенцията е нормата, стандартът за качествено изпълнение на професионалните функции, а компетентността е личностно постижение и притежание” [50].

Н. Боритко приема, че „компетенцията е предварително зададено изискване към образователната подготовка на обучаемия, характеристика на неговата професионална роля, а компетентността е степента на съответствие на това изискване за усвояване на компетенцията, личностна характеристика на човека.” [4]. Според Г. Селевко с понятието компетенция се обозначава „резултат от образованието – подготвеност, приспособимост, достижимост на цели, а под компетентност се разбира интегрално качество на личността, като нейна обща способност и готовност за дейност, основана на знания и опит, които са придобити в процеса на обучение и специализация и са ориентирани към самостоятелно и успешно участие на дейността” [42].

Компетентността се проявява и доказва в конкретната дейност, чрез конкретните компетенции /изисквания към професията, стандарти/ [31]. И в този смисъл тя е интегрално качество на личността.

---

⁴ Осемте ключови компетенции определени от *от Съвета на министрите по образованието младежта и културата на ЕС са*: 1. Комуникативни умения на роден език 2. Комуникативни умения на чужд език 3. Математическа грамотност и базови познания в областта на науките и технологиите 4. Дигитални компетентности 5. Умения за самостоятелно учене и събиране на информация 6. Граждански компетентности и умения междуличностно общуване 7. Предприемачество 8. Културни компетентности – изразяване на идеи, творчество, емоционално и естетическо съпреживяване на света чрез музика, литература, пластични изкуства.

В специализираната литература се говори за граничен подход при изследване на компетенциите, който визуализира границите на понятието компетенции. Два са пътищата за изясняване на тяхната същност:

Първият – за изясняване на нейната същност отвътре, установяващ границите с помощта на координатни оси, чието число може да бъде различно. Така например Stoof, Martens [62] избират пет на брой.

1. Координатна ос „Личностна компетенция” – „Компетенция зададена от характеристиките на задачата” [62]

Компетенцията, изразяваща личностната характеристика се фокусира на въпроса: Какви характеристики на работника водят към успешно осъществяване на дейността. Компетенциите, задаващи характеристиките на задачата се фокусират върху въпроса: Кой от задачите се явяват приоритетни в осъществяването на дейността.

2. Координатна ос Личностна компетенция (личностната компетенция се изясни в текста по горе) — Разпределителна компетенция [62].

Когато става въпрос за разпределителна компетенция се има в пред вид взаимно-обвързани личностни и професионални компетенции т.е. такива компетенции, които предварително са разпределени/предназначени за определени действия, но в тяхната съвкупност и обвързаност съдействат за реализиране на поставените цели.

3. Координатна ос „Специфични компетенции – Преносими компетенции [62].

Специфичните компетенции се определят в тесен диапазон, зададени от решението на конкретни задачи в организацията и не могат да бъдат използвани за решаването на други задачи. Обикновено в професионалното образование това са компетенции по специалността. Диапазонът, определящ преносимите компетенции може да обхваща области от определени професии и покрива всички възможни професии.

4. Координатна ос „Нива на компетенциите – Компетенции като ниво [62]”

Задаването на нивата на компетенции предполага постепенен преход от ниско към високо ниво. Компетенцията като ниво представлява статично състояние за себе си. Напр. начинаещата компетенция, или компетенцията на експерта.

5. Координатна ос „Компетенции, които се придобиват в хода на обучението – Компетенции, трудно поддаващи се на развитие” [62].

Компетенциите често се определят като съвкупност от разнородни елементи (знания, умения, способности, опит), формирани в процеса на обучението. Компетенции трудно поддаващи се на развитие са онези, които все още не са напълно познати и не се развиват в достатъчна степен в настоящата социално-икономическа среда. За да бъдат развити и усъвършенствани, считаме, че това се отнася за професиите в бъдещето.

Вторият път, според цитираните по-горе автори, свързан с определянето на границите на компетенцията е намирането на това, което не е компетенция. Става дума за различие между компетенции и близки понятия като квалификация, способност, надареност и др. [62]. По този начин специфичната форма на границите на понятието компетенция зависи от това какви характеристики на компетенцията ще бъдат разпределени на координатните оси а също така и какви сходства и различия ще бъдат посочени между компетенция и близки понятия. В тази връзка може да има различни определения на понятието компетенция и всяко от тях да бъде по своему вярно.

Елементи на компетентността

Съобразно представените определения, повечето от изследователите – Болингер, Мюнк, Л. Бейрендок, А. Лусия, Лепсингер, Д. Господинов, Д. Каменова [10, 19] към елементите на компетентността включват: *знания, умения, поведение, опит и способ-*

ности. В ЕКР компетентностите се определят като доказана способност за използване на знания, умения, лични, социални и /или методологически дадености в работата или в учебна ситуация в професионално и в лично развитие [12]

А.Коен и А. Сулиер [61] представят част от характеристиките на компетентността като:

- центрирана върху индивида, а не върху длъжността;
- комбинация от знания, професионални и социални умения, които се проявяват чрез едновременното мобилизиране на различни ресурси на индивида и по този начин представят разграничението между компетентност и компетенция.

Възприемаме, че в основата на формирането, развитието и усъвършенстването на компетентността са личностните характеристики.

По нататък в изложението ще се върви постепенно към изясняване на отделните елементи (знание, умение, опит, способности) на компетентността като същностна характеристика на образователната услуга както и връзката ѝ със системния подход за осигуряване на качеството.

Интересно е виждането на Х. Тужаров за знанието и неговото обобщено схематично представяне във формата на пирамида. Ако в основата, като изходна позиция цитираният автор поставя сведенията, то те се трансформират като данни, информация, знание, за да се стигне до мъдростта. Същият автор разглежда знанието като [51]:

- Проверен в практиката резултат от познанията за действителността;
- Натрупани човешки истини, факти, принципи и други обекти на познанието.
- Съвкупност от сведения, съответстващи на определено равнище на осведоменост за даден проблем.

Според посочения автор знанието е „опит, преминал процес на рефлексия и концептуализация” от данните към информацията. „В индивида знанието може да се открие във вид на компетентност. Сведения, които не са се превърнали в осмислена компетентност са информация (не са намерили приложение в практиката), или опит, в резултат на несъзнателното им използване в практиката [51]”.

Според Б. Минчев, „умението е сложна психоповеденческа система за овладяване на сложни, повтаряща се ситуации. Такива ситуации могат да бъдат трудовите” [25]. Умението се обвързва с продуктивност на изпълнението, въпреки неблагоприятните обстоятелства: инциденти, времеви дефицит, стрес, умора, дефекти в материалите и пр.” [26].

Според Б. Минчев, важна характеристика на уменията е, че те могат да се включат в състава на други умения: Главната закономерност при усложняването на уменията е обединяването (окупняването) им в умения от по-високо равнище. „Отвътре развитото умение започва да се преживява от неговия носител като ориентация в едно проблемно поле, идентифициране на моментен проблем и бързо намиране на решение. В съзнанието на умения индивид уменията се разчленява на единици, които могат да бъдат избирани и комбинирани според динамиката на ситуацията, която се овладява чрез уменията [25]” В този смисъл, уменията е резултат от продължително учене и приложение на наученото.

Третият елемент на компетентността е *опитът* [19] от прилагането на знанията и уменията като кумулативна резултативна величина, като поддържане, взаимодействие, развитие, усъвършенстване на знанията и уменията т.е. като промяна. Счита се, че колкото е по-голям опитът, толкова по-голяма е вероятността компетентността да се усъвършенства.

Редица автори включват към елементите на компетентността и *способността*.

Според Дж. Рейвън, „Тя е специфична способност, необходима за ефективно извършване на конкретно действие в конкретна предметна област и включваща тясно специални знания, особен вид предметни умения, начини на мислене, а също разбиране на отговорността за своите действия” [40] „Доколкото конструктът на компетентността се подвежда под понятието за способностите, дотолкова е важно тяхното дефиниране като индивидуални и относително устойчиви психически особености или свойства, които отличават един човек от друг, осигуряват му условия и възможности за най-високи постижения, успехи в изпълнението на даден вид дейност и разкриват различията в динамиката на усвояване на необходимите за нея знания, умения. Сложно психическо образование, ансамбъл от социално и природно обусловени качества на човека” [45] Компетентността може да се определи като способност, която е „личностна характеристика, която практически е индивидуално полезна и индивидуално уникална, което отличава една личност от друга” [19]. Б. Минчев счита, че „способността е нещо, което следва да се показва, да се развива, тя произвежда социално полезни резултати. Способността е обществено природен капитал, вълпътен в индивидуална форма”. Ето защо, необходимо е навреме да се откриват и да се създават условия и стимули за развитие на способностите чрез образованието. Способността е „потенциал за високи постижения от определен вид, които се проявяват у едни индивиди за разлика от други и може да се регистрира в поредица от измерими белези на дадено поведение” [26]

Някои изследователи [46] считат, че като „понятие компетентността се отнася към способностите като вид към род. Според тях обосновката за това са „двете основни равнищни разновидности на компетентността, съответно предметна или още специфична компетентност и висша компетентност, т.е. тази, която функционира на високи личностни равнища се определя като способност. Предметната компетентност е такава специфична способност, която е необходима за извършване на предметно ситуирани дейности. Компетентността от високия клас се свързва с комплекс от способности за познание, а също и инициатива и включва и други социални способности. Освен това природата на компетентността е такава, че тя може да се проявява само в органично единство с ценностите на човека” [45]

Компетентността може да се разглежда като „базово качество” на индивида свързано с изпълнението на определена/и дейност/и и влияещо върху ефективността и качеството на изпълнението ѝ:

- базово качество означава, че компетентността се явява дълбоко лежача и устойчива част на човешката личност и може да предопредели поведение на човека поставен в теоретични и практически ситуации както при решаването на конкретни задачи [46];
- влияещо означава, че компетентността се обвързва с изпълнението на определена дейност и предопределя конкретно поведение [46];
- качество за изпълнение на определена дейност означава, че компетентността предопределя изпълнението на добро или лошо изпълнение, което може да бъде измерено с помощта на определени критерии и стандарти [46].

В специализираната литература се говори за таван на компетентността, когато дадена компетентност не се упражнява и не се развива. О. Громова разглежда три етапа на жизнения цикъл на компетентността, които могат да се съотнесат и към компетентността: 1) обучение 2) активно използване 3) остаряване [11]. Считаме, че жизнеспособността на определена компетентност се увеличава, когато тя се използва непрекъснато, когато се отчита поведението на нейния притежател, съобразно целта, която се поставя.

Подходи за осъществяване на процеса на обучението

На практика, в училище компетентността се формира и развива в процеса на обучението. В този смисъл от важно значение е как то ще се реализира и какви ще са учебно-познавателните резултати. В теоретичните изследвания се посочват различни подходи [39], свързани с процеса на обучението, използването на които несъмнено, макар и индиректно се обвързва с компетентността и качеството на образователната услуга:

➤ Компетентностен подход

В контекста на регулаторния ресурс от важно значение е нормативната уредба (национална и училищна) да бъде разработена съобразно спецификата на компетентностния подход. Последният определя нова логика за осъществяване на процеса на обучението. Традиционната схема е в следната последователност: от научното знание, редуцирано за учебни цели към образователните резултати (компетенции, перспективно знание, умения) опирайки се на конкретно съдържание). Логиката на компетентностния подход предполага движение в противоположна посока: от резултатите в образованието към учебното съдържание. При това с приоритетно значение са онези образователни резултати, които са свързани с формиране, развитие и усъвършенстване на знания и умения за управление на инструментариума за реализиране на дейностите в реалната практика. Не се отрича важноста на научното знание, редуцирано за учебни цели, но акцентът се поставя върху универсалните умения, върху готовността за осъществяване на професионални дейности в разнообразни практически ситуации. Използването на компетентностния подход изисква акцентът да се постави върху резултатите от обучението. Авторитетът в областта на модернизацията на европейското образование. С. Адам стига да следния извод относно резултатите от обучението: обучаваният е необходимо да може да извършва практическа дейност след завършване на обучението. Заради това в съвременното образование е необходима фокусираност на входа (например количество учебни часове – теоретични и практически, използването на набор от методически единици, които е необходимо да бъдат включени в учебното съдържание) и които да са подчинени на резултатите от ученето. С други думи компетентностния подход изисква яснота относно резултата от ученето т.е. какво обучаваният ще може да прави след завършване на образователния процес и чак тогава да се определи учебното съдържание, хорариум от часове, учебните програми. С други думи, в процеса на обучението е необходимо акцентът да се постави върху резултатите от ученето, т.е. върху формирането, развитието и усъвършенстването на необходимите общи и специфични компетенции.

Заслужава специално внимание да се обърне на компетентностния подход не само в процеса на обучението, но и при осигуряването на качеството на образователната услуга в цялостната дейност на образователната институция. Това е така, защото:

Първо. Самото наименование – компетентностен подход маркира акцента, който е нужно да се постави не само в процеса на обучението, но и в цялостната дейност на училищната организация за осигуряване на качеството на образователната услуга – компетентностите, които в подхода са във функциите: първо, като източник за създаване на теоретични и емпирични идеи и модели и второ, като база, върху която се градят резултатите от образователния процес. Може да се говори за единична и обща компетентност. Единична/предметна – като „знания и умения, които субектът използва от минал чужд или свой опит” [26]; обща – като „гъвкаво съобразяване на отношения и обстоятелства в актуалната ситуация” [26].

Второ. При въвеждането на този подход дейността на организацията е обърната към резултатите, съобразява се изискванията на потребителя – какви да бъдат характе-

ристиките на услугата в т. ч. и със зададените необходими компетенции, изразяващи същността на образователната услуга.

Трето. Всяка една организация вкл. и образователната при използването на подхода се превръща в непрекъснато развиваща се, динамична и конкурентоспособна чрез своето участие на конкретния пазар в т.ч. и на образователния.

Компетентностният подход, чиято същностна характеристика е обръщането към резултата за всяка една дейност може да се разглежда и по отношение на *ресурсите на входа, в процеса на обучението и постиженията на изхода* на организацията.

Неговото приложение е необходимо за всяка институция в т.ч. и за образователната. Той е свързан с всяка една от дейностите/действията на организацията. Още повече, че в съвременното общество ключов фактор за конкурентоспособността и икономическия растеж е човешкият потенциал, основа за създаване на „икономика на знанието“. От това произтича и нуждата от нова система на образование, нов профил на образователните институции, както и нов статут на обучаващи и обучавани, адекватен на настоящата информационна епоха.

➤ *Акмеологически* [39], изисква предоставяне на възможности за постигане на най-високо ниво (акме) на индивидуалното развитие на обучавания. Акмеологията – като пресечна точка на природни, социални и хуманитарни изследвания, модели и механизми на човешкото развитие за достигане до неговото най-високо ниво /акме – връх/. Според акмеологията е необходимо хората да бъдат непрекъснато стимулирани да развиват своето мислене и да актуализират знанията си.

➤ *Личностно-ориентиран*, насочен е към отчитане на индивидуално-психологическите особености на всеки обучаван. В реалната практика приложението му с останалите подходи е едновременно, тъй като индивидуализацията и диференциацията в обучението е важна за провеждането на ефективен образователен процес.

➤ *Информационен*, изисква предоставяне и разпространение чрез комуникационните системи на необходимите сведения, данни, информация, свързани с дейността на образователната институция като цяло или за отделния субект ангажиран в образователния процес;

➤ *Икономически* [59], адресиран е към реализиране на непрекъснато растящите потребности на обществото и на индивида и на тяхната обезпеченост с финансови ресурси;

➤ *Рисков*, насочен е към предвиждане /идентифициране/, обосноваване, намаляване, отстраняване на възможните рискове свързани с процеса на обучението, както и определяне на вероятността за тяхното възникване.

Обучението като процес, който се реализира съвместно от учителя и ученика и в който се създава образователната услуга, във формалното образование се обвързва с нивото на квалификация на преподавателския състав, с възможностите и мотивацията му за професионално развитие, със състоянието на материално-техническата база в образователната институция, с финансовите ресурси на образователната институция, с интелектуалния потенциал на обучаваните. И всичко това е нужно да се съобразява с изискванията на макро и микро равнище /национално, регионално, училищно/. Спецификата на образователната услуга за всяко училище определя и ориентирането ѝ към приложението на конкретни подходи. Всичко това потвърждава сложността за осигуряване и оценка на качество на образователната услуга и рисковете свързани с това. Доказателство за това са създадените към момента неефективни модели и съществуващия към настоящия момент формализъм за оценяване на качеството в средното училище.

3. Понятието качество и подходите за осигуряването му

В социално-икономическата теория и практика качеството е с различни интерпретации, поради неговата многосубектност и социална личностна преценка. Качеството е категория, която описва характеристиките на даден обект. Според тълковния речник качеството е: 1. Свойство, признак, който отделя една същност от друга. 2. Степен на съответствие на предмета на това, което трябва да бъде. То е свързано с определен стандарт – нормативно определено изискване за резултатите в определена област.

Хегел, свързва качеството с битийна определеност [8]. Други автори считат, че качеството е нормативното отражение в стандартите и нормативите, емитирани от национални и международни органи (8). Важно е икономическо виждане за качеството, което поставя акцент върху потребителската стойност на даден обект, формирана не от всички негови свойства, а само от едно свойство, което обуславя полезността и удовлетворява определени човешки потребности [8].

Важно е да се отбележи виждането на Хегел за качеството като взаимодействие на понятията граници, количество, мярка. Хегел въвежда закона за прехода от количеството в качество и представя понятието „мярка” като единство между тях, разкрива техния механизъм на взаимодействие [52], което поражда непрекъснато ново съотношение между количествени и качествени характеристики. Измерената съотносима между тях е качеството. В специализирана литература съществуват различни варианти за изясняване същността на качеството в различен социален контекст. Така например:

За производителя/доставчика качеството е:

Съответствие на действителните характеристики на продукта (стоката, услугата) с определени изисквания представени от потребителя; съвкупност от действителните характеристики/свойства на стоката, услугата, които удовлетворяват неговите потребности. На практика потребителите на стоката/услугата не винаги приемат това, което им се предлага независимо, че то отговаря на изискванията, стандартите. Това е така, защото продуктът не се променя при представянето му пред различни социални групи и не винаги неговите характеристики могат да бъдат удовлетворителни едновременно за всяка една от тях. В тази посока от мисли може да се помисли за по-голяма диференциация на преките потребители за всяка стока/услуга в т.ч. и на образователната. От тук възниква и големият въпрос за критериите и показателите за измерване и оценяване на входа /като ресурс/, в процеса /като трансформация на ресурса/ и на изхода /като резултат/.

Съответствие на целта с резултата. Предоставената услуга да отговаря на очакваните резултати от производителя;

Добавяне на стойност. Като непрекъснато усъвършенстване характеристиките на стоката/услугата. В този смисъл, защото основен фактор, носещ добавена стойност в съвременното общество е знанието.

За потребителя качеството е:

Степен на удовлетвореност на неговите очаквания. Характеристиките на продукта да удовлетворяват потребностите му и дори да надхвърлят неговите очаквания.

Общо за двата обобщени субекта – потребител и производител/доставчик качеството е свързано с непрекъснато социално-икономическо взаимодействие изразено: първо, като процес на социално договаряне между субектите, участващи в производството и потребяването на стоката/услугата; второ – като партниране между доставчик и потребител при производството на стоката/услугата, респ. образователната.

За образованието, сложността в изследването на качеството може да се представи по следния начин:

Първо. Многоликият характер на социално-икономическата система, в частност на образователната предопределя и многосубектността на участниците, всеки от който има свои собствени виждания за качеството на образованието:

- за обучавания, качеството е свързано с личностно развитие и професионална реализация;
- за педагогическата общност приоритетно е постигането на педагогическите цели, свързани с постигането на определени стандарти/ изисквания;
- за работодателя от бизнеса, качеството се обвързва с компетентността на работника и доколко продуктът (услугата) отговаря на неговите изисквания и потребности;
- за обществото качеството може да се интерпретира като съответствие на различните му ресурсни възможности с индивидуалните и колективните нужди;

Независимо от спецификата на дейността си, образователните институции са с еднакъв стремеж за реализиране на високо качество като по-този начин съдействат за постигането на социално-икономически напредък в националното стопанство. Затрудненията в изследването на качеството на образователната услуга са свързани с:

- обвързаността на дейността на образователните институции с различни социално-икономически фактори. Това определя спецификата в качеството на образователната система на национално и регионално равнище;
- с възприеманото качество на потребителя. Свързано е с интериоризираните характеристики на образователната услуга, представляващи за него интерес в началото на образователния процес в различните му степени/етапи.

В теорията и практиката за изследване на социално-икономическите явления и процеси са известни различни подходи: (Например: системен, компонентен, функционален, структурен и др.). В тази част по-подробно ще се разгледа системния подход, за който авторът счита, че е основополагащ за приложението на останалите подходи. Основно понятие в рамките на този подход е *системата*, разглеждана като комплекс от подсистеми, които си взаимодействат като единно цяло за постигане на обща цел. Спецификата на системния подход се изразява в следните особености: *На първо място*, всяка система може се изследва като подсистема, като съставна част на система от по-висок ред. *На второ място*, всяка система е възможно да се разглежда като съставена от вътрешни подсистеми. *На трето място*, между елементите на системата съществува взаимна връзка и обусловеност. В тази посока от мисли обобщаваме, че за да функционира всяка една система е необходимо да са изпълнени следните условия: да са „изследвани връзките между елементите на системата, както и техните функции, всеки елемент да се разглежда като съвкупност от отделни компоненти; системата да взаимодейства с външния свят [34]. Всяка система притежава вход и изход. На входа е необходимо тя да се съобразява с изискванията на външната среда. Чрез изхода системата оказва влияние както върху вътрешната, така и върху външната среда. Както се посочи, важни за системата са нейните елементи. Елементът, като неделима част на системата разкрива нейните /на системата/ свойства и характеристики. Между елементите съществуват разнообразни връзки, които могат да бъдат директни и индиректни. Както се посочи, всеки елемент се структурира от поделементи (компоненти), които разкриват неговата структура, а от тук и характеристиките и спецификата на системата. Обвързаността на последната с външната социално-ико-

номическа среда и вътрешната организационна среда определя следните по-важни нейни характеристики [34]:

- „тя е динамична;
- поведението ѝ е вероятно – т.е. не реагира еднакво в различни ситуации;
- стреми се към устойчивост”.

Считаме, че прилагането на системния подход подпомага просветляването на социално-икономическия потенциал на организацията, позволява тя да се развие и усъвършенства, за да се постигнат оперативните и стратегическите ѝ цели. Ползите могат да се обобщят в следната последователност. *Първо*, както се посочи използването на подхода разкрива латентните възможности на организацията/институцията за повишаване ефективността на нейната дейност. *Второ*, оценява се степента на използването към определен момент на ресурсите и потенциала на организацията. *Трето*, осъзнато и целенасочено се определят посоките за усъвършенстване на структурата ѝ за повишаване на нейната ефективност. *Четвърто*, разкриват се насоки за ефективно влагане на ресурси за развитието на организацията/институцията и за нейното оптимизиране. *Пето*, системният подход предоставя възможности на организацията (на входа, в процеса и на изхода) да постави като акцент в своята дейност интересите на ползвателите на услугата. В противен случай нейното функциониране е неефективно и безпредметно. Прилагането на системния подход изисква използването и на други подходи – функционален, структурен, процесен, тъй като, както се подчерта системата е съвкупност от взаимнообвързани елементи с техните поделементи (компоненти), определящи определена структура и реализиращи определени функции. В тази връзка използването на структурния подход предоставя възможности за изследване в дълбочина на вътрешната структура на отделните елементи.

Следва да се отбележи, че при създаването на структурата е необходимо да се съобразяваме със следната релация: вътрешна среда - система - външна среда. Средата (вътрешна и външна) „присъства” в това съотношение като набор от параметри, с които системата като цяло и нейната структура е необходимо да се съобразява. С други думи, структурният подход е необходим от една страна за изграждане на връзките в конструкцията на системата съобразно спецификата и изискванията на вътрешната и външната среда и от друга страна, необходимо е да бъде съобразен с тежестта на елементите, които изграждат системата. Така например при създаването на образователната услуга с най-голяма тежест е процесът на обучението без да се елиминира влиянието на останалите елементи (вход и изход). Ето защо, в тази посока (към процеса на обучението) е нужно да се насочат усилията за осигуряване качеството на образователната услуга. От това как ще бъде конструирана системата, кои ще бъдат елементите, структурата и функциите ѝ съобразно вътрешното и външно въздействие, се предопределя и нейната ефективност.

Важно е да се отбележи, че функциите на всяка една социално-икономическа система са променливи. Те са свързани със спецификата на организацията и с възможността ѝ да отговори на изискванията на реалната социално-икономическа среда, както и на тенденциите в нейното развитие.

В този смисъл системата с нейните функции представят обвързаността ѝ с вътрешната и на външната среда. Както се подчерта функционалният подход е необходимо да се осъществява в комбинация със системния, структурния и процесния подход. Така например, нарастващите потребности на обществото и интензитет на социално-икономическите взаимодействия води до промяна на структурата ѝ, на нейните функции, до изменения на системата в процеса на нейното функциониране.

Структурата на системата може да има положителен и отрицателен ефект върху функцията: Възможни са следните варианти: първо, когато потенциалът на структурата в системата надскача функциите си и второ, когато структурата е престанала да изпълнява своята функции. Първото противоречие може да се разреши след като се променят функциите, а второто – чрез изменение на структура. Може да се обобщи, че структурно-функционалният/функционално-структурният подход се основава на взаимозависимостта между функции и структура. В тази посока от мисли, може да се посочи следното:

1. Структурата на системата представя връзката между нейните елементи и функции. Структурата и функциите са тясно свързани помежду си и си влияят двупосочно.

2. Функционалните и структурните характеристики на системата е необходимо да се адаптират към променящите се условия.

Във всеки от елементите на системата (вход, междинен процес, изход) интензитета на функциите се проявява съобразно неговата специфика. Така например на входа, акцентът се поставя върху информационно-аналитичната функция, в междинния етап – върху регулативно-корекционната, а на изхода вниманието е насочено върху контролно-диагностичната и оценъчната функция без да се елиминират останалите функции.

Функциите на системата се реализират чрез дейностите, респ. процесите осъществяващи се в организацията. Затова е необходимо те да се наблюдават и управляват. Много често, входните елементи на един процес са изходни за други.

Приложението на процесния подход изисква да се акцентира върху:

а/ наблюдение, анализиране, измерване, оценяване и подобряване на процесите с цел отстраняване/минимизиране на възможните рискове, затрудняващи дейността на организацията. По този начин се съдейства за добавяне на стойност в произведения продукт или услуга;

б) анализиране на резултатите от гледна точка на ефективността на процесите;

в) непрекъснато подобряване и усъвършенстване на процесите.

По конкретно процесният подход, реализиран чрез конкретни процесни схеми поставя акцент върху последователността и проследимостта при реализирането на действията във всяка дейност на организацията. В този смисъл, всяка една дейност, разгледана през призмата на процесния подход е последователност от непрекъснати взаимосвързани действия, насочени към реализиране на целите на институцията. Алгоритъмът на процесните схеми удостоверява доколко са ефикасни използваните методи и средства за реализиране на целта. По този начин се осъществява проследимост в изграждането и осъществяването на процесите.

4. Системен подход за осигуряване на качеството на образователната услуга (в контекста на функционалния, структурния и процесния подход)

Разнообразните дейности в образователната система, често се реализират механично и не достатъчно осъзнато и това създава затруднения при решаване на проблемите свързани с осигуряване качеството на образователната услуга. Една от алтернативите е въвеждането на системният подход в дейността на образователната институция и неговата интеграция с други подходи (функционален, структурен, процесен). Подходът реализира от една страна изграждането на система за осигуряване на качество на образователната услуга и от друга страна предполага процесът на нейното функциониране в следната последователност [32], представена три етапно: първи етап –

ресурси на входа (начало на времевия цикъл), втори етап – процес на обучение (междинен времеви цикъл) и трети етап – изход (край на времевия цикъл), където се отчитат и анализират резултатите от дейността на образователната институция. [32]

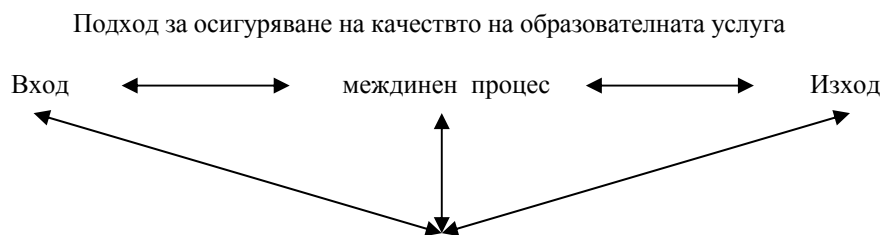

Схема 2

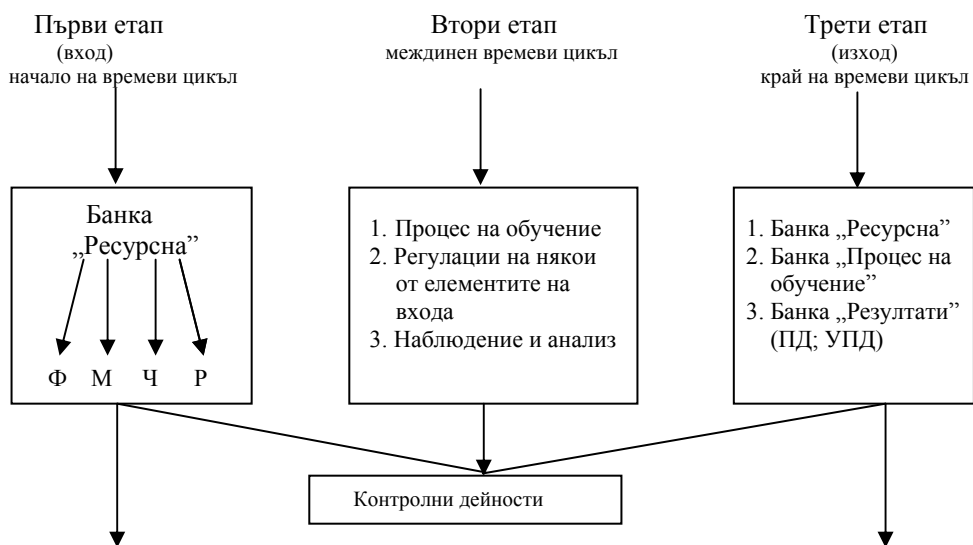

Схема 2-а

Легенда:

Ф – Финанси

М – Материална база;

Ч – Човешки ресурс;

Р – Регулации;

ПД – Педагогическа дейност;

УПД – Учебно-познавателна дейност.

Първият етап, представен като начало на времевия цикъл от функционирането на системата за осигуряване на качеството на образователната услуга е със следните поделементи:

- Финансов ресурс, представлява паричния ресурс, с който разполага училището за осъществяването на образователната дейност;
- Материална база, включваща разполагаемата материално-техническа база;

- Човешки ресурси, обединяваща всички човешки ресурси на училището, пряко или косвено участващи в образователния процес;
- Регулаторна обезпеченост, изразена чрез действащите закони, подзаконовни нормативни актове и вътрешно-училищни нормативни документи, регламентиращи нормалното протичане на образователния процес.

Тук могат да се включат и други елементи като маркетинг и мениджмънт на образователната институция. Броят и видът им се определя в зависимост от спецификата на организацията и от целите, които тя си поставя.

Вторият етап – Междинен времеви цикъл се свързва с протичането на същинската организация на образователния процес в конкретното училище, свързан с: използване на ресурсите на „входа“, както и с конкретна промяна (при необходимост) на всички или на част от елементите на входа. Така например, процесът на обучение се обвързва с:

- Избор и реализиране на индивидуален учебен път за развитие за обучавания, съобразно личностно-психологическите му особености;
- Проследимостта на напредъка в учебно-познавателната дейност;
- Формирането, развитието и усъвършенстването на знанията, на основата на критичното и творческото мислене и индивидуалност;
- Използването на интерактивни педагогически технологии за постигане целите на образователния процес;
- Извършване на корекции в хода на обучителния процес.

Третият етап – Край на времеви цикъл представя:

- Трансформацията на познавателните ресурси в конкретен резултат;
- Установеното съответствие/несъответствие на постигнатите резултати с образователните изисквания /стандарти/, респ. постигане на необходимия набор от ключови компетенции/компетентности, отразяващи равнището на индивидуалното развитие на ученика, готовността му за самостоятелно решаване на професионални и житейски проблеми, и др.;
- Проследимостта на цялостния процес от функциониране на системата за качеството, включващ начален, междинен и краен времеви цикъл;
- Ефективността, ефикасността и икономичността от дейността на образователната институция;
- Удовлетвореността на потребителите на предлаганите образователни услуги.

Всеки един от етапите/времените цикли е със своите функции, елементи и дейности. Както се посочи, основната функция на първия етап е осигурителна – да осигури, обезпечавя ефективен процес в „производството“ на образователната услуга. Всеки един от елементите на входа е със своите подфункции, които подпомагат изпълнението на основната осигурителна функция на този етап. Така например, вътрешните и националните нормативни документи съобразно конкретното им предназначение са с регулаторни функции. Основната дейност, свързана с тази функция е нормотворческа – свързана е със съставяне на конкретни вътрешно-училищни нормативни документи (правилници, указания, годишен комплексен план и др.). Материалният и финансов ресурс са с мотивационни, осигурителни, разпределителни, преразпределителни, стимулиращи и социални функции. Основните дейности са свързани с поддържане и усъвършенстване на материалната база, съставяне, изпълнение, приключване и отчитане на бюджета на образователната институция. Човешкият ресурс е с анализационна, диагностицираща, планираща, проективна функции.

Включва както дейностите на персонала в организацията (педагогически и непедагогически), така и на обучаваните.

Вторият етап е с две функции: обучителна и корекционна. Основните дейности тук са педагогическата и учебно-познавателната, които в своята съвкупност и взаимодействие реализират процеса на обучението. Тук могат да се посочат и дейностите на непедагогическия персонал, които пряко не са свързани с процеса на обучението, но могат да повишат/намалят ефективността на обучителните процеси. Чрез текущият контрол се осъществява корекция както на входния времеви цикъл а така й на междинния етап – процеса на обучението.

Третият етап е със своите функции: контролна, измервателна и оценъчна.

На този етап дейностите на педагогическия и непедагогическия персонал са свързани с контрол, измерване и оценка на всеки един от елементите на този етап. Целта е да се изследва ефективността на дейностите в последния етап на времеви цикъл. На изхода – образователната институция, респ. обучаваните удостоверяват настъпилите промени в количествените и качествените им характеристики. Тук се включва и промяната по отношение на поведение, на ценности на човешки ресурс и се отчита развитието на организацията. В този аспект на изследване изходът на системата за осигуряване на качеството на образователната услуга включва микс от разнообразни компоненти, които са обект на анализ при определяне на ефикасността и ефективността от функционирането ѝ. Дейностите на този етап са свързани с анализ и проектиране на бъдещи дейности, напр. план-прием, планиране на човешките ресурси, възнаграждения, обучение и кариерно развитие, подобряване на материалната база, на вътрешно училищните документи и др. Резултатите удостоверяват доколко са постигнати образователните цели и къде точно в системата, в нейната структура или във функциите й са необходими съдържателно и формално корекции с цел оптимизиране на дейностите и планирането им за следващ период от време.

По този начин може да се анализира доколко е реализирано интегрирането на системния, структурния и функционалния подход.

Различно е съдържателното натоварване на осигуряването на качеството на образователната услуга във всеки от посочените етапи/времеви цикли. За съжаление към настоящия момент, изследването му (на качеството) в процеса на обучение е все още недостатъчно развито. Като че ли, повече внимание се обръща на стационарните характеристики – вход, изход. Причините могат да бъдат най-разнообразни. Една от тях е, че междинният процес е сложен, от гледна точка на неговата специфика – осъществява се обучение, в което се реализират две взаимнообвързани дейности – педагогическа и учебно-познавателна, за които от особена важност е взаимодействието. От една страна е необходимо да се оценяват професионалните компетентности на учителя, както и доколко той притежава потенциал за бъдещото си развитие в професията. От друга страна, всеки ученик е със своите личностно-психологически особености/ възможности, интереси, потребности, много често различни от тези на другите обучавани и учителят е необходимо да се съобразява с тях. Да, това е необходимо, но изисква класове с малък брой ученици и постоянно приложение на информационните технологии в училище, за да се индивидуализира обучението. За изпълнението на тази задача считаме, че най-напред е необходимо на учителя да се предоставят необходимите условия и средства, за да я изпълни. За съжаление въвеждането на системата на делегирани бюджети, независимо от нейните предимства е сериозно препятствие за реализиране на индивидуалния подход и диференциацията в обучението. Въпреки всичко, всички те заедно /учители и ученици/, в края на образова-

телния процес е необходимо да постигнат държавните образователни изисквания. Доста често учителят е затруднен в реализирането на възходящо темпо на обучителните процеси спрямо реалните възможности на най-добрите ученици и тяхното познавателно развитие се забавя. Отново поради посочените причини, не винаги стилът и езикът на преподаване е адаптиран съобразно разнообразната ученическа среда в учебния час. Това води до занижаване на дисциплината в час, до демотивация на дидактическите субекти и до неефективен обучителен процес. Може би това е една от многобройните причини за отлив на младите хора от учителската професия.

Все още извънкласните и извънучилищните дейности не са в състояние да преодолее посочените затруднения. Обучаваните предпочитат, независимо от успеха им в училище, допълнително да посещават платени курсове/частни уроци, а това е доказателство, че образователният процес в държавното училище не отговаря на очакванията на потребителя – ученика.

Важно за усъвършенстване на процеса на обучение и неговото оценяване е как ще се реализира дидактическото взаимодействие и с какви показатели и критерии ще се измери. И още по-нататък, какво е съотношението между динамиката в развитието на професионални компетентности на учителя, динамиката в знанията и уменията на ученика и динамиката на реализираното взаимодействие в обучителните процеси. Разбира се, могат да се посочат и още много други аспекти, които затрудняват съдържателното осигуряване на качеството на образователната услуга и неговото измерване и оценяване: ниска мотивация на обучаващите и на обучаваните, използване на архаични педагогически методи, нездрава организационна училищна среда и др. Представеното многообразие от проблеми препятства изграждането на ефективна система за качеството, повишаването на резултатите в процеса на обучение, още повече, че всеки ученик, всеки клас и всяко училище са уникални.

5. Изследване на качеството на образователната услуга и измерването му

Изследването на качеството въобще, респ. на образователната услуга се осъществява в различни аспекти (39) Така например, *социалният* представя отношенията между субектите в обществото в ролята на производители и потребители на образователна услуга. *Математико-техническият* е свързан с количествените и качествените характеристики на обекта на изследването (напр. елементи от дейността на училищната институция, или цялостната ѝ дейност) в тяхната неразривната връзка. *Икономическият* разглежда връзките между потребителската стойност на всяка стока/услуга и удовлетвореността на нейния потребител, или съотношението качество – ефективност. Това, което представлява интерес за изследване е, че нуждите на отделните потребители се проявяват в различна степен и качеството се оценява от тях по различен начин. *Правният аспект* е свързан с разработване на нормативни документи, тяхното утвърждаване и приложение.

Представените аспекти предопределят няколко подхода [39] за измерване на качеството на образователната услуга – еталонен, едноименен и на екстраполацията.

В специализираната литература *еталонният подход* се обвързва със създаване на изисквания/стандарти, на основата на които е необходимо да отговаря услугата.

Прогностичният подход (на екстраполация) е свързан с предвиждане на конкретно развитие. На тази основа се създават области, показатели, критерии за оценка на продукта. Така например (за образованието, конкретно за училището), ако е изчис-

лен коефициентът на пригодност $/Kp^5$ на образователната услуга към съвременната социално-икономическата среда и в тази посока са проведени изследвания за определен период от време /3, 5, 7, год./ за установяване тенденцията на изменението му /на Kp /, то не е трудно да се екстраполира тренда на развитие (в условията на развиваща се икономика и постоянен естествен и механичен демографски прираст), да се установи разликата между количествените и качествените характеристики на реалния и прогностичния коефициент на пригодност. На тази основа е нужно да се създадат определени варианти за усъвършенстване на дейността на образователната институция, така че произведения към настоящия момент образователният продукт /знания, умения, професионални компетенции на специалиста/ успешно да се котира и реализира в бъдеща социално-икономическа среда. Разбира се както се подчерта, този подход е ефективен при нормално развиваща се, безкризисна социално-икономическа среда.

Едноименният (структурен) подход включва разработване на обобщени и частни показатели за измерване на качеството. Чрез определяне теглата в общия показател се изчислява интегрален показател на качеството. Така например (отново за образователната институция), ако предположим, че е известна структурата на показателя ефективност от дейността на училището, то чрез определяне на теглата на отделните частни показатели, може да се да се прецени доколко училището е постигнало своите цели и къде е необходимо да подобри дейността си.

Важно за избора на приложение на представените подходи в училище е анализът и изводите от дейността на училището да се съобрази както със спецификата на училищната институция, така и със социално-икономическата среда, в която функционира.

Области, показатели и критерии за измерване на качеството на образователната услуга.

Австрийското министерство на образованието определя пет области за изследване качеството на образователния процес [48] като се задават и елементите на всяка една от тях и на тази основа се определят показателите и критериите за оценката им:

- „Качество на обучението, което включва: планиране на обучението, дидактика на урока, диференциация и индивидуализация в обучението, домашни задания, мотивация на учители и ученици, дисциплина в училище, значимост на учебното съдържание, учебни изисквания, изпити и оценки, резултати от обучението, реализация на випуска
- Качество на живота в училище /психологически климат отношения в училището; възможности за предотвратяване на проблеми, материално-технически условия, условия за пълноценен вътрешно-училищен живот/
- Вътрешно и външно сътрудничество /вътрешно-училищна информация, комуникация и коопериране, участие на родителите при вземане на решения, вътрешна и външна комуникация на училищно ръководство, на педагогическия и непедagogическия персонал
- Качество на училищния мениджмънт – обвързва се с ясна концепция за развитието на училището, организация на учебно-възпитателната дейност, управление на училището, делегиране на права, консултантски/ съветнически компетенции на директора, осигуряване на допълнителни ресурси за училището

---

⁵ Забележка. Пример за K пригодност = Брой на завършилите/Брой завършили, реализирани на пазара на труда

- Професионализъм и личностно участие на учителите /изпълнение на поставените задачи, идентификация с училището, поемане на лична отговорност, участие в осигуряването качеството на училището, персонално развитие, готовност за иновации”.

В Наръчника за самооценяване на професионалните гимназии на Министерството на образованието и науката /МОН/ са представени са четири области за измерване и оценяване на качеството на образователния процес. Всяка една от тях е със своите показатели, критерии и дескриптори за оценка [29].

Така например съгласно Наръчника първата област „Училищен мениджмънт” обхваща: създадена система за осигуряване на качеството, финансов ресурс, материално-техническа база, човешки ресурс, непедagogически персонал, субекти в процесите на обучения/учители, ученици/, регулаторен ресурс, образователен маркетинг.

Втората област „Училищна среда” обхваща следните критерии: индивидуална среда на ученика, училището като социално място, материално-техническа база.

Третата област „Обучение и учене” е представена чрез педагогическата и учебно-познавателната дейност, самооценяване на дидактическите субекти, текущо оценяване на ученика от учителя, оценяване на учителя от ученика; взаимодействие между дидактическите субекти /учител-ученик/; резултати от обучението.

Четвъртата област „Училищно партньорство” обхваща сътрудничество между педагогически и непедagogически персонал и взаимодействие на училищната организация с други институции и бизнеса. Всеки от посочените елементи в четирите области е с конкретни показатели за оценка. В Наредба № 2 от 8.09.2015 г. за осигуряване на качеството на професионалното образование и обучение са представени три области⁶ за оценка на качеството на професионалното образование и обучение. Всяка една от тях се представя с конкретни показатели и критерии.

Прави впечатление, че в представените модели, педагогическа и учебно-познавателната не са ясно отдиференцирани, което затруднява създаването на адекватни показатели и критерии за измерване. Действително, в реалния обучителен процес двете дейности са взаимно обусловени и си взаимодействат, но когато се анализират с изследователска цел е необходимо да са ясно разграничени.

Както се подчерта повишаването на качеството на образователната услуга е свързано с непрекъснато създаване на „добавена стойност” в образователната услуга. В този смисъл, измерването и оценката на качеството на обученията може да се обвърже със съизмеримостта между очакваните и реалните резултати за всеки учебен час, за всяка година. За тази цел, както се подчерта е необходимо да се създадат подходящи показатели и критерии за измерване и оценяване. На практика, много често се допуска смесване на понятията *показател*, *критерий*, *признак*. Тълковният речник представя показателя и критерия по следния начин:

Показател е това, по което може да се съди за развитието, състоянието или хода на нещо. *Критерият* е признак, въз основа на който се прави преценка на предмети, явления. И в тази връзка, *признакът* който се обвързва с показателите и критериите е *белегът*, по който се изследват явленията и процесите.

---

⁶ В Наредба 2 от 8.09.2015 г. за осигуряване на качеството на професионалното образование и обучение се посочват следните области: Област: Достъп до професионално образование и обучение; Област: Придобиване на професионална квалификация; Област: Реализация на лицата, придобили професионална квалификация.

Измерването на качеството на образователната услуга във всеки един етап на нейното сътворяване / вход, процес, изход/ се обвързва с ефективността и ефикасността от дейността на образователната институция. Ефективност [13] като степен на постигане на целите при съпоставяне на действителните и очакваните резултати. Ефикасност [13] като постигнатост на максимални резултати от използваните ресурси при осъществяване на дейността, т.е като оценъчен показател е свързана с процесите на обучения. Икономичност [13] като извършване на най-малки разходи на необходимите ресурси за осъществяване на ефективен процес.

На основата на системния подход /вход, процес, изход, Схема. 2/ е необходимо да се търси връзката между показателите икономичност, ефикасност и ефективност, които са основополагащи за анализирани качеството на образователната услуга /Схема 3/. Ако икономичността е важна за входа на образователния процес, то ефикасността е необходимият показател за анализ на обучителните процеси, а ефективността е от първостепенно значение за оценка на качеството на образователната услуга на изхода. Представената диференциация в използването на посочените показатели е условна, защото всеки един от тях е във взаимна връзка с останалите показатели във всеки един от елементите на системата /вход, процес, изход/. Но за нуждите на изследването за качеството си позволяваме това изкуствено разграничаване /Схема 3/.

Ефективност, ефикасност, икономичност и системен подход в изследване на качеството

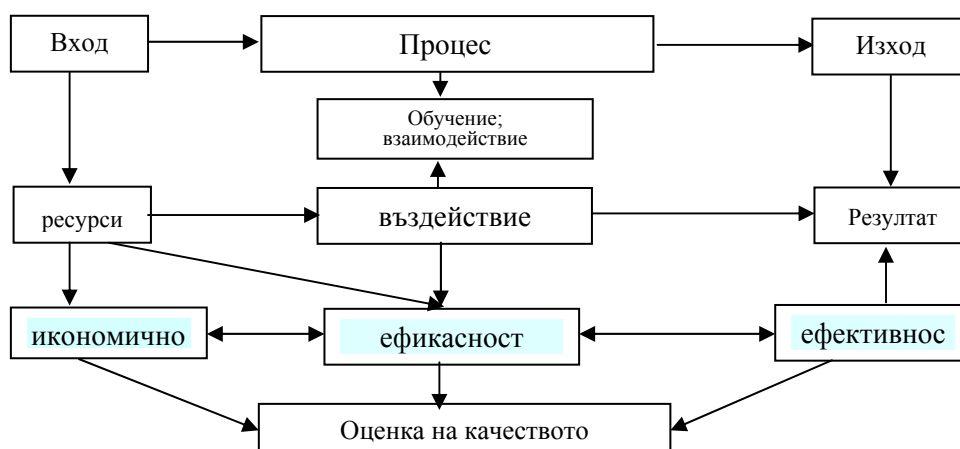

Схема 3

Може да се обобщи, че в съвременните условия, непрекъснатото повишаване ефективността на образователната институция е необходимо условие за нейното дългосрочно оценяване и устойчивост. В съвременната пазарна среда намаляването на маржа между резултатите от учебните постижения в образователния процес на всяко училище и държавните образователни стандарти /ДОС/ като изискуеми знания и умения е признак за повишаване размера на „добавена стойност“ и за растящо качество на образователната услуга. Логично е да се приеме, че маржът измерен като тенденция може да бъде показател за оценка на качеството на образователната услуга. От важно значение за образователната институция е „ползното качество“ от гледна точ-

ка на оптималното изразходване на всички училищни ресурси, осигуряващи възможност на организацията да постигне своите стратегически цели.

Известна е следната максима: „Не може да се управлява добре това, което трудно се измерва и оценява”. Затова, най-големите проблеми при изследване и оценяване на обучението като процес, представляващ същинската част на сътворяването на образователната услуга се обвързват с определяне на областите, показателите и критериите за измерване. „Невидимостта” на формираните и развити компетентности на дидактическите субекти във всеки един момент от обучението, както и невъзможността на практика постоянно да се измерват и оценяват резултатите от педагогическата и учебно-познавателната дейност, за да се реализират необходимите корекции в ход в процеса на обучението допълнително затруднява създаването на ефективни показатели и критерии за оценката му.

6. Държавни образователни стандарти (ДОС) и резултати от образователния процес

Може да се дискутира доколко е целесъобразно изготвянето на стандарти за учебните постижения тъй като образователната услуга е уникална, индивидуална и неповторима, и всеки ученик, паралелка, клас, училище са със своята специфика. В този смисъл, трудно може да се измери и оцени резултатът (формирани знания и умения, компетентности) чрез стандарт. В тази посока от мисли възниква въпросът: Как да се оценява качеството в междинния обучителния процес и на изхода на образователния процес? В процеса на обучението – чрез провеждане на вътрешно оценяване, организирано от мениджърския екип. За изхода на образователния процес категорично е виждането на специалистите, че са необходими държавни *регулаторни* механизми, чрез които не само *формално*, но и съдържателно да се измерват учебните постижения. В тази си функция са и наредбите на Министерството на образованието и науката /МОН/. Друг е въпросът какви характеристики в тях са заложили /минимални, средни, максимални/. Ако се заложи на постигане на ниски стандарти, то тяхното диференциране би довело до учебни постижения много под необходимото равнище. Ако акцентът се постави на средното равнище, то това би довело до поставяне на праг на учебните постижения. Високите равнища биха довели до непрекъснат стремеж за усъвършенстване. В представените случаи реална е възможността да се прояви демотивация сред обучаваните, поради възникнали затруднения в постигането на високи нива на знания, или пък липса на интерес от учениците, поради определен праг (като средно равнище) и занижени изисквания по отношение на формирането на знания, умения и компетентности

Това, което може да се подчертае относно усъвършенстването на стандартите, свързани с формирането на определени компетентности – общи, професионални, отраслови, специфични е следното:

Първо, Необходимо е взаимна връзка и обусловеност не само между елементите вътре в стандарта /като знания, умения, компетенции, вкл. и професионални/, но и между отделните стандарти. По този начин се реализира тяхната обвързаност и се гарантира интегративността в обучението.

Второ, Необходимо е ДОС да бъдат съобразени с профила на професията само за средния специалист. Да не се натоварват и с професионалните компетенции, които ще се формират във ВУЗ.

Трето, Необходимо е ДОС да удовлетворяват изискванията на всички заинтересовани субекти в образователния процес: общество, образователни институции, бизнес, учители, ученици, експерти, родители.

За сега обаче всяко училище само се оценява и определя нивото на качеството на обучението. Към настоящия момент, регулаторните държавни механизми са недостатъчно ефективни за повишаване качеството на образователния процес, респ. образователната услуга. Независимо от казаното до тук в новия закон за предучилищното и училищното образование е направена стъпка напред по отношение на външното оценяване. Предвижда се вторият ДЗИ да бъде задължителен по професионална подготовка. Счита се, че това ще предпостави провеждане на обективно външно оценяване на професионалните компетентности на средния специалист.

В специализираната литература липсва еднозначно и системно виждане за показателите и критериите на измерването и оценяване на процеса на обучението, респ. на педагогическата и учебно-познавателната дейност в тяхната взаимна връзка и обусловеност. Още повече, че дейността на учителя е многостранна и много трудно може да се определи обхвата на показателите и критериите за оценка. От друга страна не трябва да се пренебрегва влиянието на различни социални фактори, които въздействат върху учебно-познавателната и педагогическата дейност.

Изводи и обобщения

1. Осигуряването на качеството на образователната услуга е елемент от процеса на неговото управление. Последното може да бъдат ефективно, когато се превърне във вътрешна необходимост на всеки един от работещите в образователната институция.
2. Осигуряването на качеството на образователната услуга може да се реализира чрез приложението на системния, функционалния и структурния подходи в тяхната взаимна връзка и обвързаност. По този начин без затруднение може да се осъществи проследимост в дейността на организацията и да се отстранят или намалят съществуващите проблеми.
3. В процеса на обучението, където реално се „произвежда“ образователната услуга, педагогическата и учебно-познавателната дейност се обвързват със системния, структурния и функционалния подход. Това създава условия за извършване на обективен, пълен и точен анализ както на междинния етап, така и дейностите на входа и изхода на системата.
4. Използването на представените подходи за осигуряване на качеството в тяхната обвързаност позволява да се разкрият в детайли причинно-следствените връзки за неудовлетворителните учебни резултати или пък да се набележат мерки за интензифициране на дейността на образователната институция за постигане на образователните цели.
5. Представената изследователска рамка и нейното приложение в практиката позволява да се развият и усъвършенстват потенциалните възможности както поотделно за педагогическия и непедagogическия персонал, така и в тяхната съвкупност за цялата организация.

Заклучение

На основата на съществуващите теоретични постановки и практически насоки за осигуряване на качеството на образователната услуга, може да се обобщи:

Към момента липсва цялостна система за осигуряване на качеството на образователната услуга, доколкото услугата е фокусирана към крайния потребител;

При изследване на качеството на образователната институция е необходимо:

Първо. Да се изследват съвместно с бизнеса елементите на образователната услуга – знания, умения, способности, поведение за всяка професия;

Второ. Необходимо е да се осмисли въвеждането на различни подходи за осигуряване качеството на образователната услуга съобразно спецификата на училищата;

Трето. Нужно е да се установи връзка между отделните елементи на образователната услуга с елементите на използваните подходи;

Четвърто. Необходимо е създаване на показатели и критерии за измерване и оценка на всеки един от елементите на системата;

Пето. Нужна е реална оценка на необходимите ресурси – финансови, материални, човешки за предоставянето на образователна услуга, адекватна на нуждите на потребителя; Необходимо е да се направи оценка на ефективността на вложените ресурси в образователния процес;

Седмо. От важно значение е да се направи оценка за това доколко вложените ресурси (материални, финансови, човешки) осигуряват предоставянето на най-адекватните и най-качествени услуги, отговарящи на потребностите на клиента;

Осигуряването на качеството на образователната услуга е необходимо да се извършва осъзнато и целенасочено в училище, за да се постигнат оперативните и стратегически цели на образователната институция и да се осигури нейната устойчивост на образователния пазар. Представените основни параметри както и анализирани подходи могат да се прилагат в управленската практика съобразно спецификата на образователната институция. В тази връзка може да се обобщи, че осигуряването на качеството като част от неговото управление е от важно значение за подпомагане на образователните институции по пътя към нейното съвършенство

Литература

1. Бекер, Г. по Владиков А. Икономика, организация и управление на човешкия капитал. УИ Паисий Хилендарски 2015
2. Богданова, О. Е. Образователная деятельность как условие реализации компетентностного Подхода. Инновации в образовании, М., 2009
3. Боно, Е. Как да притежаваме красив ум. Lokus, 2009
4. Борытко, Н. М. Профессионально-педагогическая компетентность педагога. <http://www.eidos.ru/journal/2007/0930-10.htm>. По Тоцева, Я. Профессионално-педагогическа и интеркултурна комуникативна компетентност http://ytotseva.blogspot.bg/2009/06/blog-post_3353.html (03 2016)
5. Винарова, Ж. Знанието като основен елемент на културата информация и знание /www.google.bg/17.08. 2011
6. Владимиров, Ж. Механизми и процедури за предварителна оценка на нуждите на пазара на труда (Дейност 1.5.1.1), Проект № BG051PO001-3.1.08-0010 Усъвършенстване на системите за управление в Софийския университет „Св. Климент

- Охридски” като ключ за повишаване качеството на университетските дейности и услуги Ключ към качеството
7. Гарафутдинова, Г. Р. и др. Модель оценивания профессиональных компетенций Инновации в образовании. М., 2011
  8. Георгиев, Е. Управление на качеството в организационно-икономически контекст: техно-икономически vs. социален подход. Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски”, Философски факултет. Книга Социология Том 105
  9. Господинов, Д. Бенчмаркингът в управлението на учебните заведения Организация и управление. С., III, 2006.
  10. Господинов, Д. Компетентностите и управлението на човешките ресурси в Училище. Годишник на СУ, том 104
  11. Громова, О. Н. Конфликтология. (Курс лекции). М.ЭКМОС, 2000
  12. Европейска квалификационна рамка. Люксембург Служба за официални публикации на европейските общности – https://ec.europa.eu/ploteus/sites/eac-eqf/files/broch_bg.pdf (5.03.2016)
  13. Закон за сметната палата, *Обн. ДВ. бр.35 от 22 Април 2014 г.*, изм. и доп. ДВ. бр.40 от 13 Май 2014 г. , Допълнителни разпоредби § 1.
  14. Ибрагимов, Г. И. Инновационные технологии обучения в условиях реализации компетентностного подхода. Инновации в образовании, М., 2011.
  15. Иванова, Д. Проектът – нов вид компетентност. Философия. София, XVI, 2007
  16. Иванова, Е. О. Дидактическите требования к уроку в современной школе. Инновации в образовании. М., XXI, 2011
  17. Иванова, Е. О. Процесс обучения в информационном пространстве. Инновации в образовании. М., 2009, N 6
  18. Илиев, Ц. Икономика на знанието, Изд. На МФБУ, С., 2010
  19. Каменова, Д. Диалогика на мениджмънта. Издателство на Висше училище Международен колеж, 2014
  20. Коммуникативната компетентност в съвременния научен дискурс: Сборник в чест на 70-годишнината на проф. Кирил Димчев / Състав. Маргарита Христова и др. - София: Булвест 2000, 2005 г.
  21. Кратък речник по психология. С., Партиздат, 1981.
  22. Левин В. и колектив. Значение на уменията за трудовата реализация в България: доклад, панелно проучване на Световната банка съвместно с Институт „Отворено общество“
  23. Мерджанова, Я. Трансформация на ключовите компетентности на съвременния учител в контекста на социалното взаимодействие. Образование, С., XX, 2011, N 1
  24. Милков, Л. Информационната култура на преподавателя като фактор за създаване на качествена образователна услуга във висшето училище https://www.google.bg/webhp?sourceid=chromeinstant&rlz=1C1GGGE_bgBG556BG556&ion=1&espv=2&ie=UTF/20.07.2015
  25. Минчев, Б. Обща психология, Сиела 2006, с. 266. По Каменова, Д. Диалогика на мениджмънта. Издателство на Висше училище Международен колеж 2014, с.135
  26. Минчев, Б. Обща психология, Сиела 2006, с. 266
  27. Мокеева, С. Г. и др. Проблемы внедрения компетентностного подхода. Инновации в образовании. М., 2011, N
  28. МОН. Наредба 2 от 8.09.2015 г. за качеството на професионалното образование и обучение
  29. МОН. Наръчник за самооценяване на професионалните гимназии. Проект

30. Морев, И. Образовательные информационные технологии, Владивосток, 2004.
31. Ненова, С. Дидактическата компетентност за иновативно развитие на организационно-училищната среда: (Психолого-педагогически анализи). – София: Стопанство, 2003
32. Ненова, С. Проблемът за качеството на образователния процес: В 60 години Департамент за информация и усъвършенстване на учители, СУ „Св Климент Охридски”, Юбилеен сборник. Университетско издателство „Св. Климент Охридски”, 2013.
33. Новев, З. Управленски аспекти на компетентностно базираното образование / Управление на средното образование. С., 2011, N 4
34. Панов Т. и др. Теория на организацията. С., 2005, с.123
35. Пашкевич, А. В.. Основные аспекты системы оценивания ключевых компетенций учащихся массовой школы. Инновации в образовании. М., XXI, 2011, N 9
36. Пенерлиев, М. Глобализацията и висшето образование, http://liternet.bg/publish11/m_penerliev/globalizaciata.htm /17.08.2010
37. Петровская, Л. А. Компетентность в общении. 1989
38. Потанина, О. В. Формирование когнитивной компетенции слушателей подготовительных курсов вузов как педагогическая проблема. Инновации в образовании. М., 2011, N 8
39. Пугач, В.Н. и др. Качество образования: пригложение к размышлению. Издательско-торговая корпорация „Дашков и К”, 2012, с. 26
40. Равен, Дж. Педагогическое тестирование. М., Когито Центр, 1999
41. Рашева-Мерджанова, Я. Экспертната компетентност на учителя по отношение на училищните учебници. Педагогика. С., XX, 2010, N 1
42. Селевко, Г. Компетентности и их класификации В: Народное образование, № 4, 2004
43. Стародубцев, В. А. и др. Дополнительное профессиональное образование: компетентностный подход. Инновации в образовании. М., 2010, N1
44. Степанов, С. В. Инновации в моделировании методической службы школы на основе компетентностного подхода. Инновации в образовании. М., 2010, N 5
45. Стефанова, М. Педагогическата иновация. С., Петексон, 2005. Цитирано по: Пирьом, Г., Л. Десев. Кратък речник по психология. С., Партиздат,1981. Равен, Дж. Педагогическое тестирование. М., Когито Центр. 1999
46. Стефанова, М. Педагогическата иновация. С., Петексон, 2005
47. Стойчева, М. и др. Теоретико-методологически особености на възприеманото качество във висшето образование Годишник, ИУ Варна, т. 83, 2011
48. Ташева, С., Павлов, Д. Качество на професионалното образование
49. Тихомирова, Н.В. и др. Управление качеством образовательной деятельности/ Под ред. Н.В. Тихомирова/, Юнити, Москва, 2012
50. Тоцева, Я. Професионалната компетентност на учителя – Развитие, проблеми и предизвикателства <http://ytotseva.blogspot.bg/2015/01/blog-post.html/> 03 2016
51. Гужаров, Х. Знание <http://tuj.asenevtsi.com/Informatica2/I021.htm>/10.02.2016
52. Хегел. Сочинения: В 14 т. Л.: Госиздат, 1929. Т. 1.
53. Хуторской, А. В. Ключевые компетенции и образовательные стандарты, <http://www.eidos.ru/journal/2002/0423.htm> (01.04.2014) Цит. по Тоцева, Я., Професионалната компетентност на учителя – развитие, проблеми и предизвикателства

54. Хуторской. А. В. и др. Основы обучения. Дидактика и методика: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. М., Издательский центр „Академия“, 2008
55. Чаева, П. Лисабонска стратегия http://www.nbu.bg/PUBLIC/IMAGES/File/departments/law/Izsledvania/Turnovo_06_2008/Paolina%20Chaeva.06_2008.pdf 17.08.2014
56. Шабанов, А. Г. Компетенционная парадигма в образовании как отражение современной социальной практики. Инновации в образовании. М., 2009
57. Швецова, В. М. Мыследеятельностная педагогика в системе дополнительного профессионального образования. Инновации в образовании. М., 2011
58. Шопова, Д., Образователната система и управление на качеството, <https://www.google.bg/webhp?sourceid=chrome-instant&rlz/20.11> 2015
59. Шулиц, Т. Экономическая ценность образования. 1963
60. Янкулова, Йоана. Психологически аспекти на тренинг обученията на учителите по посока на на по-ефективното управление на класната стая. Педагогика.С., XVIII, 2008
61. Colen, A. A. Boulier. Manajer par les competences. Parisq 2004, Editions Liasons. По Господинов Д. Компетентностите и управлението на човешките ресурси, Годишник на СУ, том 104
62. Stoff, A., Martensq R.L. Merrienboer,J.J.G vanq Bastiaensq T.J. The Boundaru Approach of Competence: A. Constuktivist Aid for Understanding and Using the Concept of Competnce // Human Resourche Development Review. -2002 -Vol.1.- No.3- P.345-36
63. <http://www.slideboom.com/presentations/10-08.201>
64. http://www.capital.bg/light/revju/knigi/2007/01/12/304372_svetut_e_plosuk/3.08.2.014

**ВЕСТНИК „ЛИТЕРАТУРЕН ГЛАС” (1928-1944)
НА ДИМИТЪР БОРИСОВ МИТОВ В КОНТЕКСТА
НА ЦИВИЛИЗАЦИОННАТА ИСТОРИЯ**

доц. д-р Гергана Начева
Бургаски свободен университет

**NEWSPAPER „LITERARY VOICE” (1928-1944)
OF DIMITAR BORISOV MITOV IN THE CONTEXT
OF CIVILIZATIONAL HISTORY**

Assoc. Prof. Gergana Nacheva, PhD
Burgas Free University

***Abstract:** The text represents an edition with a strong European profile – reflection of the dynamic urban processes in the 30s and 40s of the 20th century, which expresses the cultural policy of the French Cultural Institute in Bulgaria through the intellectual presence of its chief editor Dimitar Borisov Mitov.*

***Key words:** literary weekly; Francophony; urban civilization culture; newspaper „Razvigor”; newspaper „Literary voice”*

Да се пише за вестник „Литературен глас”, започнал своето начало от 16.IX.1928 г. и спрял на 29.III.1944., едно шестнадесетгодишно издание с емблематичния му редактор Димитър Борисов Митов, или както ще го нарекат студентите му от ВИТИЗ – „Дъба”, е интелектуално приключение. Днес, почти 90 години от неговото основаване, той продължава да е предизвикателство за съвременните му интерпретатори. А да бъде разглеждан в неговите дълбоки аналитични разрези, най-удачно е тази процедура да се извърши през цивилизационния дискурс.

В потока разноречиви оценки – от пълното му утвърждаване до твърдението, че критерият му „понякога не е особено висок”, се изправяме пред опасността да се приплъзнем покрай истинския му смисъл и национално отговорен културологичен проект. От съвременна позиция едва ли можем да преценим колко актуални проблеми поставя в „Литературен глас”, излязъл изпод мантията на литературния лист „Развигор” (1921-1927-1937), край който се формира тежката интелектуална четворка – Ал.Балабанов, Е.Пелин, Т.Боров и Д.Б.Митов.

Изненадани сме от симетриите вчера/днес, очертани в ситуативния контекст. „Развигор” диалогира с българския мозъчен потенциал – младите поколения, отправени се към нови пътища, но далеч от Родината. В това ни подпомага историческия ретроспектив, към който ни връщат думите на изтъкнатия дипломат, философ и общественик Стефан Попов, който мисли създаването на Софийския университет (1879) „по немски образец и един вид съзнателно изравняване със Запада”. Не случайно Попов цитира един от строителите на модерната ни култура проф. Ив. Шишманов с критичната му оценка към тогавашната българска интелигенция:

„Нашите младежи – писа той, – които отиват да следват в чужбина, губят корените си в националната почва именно в най-важния момент на духовното им развитие. Как може да се иска от тези присадени на чужда почва и изложени на всички възможни влияния същества да запазят своя тип и да се развият хармонично и в съзвучие с вътрешните закони на народния дух? България се нуждае от хомогенна, възпитана върху национална почва интелигенция.” (Попов, 1994, с.75)

Културтрегерът формулира актуален проблем с развиваща се във времето проективност: „да станем европейци, бидейки българи”. Това означава да се акцентира не върху народа, а върху нацията за формиране на национален дух, за функцията на езика или както още по-точно го определя скандалният и ексцентричен професор по класическа филология Ал. Балабанов „За собствена култура, а не за притежание” (Попов, 1994, с.75). Културната архитектура е един труден, мъчителен и противоречив процес, изискващ промяна на манталитети, нагласи, строшаване на определени стереотипи и предразсъдьци в онова периферно европейско пространство – Балканите.

Две големи фигури се очертават върху културната панорама на България, които конструират програмата на европейския проект в една сложна обстановка между двете Световни войни – Балабанов със своя „Развигор” и неговия последователен ученик – Д.Б.Митов с „Литературен глас”. Успокоени на пръв поглед, десетилетията след Първата световна война крият много подводни камъни, национални комплекси, компенсаторни възделения, духовни фрустрации. Това са години на урбанизъм, технологично израстване, институционален развой, разцвет на градската цивилизационна култура, и не на последно място – далечният тътен за нов световен конфликт.

Първото, което впечатлява в каузата на Балабанов и Митов, е усещането за времевост, за приемствеността на интелектуалните идеи и това се илюстрира в статията „Александър Балабанов като литературен критик” от Д.Б.Митов („Литературен глас”, г. VI, бр.218, 1934 / 21.1.) Прехвърляйки върховете на времето, пренебрегнал демагогии и идеологии, той очертава профила на бъдещия литературен историк на съвременната българска литература, въобразен като „човек на едрите свободни мисли ... когато ще пристъпи към днешния литературен момент, предполагаме, че ще се заеме с него, както подобава на добросъвестен ерудит, влюбен не само в личните слова, а преди всичко в материята, която изследва. И понеже този литературен историк най-после ще бъде възпитан в духа на европейската традиция, ще порови доста в пожелателите страници на стари вестници. Там са пръснати от трийсет години насам едрите и дълбоки мисли на Ал.Балабанов върху съвременната българска литература. И, уверени сме, тоя истински литературен историк ще построи въз основа на тия мисли и анализи своето изследване върху днешния момент от нашата литература, които изживяваме в такива резки борби и главно в такова упорито, макар и безсилно преследване на единствения български литературен критик Ал.Балабанов, който някога имаше само един равен – Симеон Радев”.

Можем да възприемем този текст като апология към учителя, ако не бяха дълбоките и горчиви размисли върху периферността на българската култура и нейната издренялост: „Ако България беше наистина Европа – прави уговорката Митов – то делото на Балабанов би било издадено в томове, тъй както са критиките на Сент Бъов, Анатол Франс, Пол Суде.” Желанието на редактора е не да изравнява по значимост българските интелектуалци с големите имена на Запада, нито изкушенията му по модерната импресионистична критика, колкото към една свобода на мисленето и изразяването, пламенно заклеймяващ догматизма с увереността, че „критиката е изкуство”.

В бр.1 на „Литературен глас“ /1928 г./ Митов публикува уводната статия „На свобода“. Свободата е големият идеал, към който се стреми всеки труженик на перото и останалите изкуства – ще обобщи късният му изследовател Дженю Василев. (Василев, 1988, с.102) Голямата заслуга на двамата културни строители е, че се превръщат във водачи на младежта и мисионери на „Новия дух“. Удивителни са усилията на университетския преподавател Ал.Балабанов да направи от студентите истински творчески индивидуалности – известно е дружеството му „Бяло море“ /1914/, чиито сбирки се провеждат в истински бохемски топоси – планински хижи, кръчми и кафенета. От този кръг излизат творци като Тодор Боров, Д.Б.Митов и Калина Малина.

Цяла литературна митология се завихря около първия литературен седмичник „Развигор“, за който Балабанов твърди, че е първия в Европа, а Дженю Василев изрежда в потвърждение няколко чужди печатни органа – „Српски книжевни гласник“, „Прагер пресе“, а две години по-късно в Париж излиза „Нувел литерер“.(Василев, 1988, с.105) Бързината на времето и техническата динамика отхвърлят литературното списание с неговата времева протяжност и избират вестника с бързината на реакцията му. Нервът на времето се проецира върху печата и читателските публики. В статията си „Фрази за простаците“, излязла в „Развигор“ г.1, бр.16, 1921, Балабанов се самоцитира чрез статията „Нашите задачи“. Бързината на комуникацията, според него налага на читателската аудитория „веднага да се дава отговор на литературните й съмнения и въпроси. Нали виждате, тези въпроси не я оставят да спи – ако не всеки ден, то поне веднъж в седмицата й дайте литературна информация, новини от цял свят и интриги от нашенско – литературен „последен час“. Настрана господата с вашите сборници и списания – отстъпете, дайте път на тържественото шествие на най-новото изобретение на времето – на литературния вестник.“ Не трябва да се изненадваме, че Балабанов живее със самочувствието, че „Развигор“ е първият литературен вестник в Европа, и ако първото може да се оспори, никой днес не може да отрече, че „Развигор“ носи бързината и динамиката на европейската преса, че реагира светкавично на всяко литературно явление и случване в европейския културен живот.

Между вестниците „Литературен глас“ и „Развигор“ съществува неразривна връзка и това е каузата на европеизма. Симптоматичен е фактът, че идеята за възникването на „Литературен глас“ се ражда в Париж. Съпругата на Д.Б.Митов, писателката Калина Малина сочи като неин инициатор проф.Асен Златаров, който през 1926 г. изрича фразата: „Колко хубав вестник беше „Развигор“. Колко хубаво би било да се продължи делото на „Развигор“! „И изведнъж Митов каза твърдо: Може би тая работа ще стане. А после добави: Аз съм без работа, библиотекарството няма да ми попречи, мога да поема редактирането на един вестник от типа на „Развигор““. (Ганчева, 1982, с.56)

По това време Митов е на служба в Алианс Франсез, чийто директор Жорж Ато е спонсориал вестника. В едно интервю неговият сътрудник Божидар Божилов свидетелства, че Митов е поддържал кореспонденция с авторитетното френско издателство „Галимар“, както и със списание „Тетрадки“ /Cahiers/ и с едно списание на сюрреалистичния кръг около Пол Елюар. Според него „Литературен глас“ синхронизирал българския литературен и културен живот с европейския и е истински популяризатор на френската култура в България. (електр.публ.)

Друг сътрудник на вестника – изкуствоведа и есеист Кирил Кръстев определя вестника по-скоро като конюнктурен, без физиономия, „без да се ангажира с определена политическа и естетическа програма“ (Кръстев, 1988, с.174). Еклектиката не пречи изданието да събере около себе си няколко поколения писатели и литературни

критици, като се започне от професорските присъствия – Балабанов, М. Арнаудов, А. Николов, С. Казанджиев, П. Петков и се премине през Н. Мавродиев, Л. Стоянов, А. Протич, Г. Цанев, Г. Константинов, П. Динеков, Т. Боров, Й. Ковачев, П. Карчев, Н. Данчов, Ат. Илиев, П. Горянски, А. Страшимиров, Т. Траянов, В. Пундев, Е. Попдимитров, К. Константинов, К. Григоров, К. Кръстев, Я. Язова, Н. Доспевска и се стигне до модерните от поколението на 40-те години – Ханчев, Ралин, Б. Божилов и други.

Артистичният дух на „Литературен глас” е в известната небрежност към академичния изказ, изящната фраза, менторския тон, той носи игривия френски дух чрез стила, с който се списва вестника /Д.Б. Митов специализира история на западноевропейската литература в Сорбоната и Колеж дьо Франс/. Може би затова той налага импресионистичната критика, салонната рубрика „Един час при...”, започната от Хр. Бръзицов и продължена от К. Георгиев, но най-вече с присъствието на А. Балабанов, когото К. Кръстев определя като „Хомо луденс”. Времето на 40-те години дава превес на грозното, пошлото и уличното, артистичната небрежност и разпуснатост са присъщи на градската култура, както и желанието на литературата и изкуството да се еманципират чрез издания, творчески формации и поколенчески комплекси.

Не напразно една от най-оригиналните рубрики във вестника – „Страницата на младите”, която излиза в третата годишнина, рязко изпъква сред другите – „Книги и хора”, „Между книгите и списанията”, „Музикален живот”, „Театър”, „Нашата анкета”, „Един час при...” и други. От 1939 г. тя се завежда от бъдещия емблематичен поет В. Ханчев, оставил както съвършена лирика, така и преводи на Жак Превър от френски.

Физиономичното в това поле на вестника е фокусирането на редактора и медията върху младите творци, заявено в програмната статия „На свобода”. Ето и цитат от нея: „Нови сокове бликат в българското племе, нека напрегнем всички сили, за да подкрепим делото на духа /.../ От младите се иска много, всички надежди са обърнати към тях.” Вестникът се обръща към творческата младеж с думите: „Онова, което е ценно, което показва щастливо развитие занаят, ще бъде разумно подкрепено.” (Василев, 1988, с. 113)

Европейският профил на вестника е до голяма степен заслуга на задграничните му кореспонденти: Ами Бакалов /Париж/, Милко Ралчев /Италия/, Николай Фол /Берлин/, Самуил Стрезов /Аржентина/, Йордан Стратиев /Букурещ/, Виктор Шаренков /САЩ/, Катя Берберова /Прага/. В рубриката „Хроника” са поместени актуални новини от културния живот в света: „В нашия печат нямаше тогава трибуна, която така системно и коректно да разказва факти и събития из културния живот в близки и далечни страни” – твърди един от коментаторите на вестника. (Василев, 1988, с. 110) След третата годишнина Д.Б. Митов разкрива рубрика „Културно движение в чужбина” и успява да превърне медийното поле в културна панорама, придавайки космополитичен формат на вестника. Такива мисли внушават и рубриците „Културна седмица”, реферираща седмичния културен пейзаж, и „От сряда до сряда”, остро полемична рубрика с често преобладаващ жанр – памфлета.

Интелектуалното кредо на Д.Б. Митов е обръщането му към литературния потъмък, изследващ в бъдещето вестника. Установява се интересен диалог между бъдещ и настоящ литературовед. Предупреждението е „1. Че сътрудници и редактори са вървели по пътя на българската литература и че никога не са спирани по този път; напротив, „Литературен глас” е бил най-бойка трибуна срещу всички, които са плащали данък на упадъчните теории и отвличен естетизъм. 2. Че „Литературен глас” е

бил винаги здрава опора на много наши писатели и учени, чиито творчески търсения са се изяснявали на страниците му. /.../ В художественото творчество и в научната мисъл има само едно приятелство: с истинската поезия и с независимата научна мисъл.” (Василев, 1988, с.143-144)

Не можем да говорим за в. „Литературен глас” и да не изтъкнем факта, че той се превръща в популяризатор на една екзотична тема, посрещната с интерес от българската публика в 30-те години на XX-и век – темата за далечната Южна Америка. Нейният първооткривател Борис Шивачев започва на страниците на „Развигор” /1927-1928/ да представя испански и латиноамерикански автори /Е.Спронседа, Тамайо, Хосе Мармол и др./, а през 1931г./бр.9/ на страниците на „Литературен глас” Д.Б.Митов представя модернистичния му роман „Изобретателят”, А.Балабанов в бр.142 от 1932 г. пише статията „За Борис Шивачев и младите”, П.Динеков рецензира модерния репортажен пътепис „Писма от Южна Америка” /бр.160 от 1932 г./. В бр.44 от 13.X.1929 г. Шивачев публикува свой превод на откъс от романа на задграничния кореспондент С.Стрезов „Анга”, озаглавен „Български роман на испански”. Първото издание на „Писма от Южна Америка” излиза с предговор на Д.Б.Митов, който за пръв път го сравнява с Джек Лондон (Митов, Д., 1946, с.70)

„Литературен глас” и Шивачев са обвързани по необикновен начин. Повален от страшната болест, в гипсово корито, „прикованият скитник” Шивачев диктува на майка си и брат си американските писма, които излизат по страниците на вестника и предизвикват огромен интерес, донасят му литературна популярност, а това са последните отгласи от живота на космополита Борис Шивачев. По повод честването на две години от трагичната му гибел, Л.Г.Шопов публикува статия под заглавие „Българският Джек Лондон” /Лит. глас, бр.230, 1934/. Пак по същия повод С.Стрезов изпраща от Аржентина статия за вестника „Писмо от Южна Америка” /бр.158 от 5.VI.1932 г./

Темата за ибероиспанските култури продължава да се разисква по страниците на вестника – В.Ханчев дебютира с модернистичната си поема „Испания на кръст”, а по-късно публикува и стихотворението „Поколение”. Стихосбирката на Б.Райнов „Стихове” е представена от Т.Павлов /Ф.Грозданов, бр.510 от 1941г./, а в рубриката „От сряда до сряда” А.Геро помества есеистичната работа „Да живеят черупките” /бр.569 от 1942 г./

Младият и неизвестен писател Д.Димов публикува първите си разкази „Севастопол, 1913” /бр.476 от 15.V.1940г./ и „Карнавал” /бр.453 от 18.II.1942 г./. Първи стъпки тук правят Е.Станев, П.Динеков, К.Григоров, Й.Петров, С.Каракостов, В.Йосифов, В.Иванов, Р.Ралин, Н.Стефанова, П.Горянски и В.Каратеодоров.

В спомените си Н.Доспевска, съпруга на Д.Димов и една от преводачките на вестника, разказва впечатленията си от първата рецензия на Мария Кинкел за романа на Димов „Поручик Бенц”, озаглавена „Поручик Бенц, роман от Д.Димов” /бр.421 от 1939 г./. Това става повод за среща със странния автор, а по-късно ще стане и негова съпруга. Доспевска повдига един важен проблем – за това, че вестникът е някак маргинализиран в историята на българската литературна периодика: „И просто не мога да си обясня защо немалко наши писатели и поети, които тогава изобщо мъчно щяха да си пробият път, ако не беше този седмичник, сега, когато са вече широкоизвестни, получили признанието на критици и на читатели, не отдават заслуженото на „Литературен глас” и на неговия главен редактор.” (Доспевска, 1985, с.98-99)

Дълбок демократ по убеждения, Митов е наблюдавал интелектуалния живот и на Изток, и на Запад, представял е френската, руската и световната литература и кул-

тура. До имената на Толстой, Достоевски, М.Горки, Ф.Гладков, А.Безименски, Л.Леонов, А.Толстой, Б.Пильняк, М.Зошченко, М.Шолохов, Вс.Иванов, Д.Фурманов, В.Катаев, И.Бабел, Л.Сейфулина, С.Есенин, П.Серафимович, О.Фьорш, И.Еренбург, той нарежда Лесинг, Гьоте, Шилер, Хайне, Т.и Х.Ман, А.Шнитцлер, Б.Спиноза, Ж.Дюамел, У.Скот, Л.Фойербах, С.Цвайг, А.Барбюс, П.Моран, М.Декобра, Ф.Карко, С.Лагерльоф, Я.Васерман, Г.Хауптман, Г.Делледа.

Вестникът излиза със специални юбилейни броеве в чест на Л.Толстой, Достоевски, А.П.Чехов. Майстор на литературния портрет, Митов оставя незабравими текстове за Чаадаев, Хомяков, Чернишевски, Белински, Добролюбов, Херцен, Писарев. В бр.373/4 от 1937 г. на „Литературен глас“ той публикува статията си „Франция, България и славянството“, изданието има преди всичко европейска ориентация, макар в определени моменти да се забелязват русофилски уклони / статията на С.Чилингиров „Какво са дали русите на България?“, бр.448, 1939/.

Естетическите сблъсъци и полемики със „Златорог“ не пречат в рубриката „Един час при...“ да се помести интервю с Вл.Василев, който е сътрудничил на вестника, но след ожесточаване на споровете, прекратява това.

Другата траектория, където се извяват Митов и вестника, е театралният живот. Докато учи в Париж, Митов наблюдава световните театрални прояви, и както сам признава: „от класическите „Комеди Франсез“ до най-модерните сцени на Питоеви, Дюлен и Бати“. В бр.1 от 1928 г. той открива вестника с гневната статия „Авантюристи и пр.“, в която пледира за прилагане към театъра на висок естетически критерий, за разлика от киното. Нападките му са насочени срещу Народния театър, посочвайки че задачата му е да привлече добра публика с духовни интереси, да изгражда достоен класически репертоар от световната драматургия, а не да се снижава до цирка и кинематографията.

Вестникът демонстрира цяла портретна галерия на актьори и режисьори – Г.Стаматов, П.Герганова, Н.Балабанов, Н.Икономов, О.Кирчева, С.Бъчваров, Ц.Кандов, поместени в рубриката „Театрален живот“, както и в по-късната – „Народен театър“, където се рецензира целия театрален репертоар през сезона. В рецензията си на постановките на „Вилхелм Тел“ и на „Бедността не е порок“ /1928 г.от З.И./ Митов напада авангарда и Т.Маринети, като застъпва тезата, че Народният театър не е място за експерименти, нито за капризи, а е институт за изкуство.

В по-късна възраст Митов е основател на Театралния институт, създава учебната програма и плана за обучение, съдейства за преименуването му на ВИТИЗ и става негов ректор.

Изобразителното изкуство се представя от художествения критик С.Митов – брат на главния редактор – който открива за българската публика художника В.Стоилов, а също така и модерниста Б.Обрешков. Изкуствоведски статии пишат също Н.Фол и Н.Мавродинов. Помества се репродукции на К.Мьоние, Фр.Хале, С.Ботичели, Й.Дьолакром, Фр.Гойя и на българските художници И.Бешков, В.Стефанов, Д.Узунов, И.Христов и Н.Балкански. Рубриката „Музикална критика“ се води от И.Камбуров и А.Стоянов, а Д.Христов помества свои анализи по жанра.

В цивилизационната история на България са малко интелектуалните фамилии, а Д.Б.Митов принадлежи към квалифицираната от К.Кръстев „Династия Митовци от Стара Загора“, който определя феномена като „енергично родово предприятие за творческа и обществена изява“. (Кръстев, 1988, с.172) За първи път с европейски нагласи Кръстев се опитва да очертае онази част от българската интелигенция, която радикално променя облика в културната периферия: „Всички са учили в чужбина и носят по своему европейски заряд“.

Той припомня за академик А.Митов, академик, основал заедно с И.Мърквичка Рисувалното училище в София, преподавател по история на изкуството, брат му, Г.С.Митов, италиански възпитаник от школата на Джакомо Гроссо, чийто почерк напомня Веласкес, Рубенс, Ван Дайк. Третият брат, Б.А.Митов е учител-естественик, чиито учебници се сочат като връх в методиката. Синът на проф.А.Митов – Борис Митов, учил в Париж, е академичен портретист, преподавател в Художествената академия. Синовете на учителя-биолог са Д.Б.Митов и художествения критик Стефан Митов, по думите на Кръстев „les enfants terribles” /ужасни деца – фр./, като има предвид безцеремонната им свобода, едрият ръст, рошавите коси, изобщо техният скандален артистизъм /смехът на Д.Б.Митов е определян като „хомеричен”/ (Кръстев, 1988, с.172-173)

Общественикът Митов е професионален журналист, работил в Дирекцията по печата, библиотекар в Алианс Франсез, където преподава петнайсет години, редактор в издателство „Иван Г.Игнатов и синове”, където завежда прочутата библиотека „Бисери от знаменити романи на всемирната литература”, а също и редактор на „Литературни новини”, вестник на издателството. Работи като редактор и в издателство „Хемус”, секционен председател в Българо-съветското дружество /1934/, член на Комитета за защита на евреите, професор във Висшия театрален институт след 1944 г., автор на История на западноевропейската литература.

Според К.Кръстев, по апломб е социалдемократ, но днес това е много проблематично като обяснение. Въпросът, който си задаваме е: „Защо „Литературен глас” спира на 9.IX.1944г.?” Може ли подобен орган, прокламиращ свободната творческа изява, да просъществува в политическата обстановка, създадена в страната по това време...

На предложението на един от бившите си сътрудници – Б.Божилков – да подновят издаването му, той отговаря: „кой ще ти разреши, как ще ти разрешат да издаваш...що ще ги настройваме срещу нас. Аз съм си добре като ректор... Недей да спориш с тези, които са на власт. Винаги ще пострадаш.” (електр.публ.)

Тоталитарната власт и Митов не са гледали в една и съща посока. Последният том от „История на западноевропейската литература” излиза с голямо закъснение, книгата „Театрални вечери” има същата съдба. В една анкета съпругата му изповядва: „Трябва да Ви призная, че Митов беше огорчен, задето постепенно го отстраняваха от литературните среди. Но той беше от онези, които към всяка работа пристъпваха с цялата си душа, и Вие знаете какво направи той за театралното дело у нас.” (Ганчева,1982, с.63)

В цивилизационната ни история вестникът на Д.Б.Митов „Литературен глас” ни препраща към времето на 30-те и 40-те години на ХХ-и век, оставаме с усещането, че сме зрители в културологична галерия, в която, разхождайки се, виждаме една далечна, възхитително свободна България, искряща от бохемски присъствия, артистични жестове, но запътена с увереност към Европа.

Литература:

1. Василев, Дж. Димитър Б.Митов Литературно-критически очерк. С., 1988
2. Ганчева, Б. Калина Малина Литературни анкети. С., 1982
3. Доспевска, Н. Познатият и непознат Димитър Димов. С., 1985
4. Кръстев, К. Спомени за културния живот между двете Световни войни. С., 1988
5. Митов, Д. Очерки и критики. С., 1946
6. Попов, С. Българската идея. С., 1994
7. <http://www.ahmaria.eu/broeve/broj-6/bozhidar-bozhilov-az-byah-redaktor-urednik-na-v-literaturen-glas/>

ИНТЕРАКТИВНОСТТА ПРИ КОМПЮТЪРНО - ОПОСРЕДСТВАНАТА КОМУНИКАЦИЯ

гл. ас. д-р. Мария Манева
Бургаски свободен университет

INTERACTIVITY IN COMPUTER - MEDIATED COMMUNICATION

Assist. Prof. Maria Maneva, PhD
Burgas Free University

***Abstract:** Online journalism is characterized by diversity, community and movement. Diversity in content. Community that creates forums for example. Movement, which is achieved with a choice of different sites - to move freely in cyberspace. In online journalism contained key properties of the web - multimedia, interactivity, hypertext.*

***Key words:** Online journalism, interactivity, computer-mediated communication.*

Източник на информация в настоящата статия е книгата на проф. Грета Дерменджиева „Онлайн журналистика. Медиите в дигиталния свят“ С., 2012, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

Интерактивност

Онлайн журналистиката се отличава с разнообразие, общност и движение. Разнообразие в съдържанието. Общност, която се създава във форумите например. Движение, което се постига с възможността за избор на различни сайтове – да се движиш свободно във виртуалното пространство. В онлайн журналистиката се съдържат ключовите свойства на уеб пространството – мултимедия, интерактивност, хипертекст.

Интерактивност

Интерактивността в комуникационните науки е определяна като взаимодействие между комуникатор и реципиент.

Интеракцията, или взаимодействието, е действие, при което два или повече обекта си влияят един на друг и взаимно се обогатяват. Интерактивността е двустранен процес, при който участниците са ангажирани в обща взаимодействаща ситуация. Междупersonното общуване е интерактивен процес.

Масовата комуникация се характеризира с еднопосочно излъчване. Интерактивните медии осигуряват контролирана от потребителя връзка.

Интерактивността може да се дефинира като мярка за медиен потенциал, даващ възможност на потребителя да влияе върху съдържанието и/или формата на опосредстваната комуникация.

Jensen 1998 разделя интерактивността така:

1. Интерактивност на трансмисията (предаването; излъчването) – потребителя избира от непрекъснат поток информация, доставян от еднопосочни медии без канал за обратна връзка, без да може да отправя заявки (напр. Факс, телетекс, публикуване на данни и др.).

2. Консултационна интерактивност – потребителят избира по заявка от предварително заложена информация в двупосочна медия с канал за обратна връзка (напр. видео по заявка, онлайн информационни услуги, енциклопедии на CD и DVD FTP сървъри, уеб сайтове и др.).

3. Диалогична интерактивност – потребителят публикува собствена информация в двупосочни медии в реално време или не (напр. конферентни видеосистеми, групи с новини, мейл листове и др.).

4. Регистрационна интерактивност – потребителят може да регистрира и адаптира информация и/или да отговаря на потребителски потребности и действия – избор на комуникационен метод или вградена софтуерна система (напр. системи за наблюдение, интелигентни агенти или интерфейси и др.).

Според Рафаели (Rafaeli and Sudweeks 2003) интерактивността в онлайн журналистиката представлява включване на хора и машини в търсене и споделяне на информация. Има три нива на комуникация:

1. еднопосочна – неинтерактивна комуникация; публикуваната информация се ползва от потребителя без той да има възможност да публикува мнението си или нова информация в същия сайт.

2. двупосочна – реактивна комуникация, или – квазиинтерактивна (квази – „мним, лъжлив, неистински“); получателят на информацията има право да публикува съдържание като реакция на вече публикувано такова (съдържание).

3. интерактивна комуникация; можеш не само да получаваеш информация, но и да създаваш такава. Ролите на комуникатор и реципиент са равнопоставени.

Вече не си пасивен консуматор на информация (както при еднопосочната комуникация). Имаш право не само да публикуваш като ответ на вече публикувано съдържание; да коментираш само вече публикувано съдържание, както е при двупосочната, реактивна комуникация.

А при интерактивната комуникация потребителят може да бъде инициатор. Потребителят е създател на съдържание, той е новатор, той е автор. Той има правата на журналист.

Интерактивността е свързана с познанието, ученето, забавлението, общителността. Потребителите използват квазиинтерактивните (реактивните) медии като заместител на общуване – като реакция на вече създадено съобщение. Потребителите използват интерактивните медии, за да утвърждават личностните си диспозиции (Диспозиция - Начин на разположение) чрез взаимодействие с другите. Интерактивните медии се използват, за да се утвърди индивидът в средата, която се изявява – в която публикува информация.

Джо Бардоел и Марк Дюзе (Bardoel and Deuze 2001:91-103) смятат, че интерактивността е изцяло свързана с аудиторията. Те не я отнасят до скоростта на съобщаване на новините и бързината на журналистическата реакция. Смятат, че онлайн новините могат да накарат потребителя да съпреживява. Според степента на достъп интерактивността може да е всеобхватна (журналистика на отворения код) или авторска (с разрешено участие на потребителите, но не до степен на намеса в продукцията на новините). Според *степената на взаимодействие* интерактивността е:

1. случайна (потребителите нямат предварителна информация къде ще ги отведат хипервръзките);
2. фиксирана (може да се променя само от автора);
3. съответстваща (информацията се събира според потребителите);
4. допринасяща (на потребителите е позволено да се намесват в съдържанието (като добавят мнение, както е при форумите).

Според *степената на диалогичност* интерактивността има различни форми (форуми, чат стаи), които могат да са регулирани или не от модератор, както и форми на комуникация от типа „един-към-един“ или на асиметрична комуникация („един-към-много“).

Според *времето* интерактивността е синхронна и асинхронна.

Според *начина, по който се осъществява*, интерактивността е диалогична (електронна поща, чат) или персонализирана (адаптиране на интерфейса към потребностите на потребителя).

Интерактивността може да бъде *навигационна* (т.е. придвижване по предварително структуриран път в страниците на сайт). Интерактивността може да бъде *функционална* (взаимодействие с други потребители на сайта чрез дискусии и електронна поща) и *адаптивна* (потребителите могат да променят съдържанието и дизайна, да публикуват анотации и собствено съдържание).

При Интернет медията авторите остават на заден план в сравнение с продуктите си. Стоката, а не производителите, привличат клиенти, съдържанието на статиите или лекциите, а не авторите, привличат аудитория.

Електронната среда слива в един йерархичните слоеве – има равни възможности и равно участие.

Интерактивността се изгражда с отворени дискуссионни форуми за обмяна на идеи и вземане на решения. Аудиторията може да си взаимодейства, да изгражда социални връзки и обмен на знания и идеи.

Интерактивността е създаването на пространство, основано на принципите на сътрудничество между потребителите. Идеята на Тим Бърнърс-Лий, дизайнера на дружелюбния графичен интерфейс на Интернет WWW (уеб пространството), е процесът да е двупосочен и читателят да може да добавя съдържание, да създава нови линкове и страници.

Чрез браузъра се четат уеб страници. Уикипедия е уеб сайт, в който всеки може да изтрива, добавя и променя всичко. Чрез Уикипедия уеб пространството се доближава до първообраза си – общо информационно поле, в което хората общуват, като обменят информация. Хипертекстовата връзка може да отведе читателя до лична, локална или глобална информация. Уикипедия влияе на начина, по който хората си взаимодействат, т.е. върху процеса на социализация.

Интерактивността означава още:

1. по-тясна ангажираност на потребителя с медийните текстове;
2. повече линкове към познавателни ресурси;
3. индивидуален подход при използване на медийното съдържание;
4. по-голям избор за потребителите.

Литература:

1. Дерменджиева, Грета. *Онлайн журналистика. Медиите в дигиталния свят*. С., 2012, Университетско издателство „Св. Климент Охридски”, с.41-50.
2. Hamad, Stevan (1991). Post-gutenberg galaxy: The fourth revolution in the means of production of knowledge. *The Public-Access Computer Systems Review*, 2 (1), 39-53.
3. Lash, Scott (2002). *Critique of Information*. London: SAGE Publications.

**ПРОБЛЕМЪТ ЗА ПУБЛИЧНОСТТА НА ЛИЧНИТЕ ДАННИ
В ПРОИЗВОДСТВОТО ПО НЕСЪСТОЯТЕЛНОСТ НА БАНКА**

гл. ас. д-р Живка Стоянова Матеева
Икономически университет – Варна

**THE PROBLEM FOR PUBLICITY PERSONAL DATA IN
BANKRUPTCY PROCEEDINGS OF BANK**

Jivka Stoyanova Mateeva
University of Economics – Varna

Анотация: Разработката изследва проблемът за публичността на личните данни от търговския регистър, с оглед на извършените законодателни промени в производството по несъстоятелност. В резултат на нарастващото развитие на технологиите през последните години, защитата на личните данни придобива все по-голямо обществено значение и признание. Почти няма сфера в съвременния социален, икономически, обществен и политически живот, в която да не се налага да бъдат извършвани действия по обработване и използване на лични данни, както и получаването на достъп до такива данни.

Обърнато е особено внимание на публичността на личната информация на кредиторите в производството по несъстоятелност, както и на въпросите по които има порочна практика. Чрез сравнителноправен анализ се анализират новите изменения, свързани с публикуването на списъците в търговския регистър и се подчертава необходимостта от защитата на личните данни на кредиторите във всяко едно производство по несъстоятелност.

Abstract: The paper explores the issue of publicity of personal data from the Commercial Register, in view of the legislative changes made in the bankruptcy proceedings. As a result of increasing technological development in recent years, the protection of personal data is becoming more public importance and recognition. There is almost no sphere in contemporary social, economic, public and political life in which you do not have to be carried up the processing and use of personal data, as well as gaining access to such data. Particular attention was given to the publicity of personal information to creditors in the bankruptcy proceedings and the questions on which there is malpractice. Through a comparative analysis to analyze the new amendments relating to the publication of the lists in the commercial register and emphasizes the need for data protection of creditors in any bankruptcy proceedings.

Ключови думи: лични данни, несъстоятелност, идентификация и публичност на възложителите, търговски регистър

Key words: personal data, bankruptcy, identification and publicity of depositors, commercial register

Въведение:

С бързото технологично развитие се увеличава потокът от данни и съответно автоматизираното им обработване, което създава несигурност в неприкосновеността на личния живот на гражданите. Много често личните данни на физическите лица са обект на обработване и поддържане в определени масиви от база данни, които могат да се използват във вреда на субектите на данни като се започне от измама, кражба на самоличност и се стигне до продажба на стоки и услуги при т. нар. директен маркетинг – по телефон или мейл [15, с. 26-38]. По този начин информационните масиви от данни се превръщат във важен инструмент в ръцете на бизнеса по отношение на настоящи потребители и потенциални клиенти. Това открива основни проблеми на защитата на личните данни, свързани с опасността и заплахата от неблагоприятни последици за личността.

Понеже целта на правилата за защита на данните е да защитава личността, то националното ни законодателство може да ги прилага не само по отношение на физическите лица, но и за юридическите лица. По принцип информацията, свързана с юридическите лица, не се покрива от Директива 95/46/ЕО и предоставената от нея защита не се прилага [22]. Въпреки това в редица случаи определени правила за защита на данните могат да се приложат непряко по отношение на информацията за юридическите лица, която се разглежда по същество „свързана с“ физическите лица, например когато личните им данни са достъпни от онлайн регистрите.

Въвеждането на търговския регистър като единна централизирана електронна база данни е необходимост, както от гледна точка на хармонизацията на нашето законодателство с европейското, така и от чисто практическа гледна точка, доколкото ще способства за улесняване на търговските отношения у нас. Но публичността на търговския регистър, обаче, не винаги има положителни икономически въздействия и често води до злоупотреби с личните данни на търговците, включително и до кражба на фирма.

Въпросът за публичността на личната информация, вписана в търговския регистър се поражда и в производството по несъстоятелност. От една страна, естеството на регистърната процедура изисква общодостъпност на информацията и прозрачност на търговците, тъй като „обявяването на решението за откриване на производството в търговския регистър осигурява в достатъчна степен информираност на всички, които биха били засегнати от универсалното му действие” [7, с. 58]. А от друга страна, воденето и съхраняването на информацията относно търговците представлява обработване на лични данни по смисъла на Закона за защита на личните данни (ЗЗЛД) и изисква спазването му.

Тезата на настоящото изложение е, че съществува необходимост от изясняване на въпросите и проблемите, които възникват във връзка с публичността на личните данни на кредиторите в производството по несъстоятелност, предвид повишеното обществено внимание, тъй като личните данни се превръщат в много ценна стока, която реално трябва да бъде защитена. Това налага повишаване на отговорността за обработване на лична информация понеже с недобросъвестното обработване се засягат не само интересите на кредиторите на дружеството, но и общественият интерес.

Целта на настоящия материал е да насочи вниманието към някои от въпросите, свързани с публичността на личната информация на кредиторите в производството по несъстоятелност, както и да се подчертае значимостта на публичността на търговския регистър и необходимостта от защита на личните данни. За това са поставени следните основни изследователски задачи:

- да се изясни същността на търговския регистър, като се подчертае неговата публичност, разкриваща нови възможности за търговците и гражданите, но и водеща до злоупотреби с личните им данни;
- да се анализират новите изменения на чл. 64 Закона за банковата несъстоятелност, като се подчертае необходимостта от изоставяне на порочната практика, свързана с оповестяването на списъците на кредиторите в търговския регистър и в Интернет страницата на несъстоятелния длъжник, нарушаващо правната уредба на защита на личните данни;
- да се изведат произтичащите от анализа изводи и предложения относно бъдещо развитие на законодателната уредба относно производството по несъстоятелност.

Настоящият материал е разработен в две части. В първата се изяснява същността на публичността на търговския регистър и нейното значение на базата на направения кратък обзор от създаването му. Във втората част се анализира защитата на личната информация на кредиторите в производството по несъстоятелност.

1. Същност на публичността на търговския регистър

С приемането на Закона за търговския регистър (ДВ, бр. 34 от 25.04.2006 г., изм. ДВ, бр. 13 от 16.02.2016 г.) бе хармонизирано българското търговско законодателство с европейското общностно право в областта на електронната търговия и в създаването на предпоставки за установяване на прозрачна и унифицирана практика. Въведени бяха изискванията на ЕС възникващи във връзка с осигурен достъп по електронен път до всички подлежащи на оповестяване документи, заложен в първата Директива 68/151/ЕИО, изменена с Директива 2003/58/ЕО и осъвременени с Директива 2009/101/ЕО. Вследствие на това в България търговската регистрация се осъществява изцяло по нова процедура, която преобразува регистърното производство от съдебно в административно [5, с. 29 - 35].

Съгласно чл. 2 от Закона за търговския регистър (ЗТР), търговския регистър е единна централизирана база данни, включваща вписаните обстоятелства и обявените актове. За всеки търговец и клон на чуждестранен търговец се води дело в електронен вид. В делото се прилагат заявленията, документите, удостоверяващи вписаните обстоятелства, обявените актове и други документи, които могат да съдържат и лични данни за идентифицирането на лицата, представляващи или управляващи търговеца. Тази информация, въведена и документирана по електронен път чрез сканирането ѝ, съставлява архива на регистъра.

Преминаването от традиционните хартиени регистри към водене на централизирани електронни такива е свързано със значително ускоряване на процедурата по търговската регистрация и създаване на надеждна регистърна система за получаване на актуална информация, която от своя страна благоприятства развитието на стопанската дейност. „Съществените характеристики, които отличават регистъра, въведен с новоприетия закон, са единност в национален мащаб и водене и съхраняване на регистъра в електронен вид от Агенцията по вписванията при Министерството на правосъдието” [2, с. 6]. Така на практика през 2008 година, базата данни стана достъпна в интернет, достъпът се оказа неограничен и допусна не само идентифицирането на физическите лица, но и предостави директен достъп до сканираните им лични документи. Всичко това позволи на граждани и други правни субекти да правят свободно справки, преди да инвестират или да договорят с някой търговец. „В името на сигурността на оборота законът цели да предпази третите лица от неизгодни за тях

последници от незнание на факти, които са от значение за техните отношения с лицата, до които вписването се отнася” [4, с. 31]. Но същевременно с преодоляването на затрудненията относно свободното извършване на справки на данните от партидата на търговците, неминуемо доведе до множество злоупотреби с личните данни и кражба на фирми. С оглед на това, предизвикателствата пред приложението на правната уредба на ЗТР са големи, тъй като от една страна публичността на регистъра е необходимост, което се налага от стабилността на търговския обмен, но от друга страна тя засяга защитата на информацията, представляваща лични данни по смисъла на ЗЗЛД.

Воденето и съхраняването на данни от търговския регистър, което представлява обработване на лични данни по смисъла на § 1, т. 1 от Допълнителните разпоредби на ЗЗЛД, е правомощие на Агенцията по вписванията съгласно чл. 3, ал. 1 от ЗТР. Правомощията ѝ по отношение неговото поддържане са регламентирани със ЗТР, който прогласява неговата публичност.

Принципът на публичност на търговския регистър, изрично уреден в чл. 11 от ЗТР, предоставя правото на всеки да преглежда регистъра и документите, въз основа на които са извършени вписванията, както и да получава преписи от тях. Безспорно изграждането на модерна система за търговска регистрация повишава сигурността на търговския оборот и доверието относно обстоятелствата, касаещи лицата, упражняващи търговска дейност, но същевременно с това създава предпоставки за недобросъвестен достъп на лични данни, съдържащи се в документите по партидите на отделните търговци.

Чрез информацията, отразена в сканираните документи, подадени от физически лица в качеството им на представители на търговци, подлежащи на регистрация и/или пререгистрация съгласно ЗТР, същите могат да бъдат еднозначно идентифицирани от всяко лице при достъп до търговския регистър. В това се изразява оповестителното му действие, тъй като вписването дава гласност на определени обстоятелства относно търговците [6, с. 5-13]. Публично достъпни в електронния образ на фирмените дела са: единен граждански номер, място на раждане, постоянен/настоящ адрес, копия на лични карти, документи за собственост на моторни превозни средства, актове за брак и нотариални актове. Съхраняваните в търговския регистър данни за физическите лица са лични [20] съгласно определението на чл. 2, ал. 1 ЗЗЛД.

Въпреки безспорните предимства на новия регистър, на практика обаче, възникнаха проблеми във връзка със значителното улеснение достъп и разпространение на информацията относно търговската регистрация. С цел преодоляване на възникналите проблеми по отношение на достъпа до лични данни в периода 2008-2013 година, бяха направени изменения и допълнения на ЗТР. Понастоящем обстоятелствата и актовете, касаещи търговците, се обявяват без информацията, представляваща лични данни по смисъла на ЗЗЛД. Заявителите представят актовете, подлежащи на обявяване в търговския регистър, със заличени лични данни, освен тези, които се изискват по закон, както и се въведе регистриран достъп до електронните дела на търговците. Посочените мерки се вманиха като задължение и отговорност на администратора на лични данни – Агенцията по вписванията, което спомогна за ограничаване на безконтролното достъпване до лични данни, съдържащи се в базата данни на търговския регистър.

Основната услуга, предоставена от електронния регистър, трябва да съдържа и съхранява данни за търговците, която да включва както информацията за правната им форма, седалище, стойност на капитала и техните законови представители, така и да предоставя тази информация на обществеността. Това всъщност е задължителната

информация, която се публикува в структуриран вид на електронната страница на търговския регистър при спазване на мерките, предвидени в ЗТР.

Сканираните документи, въз основа на които са направени вписванията, обявленията и заличаванията, **не са част от търговския регистър** по смисъла на чл. 2, ал. 1, чл. 4, чл. 5 и чл. 11 ЗТР, тъй като по своята същност това не са обстоятелства, касаещи статуса на отделните търговци, а доказателства, че подлежащи на вписване в регистъра обстоятелства са се случили [21]. Правноиндивидуализиращите белези на юридическите лица са наименование, единен идентификационен код (ЕИК), седалище, адрес на управление по смисъла на Търговския закон (ТЗ) и не попадат под защитата на ЗЗЛД. Те са публични данни след вписване на дружеството в търговския регистър, тъй като в него се регистрират търговци, а не физически лица. Следователно, от една страна юридическите лица са изкуствени субекти и тяхната публичност е оправдана, а от друга дейността им е рискова, което налага да се вземат мерки за защита на третите лица при упражняване на правата им.

Търговският регистър трябва да е публичен дотолкова, доколкото да е ясно има ли такъв правен субект. Като цяло регистърът има за цел да направи основните данни за търговците известни на трети лица. В този смисъл разпространяването в Интернет на личните документи от търговския регистър е в противоречие със целта на неговата публичност.

Не на последно място, трябва да отбележим, че отделните форми на злоупотреби с данни, най-общо се изразяват в неизпълнението на уредените задължения на участниците в процеса на обработка, събиране или съхранение на лични данни, както и неспазването на предвидения режим за достъп на трети лица до регистрите, в които се съхраняват личните данни. Във връзка с това, е наложително администраторът на лични данни – Агенцията по вписванията да прилага съответните мерки и да не допуска незаконосъобразни и недобросъвестни форми на обработване на личните данни. При реализирането им следва да се търси баланс между оповестяването на обществената информация като необходимо условие за ефективен контрол над институциите и интереса на отделния гражданин или стопанския субект, който е депозирал свои документи пред Агенцията по вписванията. Понеже достъпът до информация от търговския регистър с незаличени данни е предпоставка за реални злоупотреби с данните на физическите лица, участващи в бизнеса като търговци, а същевременно с това е нарушение на ЗЗЛД, изразяващо се в неизпълнение на задълженията на администратора на лични данни.

Забраната за разпространение на лични данни може да надхвърли правото на достъп на личната информация на индивида до обществото, когато се отнасят до информация, представляваща държавна или друга защитена тайна, в случаите, предвидени със закон (чл. 7 Закон за достъп до обществена информация). „Според приложените европейски стандарти едно от основанията за ограничаване на правото на достъп до информация е наличието на търговска тайна” [17, с. 59].

В определени случаи ЗЗЛД може да бъде пречка при търсене на информация чрез позоваването на търговска тайна. Съгласно Допълнителните разпоредби на Закона за защита на конкуренцията, § 1, т. 9 производствена или търговска тайна са факти, информация, решения и данни, свързани със стопанска дейност, чието запазване в тайна е в интерес на правоимащите, за което те са взели необходимите мерки. Законът поставя знак за равенство между правния статут на производствената и търговската тайна. В тези понятия се включва цялата вътрешна информация на предприятието, която не е общоизвестна. Много често информацията за цената на до-

говора, изпълнителя или предвидените в договора санкции при неизпълнение неправомерно се отказва да се даде на търсещите я. Търговската тайна не е дефинирана в ТЗ, но от една страна това е информация, свързана с търговската дейност на принципала, чието узнаване, използване и разпространение може да доведе до увреждане на интересите му. От друга страна, тя е полезна за стопанската дейност и дава предимства на притежателя ѝ пред конкурентите му и затова не трябва да е общоизвестна. Следователно, ако информацията е публична или може да бъде получена с позволени средства от лицата, които могат да я предоставят (като например различните каталози, ценови листи и рекламни материали, предназначени за широк кръг от евентуални клиенти и потребители), то тя не е търговска тайна. И обратното, постигнатата цена, уговорените условия и санкции при неизпълнение по една сделка с конкретни контрагенти са търговска тайна [12, с. 129]. Затова често страните по договора посочват и определят какво е търговска тайна, тъй като тя е част от закрила от нелоялна конкуренция (Съгласно чл. 29 от Закона за защита на конкуренцията се забранява всяко действие или бездействие при осъществяване на стопанска дейност, което е в противоречие с добросъвестната търговска практика и уврежда или може да увреди интересите на конкурентите).

В интерес на принципала, в чл. 52 от ТЗ е уредено общото задължение за търговските пълномощници, търговския представител и търговския посредник да пазят търговската тайна и търговския престиж на лицата, възложили им определена работа. Задължението е по-широко и се съдържа в глава седма от Закона за защита на конкуренцията (ЗЗК). Нелоялната конкуренция може да бъде осъществена само от търговец – конкурент, който осъществява същата или подобна дейност на съответния пазар или бизнес. Съгласно чл. 37, ал. 1 ЗЗК се забранява узнаване, използване или разгласяване на производствена или търговска тайна в противоречие с добросъвестната търговска практика. Нарушаване на това задължение, т.е. на забраната за нелоялна конкуренция е скрепено с административна санкция (чл. 100, т. 6 ЗЗК).

Съгласно § 1, т. 5 от Допълнителните разпоредби на Закона за достъп до обществена информация (ЗДОИ), позоваването на търговска тайна е неприложимо в случаите, в които е налице надделяващ обществен интерес от разкриването на информацията. До доказване на противното обществен интерес от разкриването е налице, когато информацията:

а) дава възможност на гражданите да си съставят мнение и да участват в текущи дискусии;

б) улеснява прозрачността и отчетността на субектите по чл. 3, ал. 1 ЗДОИ относно вземаните от тях решения;

в) гарантира законосъобразното и целесъобразното изпълнение на законовите задължения от субектите по чл. 3 ЗДОИ;

г) разкрива корупция и злоупотреба с власт, лошо управление на държавно или общинско имущество или други незаконосъобразни или нецелесъобразни действия или бездействия на административни органи и длъжностни лица в съответните администрации, с които се засягат държавни или обществени интереси, права или законни интереси на други лица;

д) опровергава разпространена недостоверна информация, засягаща значими обществени интереси;

е) е свързана със страните, подизпълнителите, предмета, цената, правата и задълженията, условията, сроковете, санкциите, определени в договори, по които едната страна е задължен субект по чл. 3 ЗДОИ.

С оглед динамиката на търговските отношения, без категорични доказателства за противното не може да се приеме, че е възможно засягане на фирмена или търговска тайна или възникване на нелоялна конкуренция поради разкриване на информация за изпълнението на договор. Търговците, сключили договори, финансирани от бюджета на правителството, не могат да се позовават на търговска или фирмена тайна, без за това да са налице действителни и реални обстоятелства, които увреждат търговската или фирмената им дейност [18].

Публично достъпните електронни услуги чрез търговския регистър разкриват нови възможности за търговците и гражданите, но също води до рискове за личните данни и неприкосновеността на личния им живот. В тази връзка считаме, че защитата на лицата при обработването на техни лични данни и контрола при осъществяване на достъпа до тях от онлайн регистъра, следва да се осъществява по-ефективно от компетентния орган.

2. Защита на личната информация на кредиторите в производството по несъстоятелност

„Институтът на търговската несъстоятелност е своеобразен синтез и пресечна точка на множество правни, икономически и социални проблеми“ [13, с. 57]. С развитието на съвременните технологии и изграждането на сигурна платежна система нараства необходимостта от създаването на механизъм за по-бързото информиране на кредиторите в производството по несъстоятелност за обстоятелствата, които са свързани с упражняването на правата им. Поради това при осъществяване на производството по несъстоятелност възниква един от основните проблеми за защита на кредиторите при тяхното определяне и уведомяване за започване на производството.

„Производството по несъстоятелност има универсален характер“ [14, с. 91], в което главна фигура е синдикът, чиято основна отговорност е установяване на кредиторите на длъжника и попълването на масата на несъстоятелността.

„Дейността на синдика по установяване кредиторите на длъжника е от основополагащо значение за всяко едно конкретно производство по несъстоятелност“ [16, с. 55]. Това е така, защото определянето на вземанията е началния етап в производството по несъстоятелност, който е съществен за възможността за оздравяване на предприятието или удовлетворяването на кредиторите чрез осребряването на масата на несъстоятелността.

Основното задължение на синдика в този начален етап от производството е да подготви първото събрание на кредиторите. Тази подготвителна дейност на синдика е от особена важност за защита правата на вложителите, тъй като производството не може да започне без да съществува яснота относно кредиторите на длъжника, т.е. идентифицирането им. Установяването на кредиторите чрез изготвянето на списъци от синдика има също своята важност, предвид което следва изложение на основните проблеми, свързани с личните данни в производството по несъстоятелност.

За да се удовлетворят кредиторите в производството по несъстоятелност е необходимо дадено вземане да бъде включено в списъка на приетите вземания изготвен от синдика. Инициативата за предявяване на вземанията принадлежи на самите кредитори, т.е. това е абсолютно необходимо условие, тъй като води до погасяване на правата на кредиторите, ако не бъдат упражнени в посочения в закона срок.

Предявяването на вземанията се извършва в срокове, предвидени в чл. 685, ал. 1 и чл. 688, ал. 1 ТЗ, а именно: първоначален едномесечен срок, считано от обявяването в търговския регистър на решението за откриване на производството по несъ-

тоятелност, и допълнителен двумесечен срок, чийто начален момент е датата на изтичане на първоначалния срок. Законодателят установява императивни условия и срокове за предявяване на вземанията, чието спазване е абсолютна предпоставка за кредиторите по материалното правоотношение да се конституират като пълноправни участници в производството. Така наред с материалната си легитимация на кредитори на длъжника те придобиват процесуалното качество на кредитори на несъстоятелността [9, с. 14].

Съгласно чл. 685, ал. 1 ТЗ кредиторите предявяват своите вземания пред съда по несъстоятелността в писмена форма. „Минимално необходимото съдържание на молбата за предявяване на вземане е уредено в разпоредбата на чл. 685, ал. 2 ТЗ – в нея кредиторът следва да посочи основанието и размера на вземането си, привилегиите и обезпеченията, да посочи съдебен адрес и да представи всички писмени доказателства за неговото установяване. Въпреки липсата на конкретно разписано задължение, естеството на предявяването налага кредиторът да посочи и пълните си идентификационни данни – наименование, ЕИК, седалище, адрес на управление и лице, което го представлява за юридическите лица и име и ЕГН за физическите лица“ [10, с. 50 - 51].

Компетентен да се произнесе по приемането на вземанията е синдикът, който в 7-дневен срок от изтичането на срока по чл. 685, ал. 1 ТЗ следва да състави списък на приетите вземания, списък на служебно приетите вземания, както и списък на неприетите вземания, да представи същите на разположение на кредиторите и длъжника в канцеларията на съда (чл. 686, ал. 2 ТЗ), както и за обявяване на търговския регистър (чл. 689 ТЗ).

Процедурите по приемане на предвидените вземания гарантират **публичност**, съгласно чл. 689 ТЗ. „В тези процедури се разрешават в цялост и окончателно въпросите относно кръга на лицата, които по смисъла на чл. 616 ТЗ могат да получат удовлетворение от имуществото на длъжника, формиращо масата на несъстоятелността. За да бъде допуснат да участва в тези процедури обаче, кредиторът следва да обоснове легитимацията си като носител на вземане спрямо длъжника. Извън този кръг, други претенденти не биха могли да упражняват права, поради универсалния характер на несъстоятелността“ [8, с. 54].

Във връзка с публичността на списъците, изготвени от синдика, които са насочени към обезпечаване на правото на защита на кредиторите, чрез упражняване на правата им в производството по несъстоятелност се поставят следните практически въпроси:

- Представлява ли нарушение на ЗЗЛД посочването в списъка на лични данни и на други идентифициращи данни за кредиторите в процедурата по оповестяване на списъците в търговския регистър?
- Основателно ли е публикуването на списъка в Интернет страницата на несъстоятелния длъжник в производството по несъстоятелност?

По поставения първи въпрос, считаме, че ще представлява нарушение на ЗЗЛД задължението на синдика да представи за обявяване на списъците на приетите вземания в търговския регистър без незаличени лични данни. За подкрепа на това становище е необходимо да разгледаме производството по несъстоятелност на банка.

Правната уредба на публичността на списъка на приетите от синдика вземания по Закона за банковата несъстоятелност (ЗБН) се базира на основни начала, които в голяма степен са идентични с установените от ТЗ основни начала, но същевременно отчитат спецификата и особеностите на осъществената от банките търговска дейност, както и необходимостта от защита правата на вложителите.

Защитата на вложителите при откриване на производството по несъстоятелност на банка придобива все по-голямо обществено значение и признание в последните

години, тъй като предвидените в досега действащия ЗБН процедури за предявяване на вземанията са неефективни и защитата не би могла да се реализира.

Установяването на кредиторите поставя въпроса за начина, по който същите следва да бъдат уведомени за реда, сроковете и условията за предявяване на вземанията си. Това предполага създаването на надеждна регистърна система за получаване на актуална информация, която от своя страна благоприятства развитието на банковата система. Но големият брой кредитори затруднява процедурите по оповестяване на списъците на кредиторите на банка в производство по несъстоятелност и съответно разглеждането на възраженията на кредиторите срещу включване или невключване на вземания в списъка. Определено всичко това може да породи накърняване на правото на защита на кредиторите, което налага създаването на механизъм за по-бързото им информиране. С оглед на това са направените промени в чл. 64 ЗБН (ДВ, бр. 61 от 11 август 2015 г.) за защита на кредиторите по отношение предявените от тях вземания към банката.

Правомощията на синдика са насочени към справедливо удовлетворяване на кредиторите чрез съставяне и публикуване на първоначалния списък на вземанията, съгласно чл. 64 ЗБН. В списъка на служебно приетите вземания се включват всички вложители, които към датата на съставянето му все още имат вземания към банката. Тук „ЗБН бележи отклонение от общия режим на служебното приемане на вземания по ТЗ, като предвижда задължение за синдика за служебно приемане и на вземанията на всички вложители в банката“ [11, с. 59]. Поради това изготвения списък от синдика е от съществено значение за вложителите и другите кредитори, чиито права и законни интереси следва да бъдат защитени, тъй като въз основа на него ще могат да встъпят или да възразят поради неприети вземания или части от вземания. В това отношение е първото изменение на чл. 64, ал. 1 ЗБН, което е свързано с идентификацията на вложителите.

Съдържанието на посочената разпоредба се допълва с „имената на кредиторите, а когато те съвпадат и други идентифициращи данни“ с цел законосъобразността на списъка. Така редактирана правната норма на посочения текст индивидуализира пряко вложителите, тъй като в списъците ще бъдат включени вложители – физически и юридически лица. От своя страна, това би могло да доведе до злоупотреби с личните данни на вложителите – физически лица и до ограничаване на правото им на защита по специалния закон.

Съгласно чл. 1, ал. 1 ЗЗЛД, законът урежда защитата на правата на физическите лица при обработването на личните им данни. Целта на закона е гарантиране на неприкосновеността на личността и личния живот чрез осигуряване на защита на физическите лица при неправомерно обработване на свързаните с тях лични данни в процеса на свободното движение на данните (чл. 1, ал. 2 ЗЗЛД). Предвид обстоятелството, че в списъка на служебно приетите вземания следва да бъдат включени всички вложители – физически и юридически лица, които към датата на съставяне на списъка все още имат вземания към банката, е важно да се отбележи, че личните данни се отнасят само до физическите лица.

Легална дефиниция на понятието „лични данни“ се съдържа в чл. 2, ал. 1 ЗЗЛД, а именно: всяка информация, отнасяща се до физическо лице, което е идентифицирано или може да бъде идентифицирано пряко или непряко чрез идентификационен номер или чрез един или повече специфични признаци.

Това понятие се употребява единствено за физическите лица и обхваща на първо място „идентификационен номер“ и „специфични признаци“, които са свързани с

физическа, физиологична, генетична, психологическа, икономическа, културна, социална или друга идентичност на лицето (§ 1, т.16 от Допълнителните разпоредби на ЗЗЛД).

Данни относно физическата идентичност са: имената, единен граждански номер (ЕГН) или личен номер на чужденец, адресът, месторождението, телефонните номера, паспортните данни на лицето. Това е лична информация, която е свързана с всички тези данни, които персонализират **пряко** физическото лице.

Името е най-разпространения идентификатор, но на практика, за да се потвърди самоличността, понякога името на лицето трябва да бъде комбинирано с друга информация (дата на раждане, адрес, снимка, месторождение и др.), за да се избегнат обърквания или дублирания с евентуални съименници. В своята практика Комисията за защита на личните данни неведнъж е приемала, че информацията, касаеща двете имена или пък често срещано фамилно име, не е достатъчна да се идентифицира някой и да бъде разграничен от други лица. Обикновено интерес представлява база данни с имената плюс допълнителен признак, като например имена и адреси на лица на определена възраст и пол или пък имащи интереси в определена област. Всичко зависи от това кой се интересува от тях.

С изменението на ал. 1, законодателят изрично посочва като реквизит от списъка на приетите вземания да бъдат посочвани и данни за имената на правоимащите лица (вложители и други кредитори). Тази промяна е разумна, доколкото старата разпоредба не даваше ясен отговор на въпроса за индивидуализацията на вземанията, което несъмнено създаваше практически затруднения на вложителите.

Безспорно е, че в списъка следва да бъдат отразявани имената, тъй като изготвянето му не може да постигне целите, за които законът предвижда да бъде съставен. Но с оглед недвусмисленото идентифициране на вложителите (при съвпадащи три имена) е отбелязано в нормата на същия текст и вписване на други идентифициращи данни. Законодателят не посочва какви точно са идентифициращите данни. Например такива могат да бъдат: ЕГН, месторождение, дата на раждане и др.

Единният граждански номер е уникален, универсален идентификационен код, който отразява реални факти за възрастта, пола и приблизителното месторождение на лицето и е **средство за еднозначното идентифициране** на физическото лице в различните регистри и информационни системи. Формира се по сложен алгоритъм, установен в чл. 104, ал. 2 от Наредба РД-02-20-9 от 21 май 2012 г. за функциониране на Единната система за гражданска регистрация и се състои от десет цифри. Първите шест от тях показват датата на раждане на лицето, а следващите четири цифри по своето съдържание представляват абсолютно уникална комбинация за всяко лице. Публичните органи в изпълнението на своите функции изискват информация за персонален идентификационен номер, който е свързан тясно с обработването на лични данни. Също така ЕГН-то може да бъде средство на достъп до широк спектър от услуги в частния сектор, например като номер на банкова сметка, за доставка на комунални услуги, за читателска карта в библиотеката и др.

В тази връзка бихме могли да кажем, че причините за използването и ползите от персоналният идентификационен номер са свързани с това, че:

- на първо място, може да се разглежда като начин да се избегнат усложнения, които се появяват, когато имената на гражданите са едни и същи;
- на второ място, може да предостави на държавните органи достоверна и надеждна информация, която се съхранява в националната базова информационна система „Население” за страната.

Единна система за гражданска регистрация и административно обслужване на населението (ЕСГРАОН) е източник на лични данни за физическите лица и основната ѝ функция е да осигури информационно и административно обслужване на законодателната, изпълнителната и съдебната власт (чл. 101 от Закона за гражданската регистрация). Чрез нея се изясняват, уточняват и използват данни и факти, засягащи административноправния статут на гражданите в Р България, който от своя страна очертава и тяхното гражданско състояние [3, с. 80]. Съвкупността от елементи и правни качества като например името, гражданството, полът, произходът, рождената дата и месторождението, семейното положение, постоянният адрес и др. е гражданско състояние, което индивидуализира физическото лице. Информацията за лицето, която е включена в информационната база данни за различни административни цели, позволява на държавните органи да проверяват точността на информацията, сравнявайки я с други бази данни. Чл. 111 от Закона за гражданската регистрация урежда принципната възможност за свързване на информационни системи с лични данни чрез използване на основните данни за гражданска регистрация, а именно: ЕГН, имена, дата, пол и гражданство.

Като имаме предвид казаното до тук, можем да обобщим, че физическото лице може да бъде идентифицирано пряко по име и ЕГН и непряко чрез IP адрес [19, с. 20], регистрационен номер на автомобил, номер на лична карта или чрез комбинация от признаци, като по този начин се очертава неговия административноправен статут като гражданин. Поради това за в бъдеще е необходима промяна в чл. 64, ал. 1 ЗБН, с която да се предвиди че евентуалното вписване на другите идентифициращи данни при съставянето на списъка на вземанията от синдика трябва да бъде съобразено с правилата за обработване на лични данни по ЗЗЛД. С цел предприемане на необходимите технически и организационни мерки за защита на личните данни (чл. 23 ЗЗЛД), в списъка на приетите вземания **не трябва да се вписва информация, касаеща цялото ЕГН** на физическите лица – кредитори на банка. Би трябвало да се изписват имената, а при дублиране и рождената дата. Тъй като лични персонални номера са предвидени за директно идентифициране на физическите лица, а след това са и лични данни, следователно те трябва да отговарят на принципите на качество на данните, както и трябва да се повиши контрола на използването им не само от частния, но и от публичния сектор.

Вписването на лични данни на вложители в списъците по чл. 64, ал. 1 ЗБН, представлява „обработване на лични данни“ по смисъла на § 1, т. 1 от ДР на ЗЗЛД. Логично е администраторът на лични данни (синдикът) в качеството си на представител на обявената в несъстоятелност банка на основание чл. 31, ал. 1, т. 1 ЗБН да обработва личните данни на вложителите. Но за да бъде законосъобразно обработването на лични данни, следва да е налице поне една от алтернативно изброените предпоставки за допустимост на обработването, съгласно чл. 4, ал. 1 ЗЗЛД. Посочването на лични данни в списъците относно трите имена и ЕГН ще идентифицира физическите лица – кредитори на банката. Тази информация, в своята съвкупност следва да бъде дотояние на ограничен кръг от субекти. В противен случай това би могло да доведе до значителни вреди за вложителите – титуляри на данните и да създаде опасност от засягане на различни техни интереси. В това отношение възниква необходимост да се анализира и следващото съществено изменение на чл. 64, ал. 2 ЗБН, съгласно което „след съставянето на списъка синдикът го обявява в търговския регистър и публикува най-малко два пъти в един или повече централни всекидневници съобщение, че списъкът е обявен“.

Всъщност преди изменението, синдикът само съобщаваше за изготвянето на списъка, но сега е изрично формулирано обявяването му в търговския регистър, което заслужава подкрепа. Промяната дава възможност да се съкрати времето, което принципно би било необходимо за индивидуалното уведомяване на голям брой кредитори и по този начин ще се постигне реално ускоряване на производството. Но същевременно с това се създават предпоставки за недобросъвестен достъп до лични данни. Съхраняваните в търговския регистър данни за физическите лица са лични [20] съгласно определението на чл. 2, ал. 1 ЗЗЛД и следва да се обработват законосъобразно и добросъвестно. В конкретния случай всяко лице при достъп до търговския регистър ще има възможност автоматизирано да изтегли информация, съдържаща лични данни на вложителите. От практиката е видно, че не се осигурява достатъчно качествена защита на информацията предвид значителния брой случаи на жалби, свързани със злоупотреби с лични данни, поради тяхната широка публичност в базата данни на търговския регистър.

От измененията на уредбата на чл. 64 ЗБН имаше нужда, но трябва да се подчертае, че при изпълнението ѝ синдикът трябва да се съобразява със разпоредбите на ЗЗЛД за законосъобразното обработване на личните данни на вложителите. Тъй като с публичност се ползват само вписаните обстоятелства и актове, обявени в търговския регистър, затова личните данни като ЕГН-та не трябва да се появяват или трябва да бъдат заличени. За целта синдикът трябва да обяви списъка в търговския регистър със заличени лични данни, освен тези, които се изискват по закон. С тези данни лесно може да се злоупотреби от недобросъвестни лица и от тази гледна точка премахването им от списъка е желателно. Това ще спомогне за ограничаване на безконтролното достъпване на лични данни, съдържащи се в списъка.

При отговора на втория въпрос следва да се има предвид разпоредбата на чл. 64, ал. 2 ЗБН. Законодателят не е разписал нормативни предпоставки за оповестяването му и достъп до него следва да имат само правоимащите лица – всеки вложител, друг кредитор или един или повече акционери, които притежават общо не по-малко от 25 на сто от всички акции с право на глас в банката (чл. 66, ал. 1 ЗБН). Тези лица имат правен интерес да се запознаят със съдържанието на списъка с цел да реализират правото им по закон да направят писмено възражение пред синдика срещу прието или неприето в списъка вземане. В случай, че се публикуват събраните лични данни в интернет, то ще се осъществи неправомерно и непропорционално обработване на лични данни, отнасящи се до икономическата идентичност на включените в списъка физически лица [21]. Под „икономическа идентичност“ се разбира имотното/финансово състояние на лицето, участие и/или притежаване на дялове или ценни книжа в дружества и др. [1, с. 17]. Това от своя страна не съответства на целта на ЗЗЛД, за която те са били събирани. Такова оповестяване може да стане само и единствено със съгласието на лицето, като законът не предвижда изключения. Поради това информацията в официалния сайт на банката, следва да съдържа само съобщение, че списъкът е обявен в търговския регистър.

Заклучение

Резултатите от направения анализ на защитата на личните данни в производството по несъстоятелност, насочват към:

Първо, основната услуга предоставяна от електронния търговски регистър трябва да съдържа и съхранява данни за търговците, която да включва както инфор-

мацията за правната им форма, седалище и техните законови представители, а също и да предоставя тази информация на обществеността. Търговският регистър трябва да е публичен дотолкова, доколкото да е ясно има ли такъв правен субект. Като цяло регистърът има за цел да направи основните данни за търговците известни на трети лица. В този смисъл разпространяването в Интернет на личните документи от търговския регистър е в противоречие със целта на неговата публичност.

Второ, действащата у нас правна уредба на чл. 64 от ЗБН разкрива някои недостатъци. Възможностите за нарушаване на неприкосновеността на личността при изготвянето и обявяването на списъка на вземанията на вложителите са изключително големи. Във всички случаи, когато информацията за юридическото лице позволява да се разглежда като свързана с физическото лице, тя трябва да се смята за лични данни и следва да се прилагат правилата за тяхната защита.

Независимо от предоставянето на закрила на личните данни по ЗЗЛД, необходима е промяна на чл. 64, ал. 1 ЗБН, с която да се предвиди че евентуалното вписване на другите идентифициращи данни при съставянето на списъка на вземанията от синдика трябва да бъде съобразено с правилата на обработване на личните данни по ЗЗЛД. С цел предприемане на необходимите технически и организационни мерки за защита на личните данни, в списъка на приетите вземания не трябва да се вписва информация, касаеща цялото ЕГН на физическите лица – кредитори на банка. Би трябвало да се изписват имената, а при дублиране и рождената дата. Поради това новата процедура по оповестяване на списъците в производството по несъстоятелност на банка трябва да е съобразено с нормативните предпоставки и принципи за обработване на лични данни. В това отношение правилното прилагане на правилата на ЗЗЛД ще спомогне за въвеждането на гаранции за намесата в личния живот, така и за повишаване на сигурността в търговските отношения.

Трето, особено внимание трябва да се обърне на механизмите и процедурите за премахване на лични данни преди публикуване на информацията в онлайн сайта на банката. Понеже законодателят не е разписал нормативни предпоставки за оповестяването им, то в случай, че се публикуват събраните лични данни в интернет, това ще бъде неправомерно обработване на данните, отнасящи се до икономическата идентичност на включените в списъка вложители или кредитори. Посочените аргументи налагат изоставяне на тази порочна практика, която нарушава защитата на личните данни. Поради това в официалния сайт на банката трябва да се публикува само съобщение, че списъкът на приетите вземания е обявен в търговския регистър.

Разглеждането на посочените проблеми са с подчертана острота и има необходимост от адекватна намеса от страна на законодателя и осъществяване на ефективен контрол от страна на компетентния орган. В това отношение правилното прилагане на правилата на ЗЗЛД ще спомогне за въвеждането на гаранции за намесата в личния живот, така и за повишаване на сигурност на банковата система.

Литература:

1. Александров, А. Регистрация на работодателя като администратор на лични данни. // ИК „Труд и право“, кн. 10, 2009
2. Атанасова, Б. Защита на търговците при „кражба на фирма“ по настоящата уредба на Закона за търговския регистър. // Търговско и облигационно право, кн. 5, 2014
3. Дерменджиев, Ив., и др. Административно право на Република България. Обща част. София, 2012

4. Калайджиев, А. Действие на вписването, обявяването и заличаването от търговския регистър. // Търговско право, кн. 4, 2008
5. Кръстева, Д. Единен и централизиран електронен търговски регистър. // Пазар и право, кн. 7, 2006
6. Маданска, Н. Оспорване на вписването в търговския регистър. // Търговско и конкурентно право, кн. 5, 2012
7. Митева, Д. Действие на възобновяването на спряно производство по несъстоятелност спрямо решителни срокове за упражняване на права на кредиторите на масата на несъстоятелността. // Търговско и облигационно право, кн. 10, 2014
8. Митева, Д. Права на кредиторите на несъстоятелния длъжник в процедурата по чл. 717н от Търговския закон. // Търговско и облигационно право, кн. 3, 2014
9. Михайлов, О. Условия и срокове за допълнително предявяване на вземанията в производството по несъстоятелност. // Адвокатски преглед, кн. 1, 2014
10. Николова, Б. Особени хипотези на предявяване на вземания в производството по несъстоятелност. // Търговско и конкурентно право, кн. 5, 2012
11. Николова, Б. Предявяване и установяване на вземанията в производството по Закона за банковата несъстоятелност. // Търговско и облигационно право, кн. 7, 2013
12. Панайотова, Е. Достъп до обществена информация. София: Сиби, 2003
13. Стефанов, Ст. Критични бележки по някои проблеми на търговската несъстоятелност. // Търговско и конкурентно право, кн. 6, 2012
14. Стефанов, Ст. Активна легитимация при някои иски за попълване на масата на несъстоятелността. // Търговско право, кн. 2, 2010
15. Сулев, Г. Електронен директен маркетинг и спам-регулацията. // Общество и право, кн. 3, 2012
16. Топчиева, Р. Дейност на синдика по установяване на кредиторите на длъжника. // Търговско и облигационно право, кн. 1, 2013
17. Цокова, П. Защита на техническата и търговската тайна в получените оферти за участие в процедура по ЗОП и при възлагане чрез публична покана. // Търговско и облигационно право, кн. 12, 2013
18. Решение № 2064 от 23.06.2010 г. по адм. д. № 2876/2010 г. на Административен съд – София град; Решение № 8816 от 20.06.2011 г. по адм. д. № 13128/2010 г., V отд. на ВАС
19. Становище 4/2007 относно понятието „лични данни“, (WP 136) от 20.06.2007
20. Становище на КЗЛД, относно искане с вх. № в-2135/21.10.2009
21. Становище на КЗЛД № П-5004/2015 от 01.07.2015
22. Съображение 24 от Директива 95/46/ЕО
23. Закон за банковата несъстоятелност, Обн. ДВ. бр.92 от 27 Септември 2002 г., изм. и доп. ДВ. бр.33 от 26 Април 2016
24. Закон за гражданската регистрация, Обн. ДВ. бр.67 от 27 Юли 1999 г., изм. ДВ. бр.50 от 1 Юли 2016
25. Закон за достъп до обществена информация, Обн. ДВ. бр.55 от 7 Юли 2000г., изм. и доп. ДВ. бр.50 от 1 Юли 2016
26. Закон за защита на личните данни, Обн. ДВ. бр.1 от 4 Януари 2002 г., изм. и доп. ДВ. бр.15 от 15 Февруари 2013
27. Закон за търговския регистър, Обн. ДВ. бр.34 от 25 Април 2006 г., изм. ДВ. бр.13 от 16 Февруари 2016
28. Търговски закон, Обн. ДВ. бр.48 от 18 Юни 1991г., изм. ДВ. бр.13 от 16 Февруари 2016

АУДИО-ВИЗУАЛНАТА КОМУНИКАЦИЯ – ОТ ГУТЕНБЕРГ ДО ТЕЛЕВИЗИОННИЯ ОБРАЗ

д-р Росен Петров

Бургаски свободен университет

THE AUDIO-VISUAL COMMUNICATION – FROM GUTENBERG TO THE TV IMAGE

Rossen Petrov, PhD

Burgas Free University

Резюме: *Аудио-визуалната комуникация създава основата за общуването между хората. Видяното, усетеното и изживяното стават емоционален аспект, който трябва да се сподели. Звуковете и визуални форми се превръщат в информационни послания, структуриращи бъдещото медийно пространство.*

Статията изследва отделните исторически фрагменти, през които преминава човешкото развитие в областта на комуникацията и информацията – от писмените знаци на Гутенберговата епоха до телевизионния образ, завладяващ изцяло съвременния свят.

Ключови думи: *аудио-визуална комуникация, визуализирана информация, комуникационно пространство, медиакултурно израстване, информационни технологии, картинна пластика, медийна култура, електронен образ.*

Abstract: *The audio-visual communication creates the basis for contacts among people. What they have seen, felt or experienced becomes an emotional aspect which has to be shared. The audio and visual forms turn into information messages, thus structuring the future media landscape.*

The article examines the historical stages of human progress in terms of communication and information – from the letters in Gutenberg's times to the television image invading the modern world.

Key words: *audio-visual communication, visualized information, communication spaces, media-culture progress, information technologies, picture plastics, media culture, electronic image.*

Образната и словесната комуникация са средствата за предаването на впечатления, мисли, събития, анализи и творчески послания. С появата на човека във Вселената се появява и нуждата от образната комуникация. Видяното, усетеното и изживяното полагат основите на информацията. Тя трябва да бъде споделена и показана. Много вероятно е преди звуковата реч картините по стените на пещерите да са били и първите комуникационни знаци, с които започва общуването между отделните човешки индивиди. Проследявайки исторически как се е развило обществото и неговите начини на общуване, ще стигнем до извода, че пътят е бил дълъг и преминава през

различни етапи на развитие. От говоримата реч, през писмените знаци на различните азбуки, писани на ръка, до Гутенберговата епоха на печатане и книгоиздаване минават хиляди години. От първата книга и първата печатна медия до появата на електронния радиосигнал минават стотици години.

Образната комуникация също създава своята история. В печатните медии все по-често се появяват илюстрации, рисувани от художници, които визуализират част от събитията. Започва творческо съжителство на текста и картината, която обогатява информацията и дава по-пълна представа за новината.

Светлописът върху фотографската плака е новото изобразително средство, преобладаващо реалния, обективен свят като го превръща в документ. Богатото разнообразие на образите, които са в структурата на визуалната информация определя нейното съдържание и създава силно въздействие върху възприятията на хората. Това от своя страна засилва чувството за реалност и присъствие, предизвиква силен психологически и емоционален ефект върху зрителите.

През 1895 година братя Люмиер и техният кинематограф превръща статичните фотографии в движещи се образи, които правят революция в информационния свят. Филмовата лента запечатва динамичното ежедневие и го превръща в историческа хроника. Първите документални филмови кадри, заснети от различни оператори, пренасят реалността в нейната пълна достоверност върху прожекционния екран. Благодарение на тези оператори започва да се гради визуалната история на човечеството. Ражда се седмото изкуство. Визуализираната информация започва бързо да навлиза в ежедневния бит и култура на човека. Филмовото изкуство създава собствен език и форма на творческа стилистика, обвързана с различните кинематографични жанрове. Съдържанието на образите върху филмовата лента сътворява два психологически свята. Първият е обвързан от отделните персонажи, участващи в действието, а вторият с психологическото състояние на различните реципиенти. Това довежда до по-силно изразена дълбочина на философско преосмисляне, а чрез символите и знаците до естетически понятия за живота.

Изобразителното изкуство, печатните медии, фотографията, радиото и киното все повече глобализират информационното пространство. Те подготвят основата за появата на най-мощния електронен информационен източник – телевизията. Така големият филмов екран за масово зрелище се пренася в домовете на хората, като трансформира размера си в рамките на телевизионния приемник. Електронният образ се превръща в средство за общуване. Революцията в информационните технологии приключва до появата на следващата – интернет комуникацията. Всички средства за масова информация превземат света и го свиват по думите на Маршъл Маклуън до едно „глобално село“.

„Обединението на радиото с филма ни даде говорещото кино, т.е. курс на свиване след механичния век на експлозия и разширяване. Като крайна форма Маршъл Маклуън сравнява това свиване, тази имплозия с образа на космонавта, затворен в своето малко пространство. Той, без да увеличава нашия свят, го свива до размерите на едно село. Ракетата и спътникът, също както телефонът, радиото и телевизията, слагат край на господството на колелото и машината.”(Знеполски, 1986:546)

Аудио-визуалната информация създава асоциативни връзки в „потока на съзнанието” или „вътрешен монолог” при всеки реципиент. Образът и звукът обединени в едно цяло стават много силен информационен медиатор на въздействие, провокиращ социално-психологическото съзнание на масовия зрител. Времето като рационална стойност, определящо развитието на обществото, се явява важен фактор в неговото

медиакултурно израстване. То се основава на аудио-визуалната информация и комуникация, които направиха света по-близък, по-интересен, по-разбираем, по-стойностен и промениха стратегически мисловния и интелектуален процес на човешкото съзнание.

Целият път на човечеството в областта на комуникациите може да се изследва внимателно и задълбочено, като се раздели на няколко етапа. Това са:

- а/ словото;
- б/ словото и образът;
- в/ написаното слово;
- г/ печатното слово (Гутенбергова епоха);
- д/ фотографията и киното – нова епоха във визуалната комуникация;
- е/ радиото – електронизация на словото;
- ж/ телевизията, видеото, DVD – електронизация на образа и словото;
- з/ интернет комуникацията.

С нея революцията в информационните технологии приключва. Всичките средства за масова информация са превзели света и той върви към информационна глобализация.

„Преобразувайки процесите на обработка на информацията новите информационни технологии оказват въздействие върху всички сфери на човешката дейност и правят възможно установяването на неограничен брой връзки между различните сфери, както и между елементите и субектите на всяка дейност. Възниква една мрежова и дълбоко взаимозависима икономика, която с все по-голям успех прилага постигнатия напредък в областите на технологията, познанието и управлението за целите на самата технология, познание и управление”. (Кастелс, 2004:82)

Всяка медия влиза в информационното пространство, което е огромно по мащаб и изпълнено с разнообразни събития, явления, катаклизми и конфликти. Те са свързани с живота на хората от различните държави, тяхното географско разположение, политическо, икономическо и социално равнище. Благодарение на Гутенберг тази информация и до днес се обработва и съхранява като форма и структура, във всички печатни издания по света. Фотографският кадър, изобразяващ една миниатюрна част от протичащото събитие, се превръща във визуален информационен елемент, който не само обогатява статията, а може и да съкрати част от написания текст, като му придава по-силна драматургична стойност. Най-голямото предимство на печатната медия пред електронните е, че можем да я препрочитаме безкрайно дълго. Благодарение на Гутенберг напечатаното слово не само съхранява информацията, а я прави индивидуален, интимен свят за всеки, който се докосва до нея и чрез съзнанието си я съпреживява. Този психологически феномен създава основните допирни точки с филмовото изкуство, което базира структурната основа на драматургията си върху литературата – поезията и прозата.

Откритията в областта на радио-електрониката превърнаха написаното слово в електронен звуков сигнал. За него граници не съществуват. Ефирът се изпълва с многонационална реч и музика. Радиоприемникът става основен звуков комуникатор между слушателите и различните редакции, подготвящи програмите с информационен или музикално развлекателен жанр.

Статутът на образите, създаден от фотографията, киното и телевизията, разкрива най-силната си информационна територия. Тя предизвиква революция в отразяването и разпространението на събития от всякакъв характер, протичащи в обществото. Най-голяма концентрация на образи станали основни носители на асоциации, опреде-

лени внушения и емоционални афекти са свързани с най-младата аудио-визуална електронна медия – телевизията. Базирайки се на картинната пластика, като носител на най-голямо количество информация, телевизията става най-важният комуникатор в медийното пространство. От 30-те години на миналия век до наши дни тя създава своята медиакultura, която благодарение на динамичните процеси, протичащи в обществото продължава да се развива и променя, за добро или лошо, по най-бързия начин в сравнение с другите медии. Това я прави доминант в сферата на масовите комуникации и информация.

Комуникативният процес е физико-психологически. Той се базира на възприятията, които се получават от нашите човешки рецептори, каквито са очите, ушите, носът, кожата. Чрез тях ние получаваме информация за заобикалящата ни среда, с която ние контактуваме и взаимодействаме. Без мозъка на човека, който преосмисля, анализира и прецизира информацията тя би имала само илюстративен характер. Благодарение на мозъчната дейност процесът от чисто физически се превръща в психологически. Ние усещаме и преценяваме топлината или студа, различните аромати, разнообразието на звуци и шумове, както и образните стойности на предметите, техните форми, големина и цвят, художествен изказ и др. Анализирайки отделните рецептори, чрез които ние успешно комуникираме със средата, в която живеем, можем да направим извод, че очите, които са изнесен мозък напред получават и дават най-голям обем информация. Докосвайки се до типологията на възприятията свързани със психологията на човека можем да се позовем на казаното от Борис Минчев: „Често възприятията се делят на мономодални и полимодални, но поради една особена „вплетеност” на сензорната тъкан на възприятията в дадена ситуация уместно е вторият вид да се назоват интермодални възприятия. По-просто може да се каже, че съществуват чисти и комплексни възприятия. В конкретни случаи се говори за аудио-визуално възприятие, за зрително-осезателно възприятие или по-рядко за слухово-осезателно възприятие. Така или иначе комплексните възприятия преобладават във всекидневието. Нещо повече, индивидът има потребност да чува видяното, да опипва чутото, да види това, което докосва, и пр.” (Минчев, 2013:385) Богатството на зрителните възприятия оказват най-голяма степен на психологическо въздействие. Затова и визуализираната новина, която е организирана от различните пластически форми на образите е в основата на телевизията, която е ненадмината по сила на влияние върху зрителската аудитория. Тя не само гледа, а и става съпричастна с персонажите, участващи в различните събития. Публиката се вълнува, радва, скърби, негодува. Искаме или не образът напълно завладява нашите сетива и обсебва съзнанието ни, случайно или целенасочено. Това зависи от целите и професионализма на авторите, работещи в сферата на телевизионната комуникация и информация.

Средствата на съвременната аудио-визуална комуникация минават под знака на „Цивилизацията на образите”, която за добро или лошо измества все повече „Гутенберговата епоха”. Силата на телевизионния образ е в неговата богата информационна стихия. Визуалната комуникация създава модел, който вплита в себе си неограничените възможности на звуко-зримите явления и техните форми, които оправдават и задоволяват разностранните интереси на многобройните публики. Този феномен, зародил се в 30-те години на 20-ти век, започва да подчинява все повече средствата за масова информация. Телевизионният екран завзема информационни пространства на вече утвърдили се медии в обществения живот, като печата и радиото. Електронният образ навлиза във всички обществени сфери свързани с образованието, културата, икономиката, политиката и др. Завладява индивидуални пространства, създава свой

бит и взаимоотношения, нова визуална медийна култура. Интернет комуникацията без екранът на компютърния монитор е невъможна. Той пресъздава визуализираната новина във вид на текст и картина, без която работата на съвременния журналист е немислима. От екрана на GSM-ма през екрана на лаптопа, различните видове таблети, телевизионни приемници и филмови 3d екрани образът господства и възпитава.

И киното и телевизията наложиха още един информационен елемент – знакова форма. Тя може да обогати структурата на новината, като използва различни символи, които се превръщат в информационни центрове. Те създават емоционалните ударения в съдържанието на новината като обогатяват нейната драматургична семантика. Това прави визуалната информация по-одухотворена, по въздействаща, съсредоточавайки вниманието на зрителя върху екранната действителност. Тя се превръща в дешифратор на образи, обединяващи се от смислови понятия. Така семиотичната структура синтезира свой език, организиран от съдържанието и характера на различните образи, които могат да разширят или детайлизират информацията. Тези образи също претърпяват развитие във времето както в техническо, така и в смислово – драматургично звучене. Езикът на киното и телевизията наречен екранен по пътя на еволюцията цивилизова вътрешно структурните си визуални стойности и съдържателни аспекти. Той става ръководещ и моделиращ за хората, работещи в сферата на масовите комуникации и информация, обвързани от динамиката на обществени наши и международни отношения, правещи света, в който живеем интересен, разнообразен, емоционален и предизвикателен. Визуалните фрагменти, градящи структурата на образа се обединяват от технологичните и художественотворческите процеси. Те създават разнообразните модели при визуализацията на информацията и правят основата, върху която се гради телевизионната журналистика.

Независимо от това, че образът завзема осезателно все по-голяма територия в информационното пространство, това което ни е завещал Гутенберг – напечатаното слово, ще се превръща в най-голямото предизвикателство към днешните и бъдещите поколения. Дали новите цивилизации ще отхвърлят книгата, която е била и винаги ще бъде най-големият храм на човешките познания, който съхранява в себе си културни, интелектуални, научни и исторически ценности? Дали книгата ще продължава да бъде основен информатор и нейното слово ще продължава да учи и възпитава или тя ще се подчини изцяло на образа? А може би двата информационни феномена ще си подадат ръка един на друг, ще обединят своите най-добри преимуществени информационни модели и специфики, които ще станат зародиш на една бъдеща нова и непозната медийна култура?

Литература:

1. Znepolski I. Iz istoriyata na filmovata misal, chast1, S., Nauka и izkustvo, 1986, s.546.
2. Kastels M. Vazhodat na mrezhovoto obshtestvo, S., lik, 2004, s., 82.
3. Minchev B. Psihologiya Evolyucionno fenomenologichen podho d, S., Siela, 2013, s., 385.

SCIENTOMETRIC DEPENDENCIES IN THE FIELD OF INTELLIGENT PERSONAL ASSISTANTS

Acad. Ivan Popchev

Bulgarian Academy of Sciences

Angel Ivanov

Burgas Free University

Abstract: *An autonomous component – Intelligent Personal Assistant is being developed which utilizes reactive, interactive and proactive behavior. This component will be developed as a genetic agent with BDI (Belief-Desire-Intention) Architecture.*

The goal of the present study is to find the scientometric dependencies concerning the research in the field of Intelligent Personal Assistants during the past 12 years as a part of the whole research and development process.

Key words: *scientometric dependencies, intelligent personal assistant*

I. Introduction

The collaboration between the team of FMII by the University of Plovdiv and the Modelling Laboratory Team of the Bourgas Free University on the next stage of development of the DeLC incorporates a transformation of the educational cluster MyDeLC into a context-dependent environment providing electronic services and electronic learning content corresponding to the requirements of the eLearning teaching model.

As a part of this environment an autonomous component – *Intelligent Personal Assistant* is being developed which utilizes reactive, interactive and proactive behavior. This component will be developed as a genetic agent with BDI (Belief-Desire-Intention) architecture.

The goal of the present study is to find the scientometric dependencies concerning the research in the field of *Intelligent Personal Assistants* during the past 12 years as a part of the whole research and development process.

II. Resources used

The following online resources were used to obtain information:

1. **Research Gate** – www.researchgate.net – One of the largest scientific networks to connect researchers to share and access scientific output, knowledge, and expertise.

2. **Science Direct** – sciencedirect.com - A leading full-text scientific database offering journal articles and book chapters from nearly 3 800 journals and 35 000 e-books.

3. **IEEE Xplore Digital Library** – ieeexplore.ieee.org – a powerful resource for discovery of and access to scientific and technical content published by the IEEE (Institute of Electrical and Electronics Engineers) and its publishing partners.

4. **Google Scholar** – scholar.google.com – Accesses not only pure scientific information but also other related publications so it is used as a marker for the worldwide interest in the field of study.

III. Criteria

These sources were chosen among the others available on the Internet using the following criteria:

1. Number of members;
2. Number of scientific publications;
3. Accessibility;
4. Popularity among the scientific community;
5. Reliable search engines;
6. Representation of information.

IV. Keywords

The chosen keywords for the research were selected by using the relevance to the scientific field:

1. „*Intelligent Personal Assistant*” – the main research subject
2. „*Belief-Desire-Intention*” or *BDI* – the software model to be used for the logical reasoning of the component
3. „*Intelligent agent*” – The software concept to be used for development of the component
4. „*Agent oriented programming*” – the programming paradigm to be used for development of the component
5. „*JADE*” – „Java Engine Development Framework” – the environment which will be used
6. „*Multi Agent System*” – the software technology to be used for development of the component
7. „*eLearning*” – the model which holds the standards for interoperability with the environment
8. „*Internet of things*” – the environment the component will be part of
9. „*Semantic web*” – the environment the component will be part of
10. „*Artificial Intelligence*” – the global scientific field

V. Results

The combined results from all of the sources.

1. Research Gate Keyword Search Results by October 30 2016

Table No 1

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
„Intelligent Personal Assistant”	3	1	1	2	4	8	4	1	1	2	3	3	2
„Belief-Desire-Intention” or BDI	53	62	66	55	45	72	66	42	36	26	30	23	26
„Intelligent agent”	52	62	70	62	56	102	90	76	63	56	62	54	49
„Agent oriented programming”	22	28	37	19	15	24	21	18	16	14	12	12	17

„Java Agent Development Framework” or „JADE”	6	19	25	19	18	23	22	18	23	24	24	26	16
„Multi Agent System”	1040	1210	1360	1430	1520	1790	1400	1390	1080	854	942	511	492
„eLearning”	364	429	528	568	797	801	730	712	787	684	868	1210	983
„Internet of things”	20	26	58	59	134	168	269	426	603	753	1180	2510	2960
„Semantic web”	1320	1650	1970	2000	2620	2780	2490	2310	1950	1510	1740	1450	1140
„Artificial Intelligence”	6840	8170	8450	9321	10803	12204	10749	10900	10358	8812	13223	11800	12501

2. Science Direct Keyword Search Results by October 30 2016

Table No 2

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
„Intelligent Personal Assistant”	0	1	0	1	0	0	0	0	1	3	5	10	10
„Belief-Desire-Intention” or BDI	6	15	12	20	15	14	21	28	24	32	35	38	35
„Intelligent agent” or „Intelligent agents”	199	292	277	308	287	264	241	299	352	337	351	381	403
„Agent oriented programming”	4	11	10	12	6	8	5	14	4	9	11	20	9
„Java Agent Development Framework” or “JADE”	0	13	14	12	15	23	12	24	26	26	33	38	30
„Multi Agent System” or „Multi Agent Systems”	179	356	395	375	457	468	491	639	673	881	954	1090	1148
„eLearning”	180	331	373	486	595	643	870	894	1165	1034	1097	1532	1071
„Internet of things”	0	4	5	9	11	15	42	125	175	286	527	981	1764
„Semantic web”	149	208	339	298	391	399	457	540	652	613	624	732	625
„Artificial Intelligence”	1464	2096	2456	2522	2740	2884	2617	3220	3427	3647	3853	4484	4589

3. IEEE Xplore Digital Library Keyword Search Results by October 30 2016

Table No 3

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
„Intelligent Personal Assistant„	1	0	0	0	0	1	0	0	2	0	2	1	1
„Belief-Desire-Intention” or BDI	4	13	14	10	16	13	11	11	9	17	10	12	3
„Intelligent agent” or „Intelligent agents”	466	567	691	675	950	1011	646	459	383	347	282	321	27
„Agent oriented programming”	7	9	1	4	5	5	2	4	0	3	4	8	2
„Java Agent Development Framework” or „JADE”	2	12	7	6	16	10	11	6	9	16	11	5	6
„Multi Agent System” or „Multi Agent Systems”	142	203	255	244	434	442	479	389	393	399	391	384	242
„eLearning”	16	23	47	26	50	51	85	117	175	170	168	141	25
„Internet of things”	0	1	5	6	20	34	246	612	678	1174	1883	3284	2572
„Semantic web”	321	510	549	700	993	943	926	645	631	439	434	458	240
„Artificial Intelligence”	3487	4283	4509	5708	6914	8254	8342	9263	8331	7618	8294	9559	4356

4. Google Scholar Keyword Search Results by October 30 2016

Table No 4

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
„Intelligent Personal Assistant”	29	13	35	42	23	31	35	33	62	152	144	156	117
„Belief-Desire-Intention” or BDI	392	515	479	505	562	588	617	619	627	565	597	539	374
„Intelligent agent” or „Intelligent agents”	1350	1480	1490	1420	1540	1490	1490	1440	1460	1440	1240	1250	738
„Agent oriented programming”	317	335	355	350	344	370	300	352	346	314	291	330	202
„Java Agent Development Framework” or „JADE”	245	407	484	515	591	548	531	542	560	535	489	407	287
„Multi Agent System” or „Multi Agent Systems”	4130	4840	5130	4700	6020	6600	6580	6680	7050	7260	6960	6720	6600
„eLearning”	8890	8970	9510	10200	10900	13600	12500	12000	16700	17400	13400	15900	7250

„Internet of things”	417	571	828	1050	1580	2120	3820	7290	11600	14600	19800	26100	59400
„Semantic web”	9110	12200	14700	16000	18600	19900	20300	20100	22400	21400	20200	18700	12700
„Artificial Intelligence”	74500	84500	90800	101000	98000	101000	95900	120000	98900	83800	71700	54000	94100

VI. Analysis

Analyzed data by keywords represented by tables and graphics. The large number of results found using Google Scholar is caused by the fact that this search engine utilizes not only pure scientific resources but also others related. It represents mostly the worldwide interest into this field. The results spread is following the overall trend but as the numbers are significantly higher than the rest they are intentionally removed from the graphics in order to better visualize the data using a proper scale.

1. Intelligent Personal Assistant

Table No 5

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Reseach Gate	3	1	1	2	4	8	4	1	1	2	3	3	2
Science Direct	0	1	0	1	0	0	0	0	1	3	5	10	10
IEEE Xplore	1	0	0	0	0	1	0	0	2	0	2	1	1
Google Scholar	29	13	35	42	23	31	35	33	62	152	144	156	117

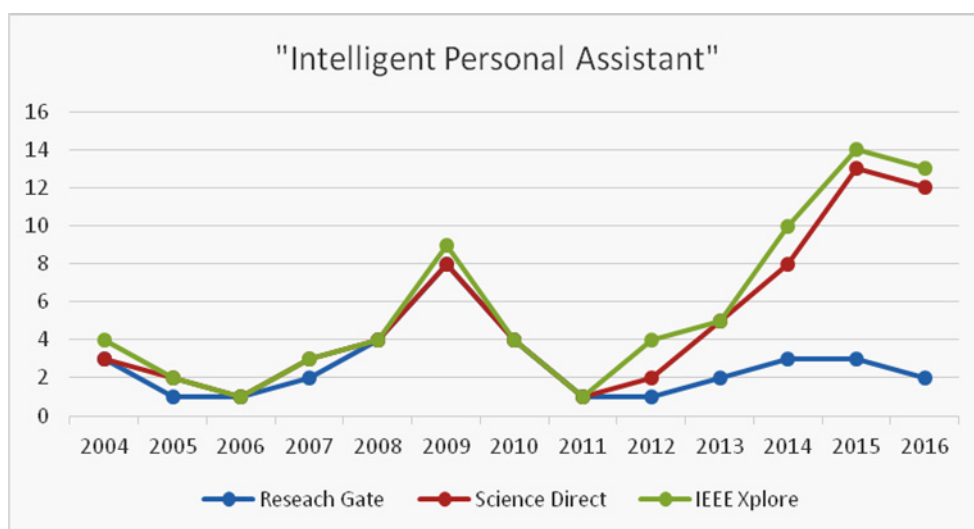

Fig 1

The number of scientific publications concerning „Intelligent Personal Assistant” even though lower in the beginning of the related period of time is growing during the last years but is still low compared to other fields of research like „Artificial Intelligence”. A significant raise is observed during the past two years considering the fact that the results from 2016 are missing two months.

2. „Belief-Desire-Intention” or BDI

Table No 6

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Reseach Gate	53	62	66	55	45	72	66	42	36	26	30	23	26
Science Direct	6	15	12	20	15	14	21	28	24	32	35	38	35
IEEE Xplore	4	13	14	10	16	13	11	11	9	17	10	12	3
Google Scholar	392	515	479	505	562	588	617	619	627	565	597	539	374

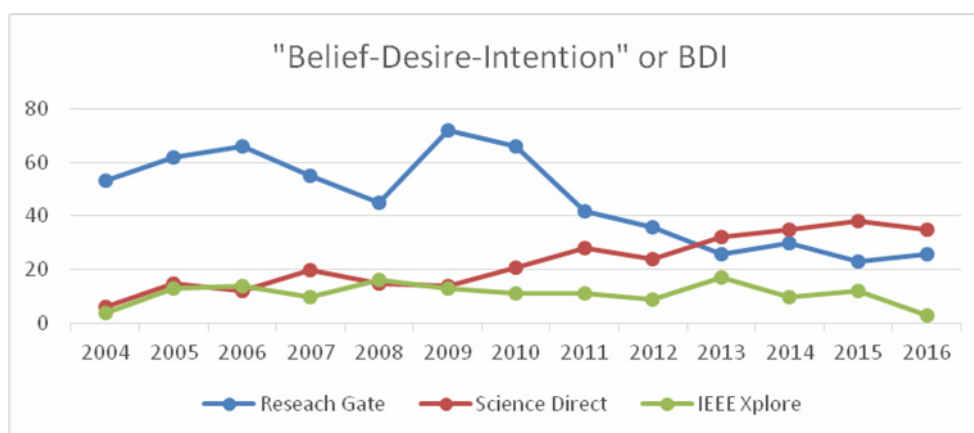

Fig 2

The „Belief-Desire-Intention” or BDI software model is already a well-known concept so it is more popular than „Intelligent Personal Assistant”.

3. „Intelligent Agent”

Table No 7

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Reseach Gate	52	62	70	62	56	102	90	76	63	56	62	54	49
Science Direct	199	292	277	308	287	264	241	299	352	337	351	381	403
IEEE Xplore	466	567	691	675	950	1011	646	459	383	347	282	321	27
Google Scholar	1350	1480	1490	1420	1540	1490	1490	1440	1460	1440	1240	1250	738

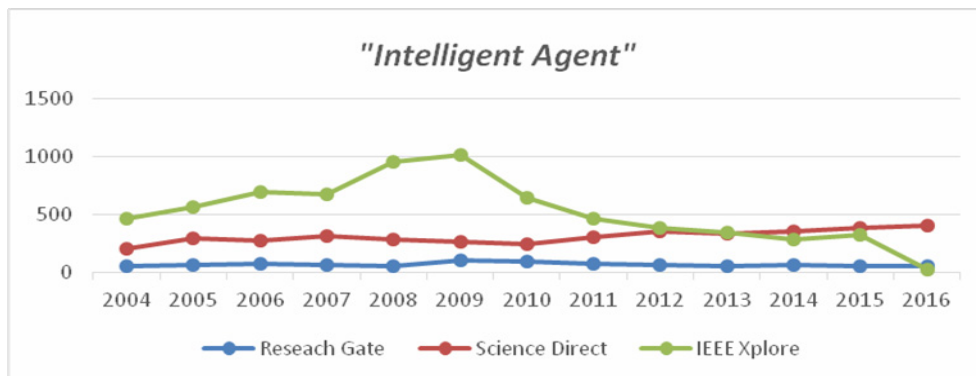

Fig 3

The number of publications where the term „Intelligent agent” is mentioned is maintaining high values for the research period. From 2004 to 2013 most results are present from IEEE Xplore compared to Research Gate and Science Direct.

4. „Agent oriented programming”

Table No 8

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Research Gate	22	28	37	19	15	24	21	18	16	14	12	12	17
Science Direct	4	11	10	12	6	8	5	14	4	9	11	20	9
IEEE Xplore	7	9	1	4	5	5	2	4	0	3	4	8	2
Google Scholar	317	335	355	350	344	370	300	352	346	314	291	330	202

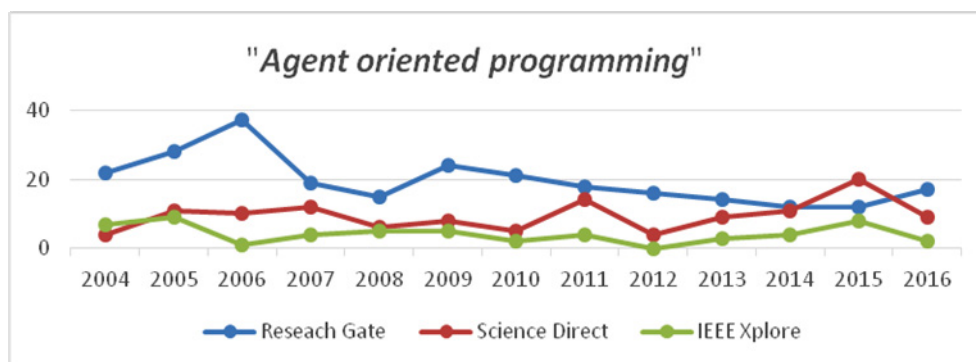

Fig 4

From 2004 to 2014 most results are present from Research Gate compared to Science Direct and IEEE Xplore which follow almost the same trend. There is a peak in 2006 in the number of results from Research Gate – 37 while the peaks for Science Direct and IEEE Explore are in 2011 – 14 and 4 and in 2015 – 20 and 8 correspondingly.

5. „JADE” or „Java Engine Development Framework”

Table No 9

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Reseach Gate	6	19	25	19	18	23	22	18	23	24	24	26	16
Science Direct	0	13	14	12	15	23	12	24	26	26	33	38	30
IEEE Xplore	2	12	7	6	16	10	11	6	9	16	11	5	6
Google Scholar	245	407	484	515	591	548	531	542	560	535	489	407	287

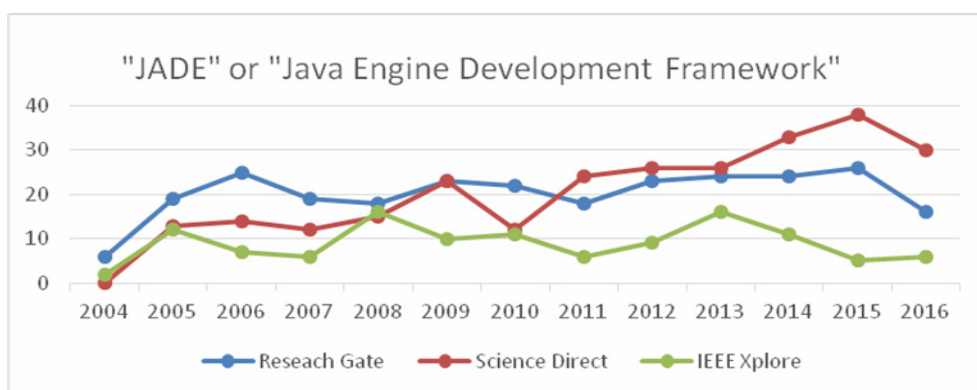

Fig 5

The number of results for „JADE” or „Java Engine Development Framework” follows a similar trend for the researched period except for 2015 where it is getting higher for Research Gate and Science Direct and Lower for IEEE Xplore and Google Scholar.

6. „Multi Agent System” or „Multi Agent Systems”

Table No 10

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Reseach Gate	1040	1210	1360	1430	1520	1790	1400	1390	1080	854	942	511	492
Science Direct	179	356	395	375	457	468	491	639	673	881	954	1090	1148
IEEE Xplore	142	203	255	244	434	442	479	389	393	399	391	384	242
Google Scholar	4130	4840	5130	4700	6020	6600	6580	6680	7050	7260	6960	6720	6600

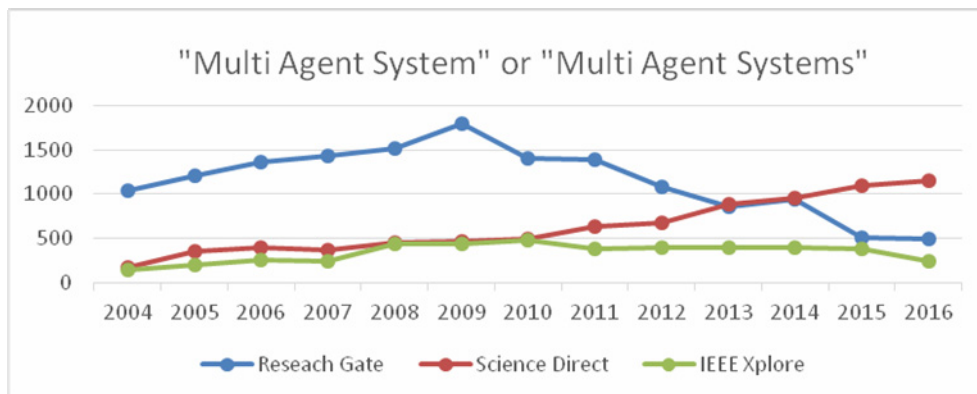

Fig 6

7. „eLearning”

Table No 11

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Research Gate	364	429	528	568	797	801	730	712	787	684	868	1210	983
Science Direct	180	331	373	486	595	643	870	894	1165	1034	1097	1532	1071
IEEE Xplore	16	23	47	26	50	51	85	117	175	170	168	141	25
Google Scholar	8890	8970	9510	10200	10900	13600	12500	12000	16700	17400	13400	15900	7250

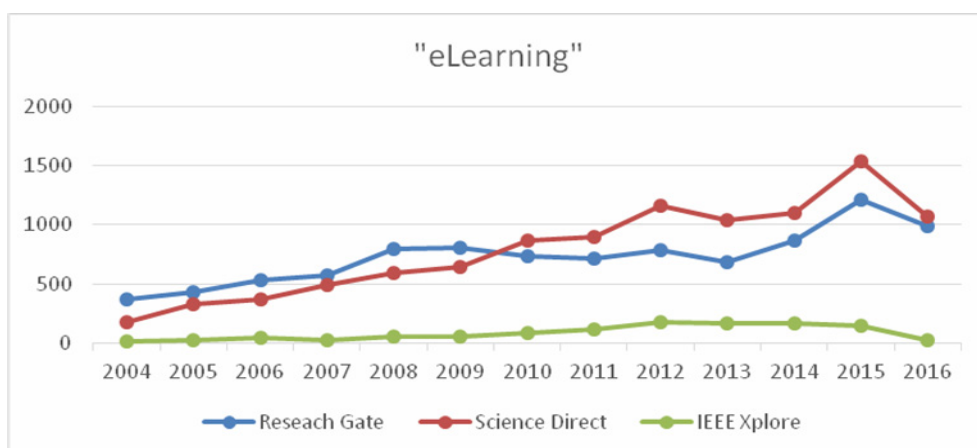

Fig 7

8. „Internet of things”

Table No 12

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Reseach Gate	20	26	58	59	134	168	269	426	603	753	1180	2510	2960
Science Direct	0	4	5	9	11	15	42	125	175	286	527	981	1764
IEEE Xplore	0	1	5	6	20	34	246	612	678	1174	1883	3284	2572
Google Scholar	417	571	828	1050	1580	2120	3820	7290	11600	14600	19800	26100	59400

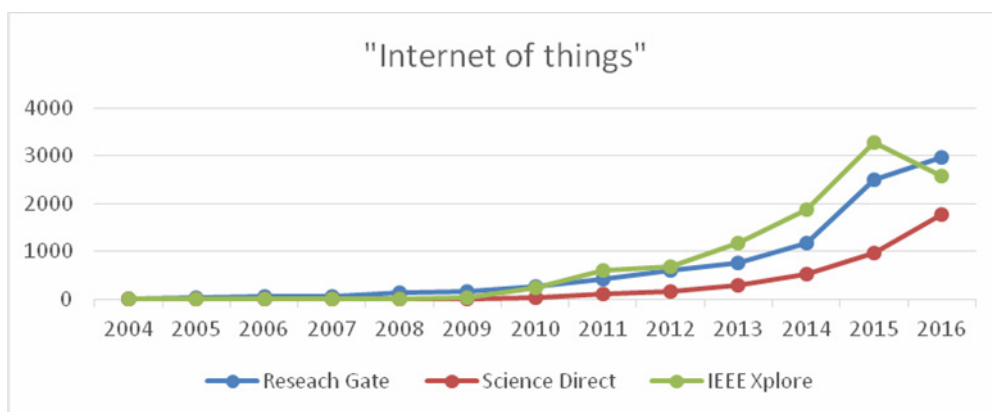

Fig 8

9. „Semantic Web”

Table No 12

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Reseach Gate	1320	1650	1970	2000	2620	2780	2490	2310	1950	1510	1740	1450	1140
Science Direct	149	208	339	298	391	399	457	540	652	613	624	732	625
IEEE Xplore	321	510	549	700	993	943	926	645	631	439	434	458	240
Google Scholar	9110	12200	14700	16000	18600	19900	20300	20100	22400	21400	20200	18700	12700

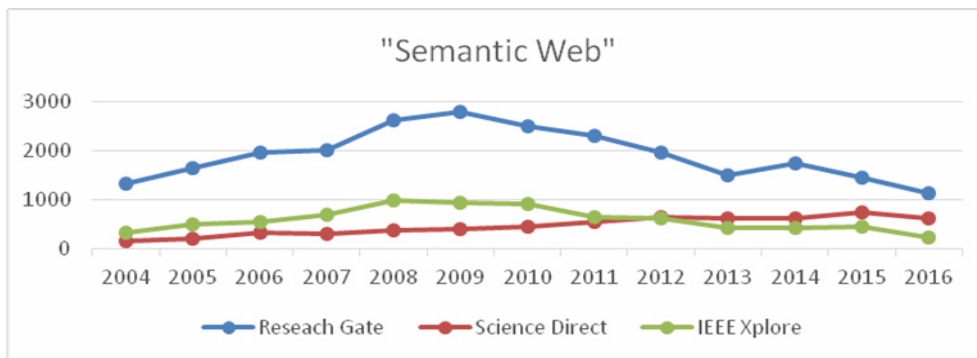

Fig 9

10. „Artificial Intelligence”

Table No 12

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Research Gate	6840	8170	8450	9321	10803	12204	10749	10900	10358	8812	13223	11800	12501
Science Direct	1464	2096	2456	2522	2740	2884	2617	3220	3427	3647	3853	4484	4589
IEEE Xplore	3487	4283	4509	5708	6914	8254	8342	9263	8331	7618	8294	9559	4356
Google Scholar	74500	84500	90800	101000	98000	101000	95900	120000	98900	83800	71700	54000	94100

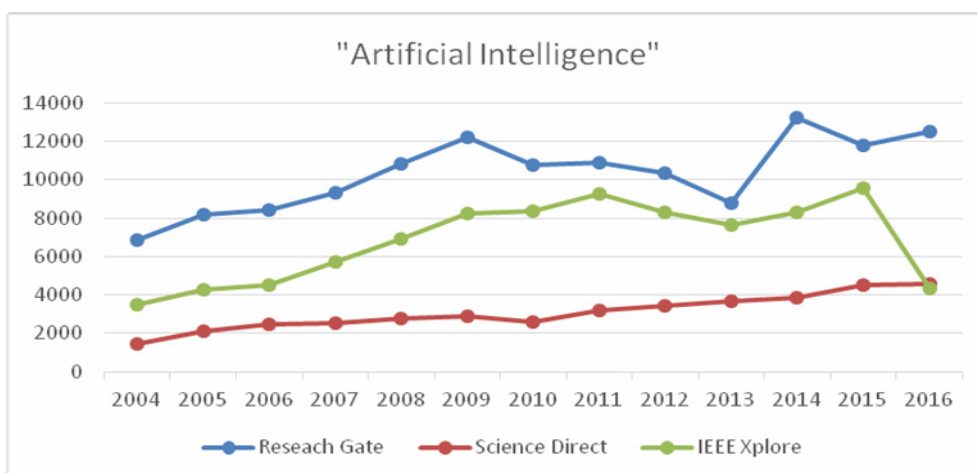

Fig 10

The number of results for the keywords „Multi Agent System”, „eLearning”, „Internet of things” and „Semantic web” is significantly higher than the rest as they represent much larger scientific areas than the rest of the terms included in this research. The highest level of growth can be observed for „Internet of things”.

The keyword representing the global scientific field of research – „Artificial Intelligence” produces the highest number of results and a stable growth can be observed from the collected data.

VII. Conclusion

The results of the study show that while the interest in the field of researching Intelligent Personal Assistants is growing during the past 12 years and more rapidly for the past 5 years there is still a comparatively low number of scientific publications in this area.

The tendency concerning the other related fields of study as *Belief-Desire-Intention (BDI)*, *eLearning*, *Multi Agent Systems*, *Internet of things* and *Semantic web* follows the same pattern.

The number of publications concerning the global field of research – „Artificial Intelligence” also increases at a higher rate.

References

1. Дойчев Е., Среда за електронни образователни услуги, Дисертация, Пловдивски университет „П. Хилендарски”, 2013.
2. С. Стоянов, Д. Орозова, И. Попчев, Виртуалното Образователно Пространство – настояще и бъдеще, Юбилейна научна конференция с международна участие „Новата идея в образованието“, БСУ 2016.
3. Попчев И., М.Георгиева, Наукометричен анализ в областта на BigData, Научна конференция с международно участие „Хоризонти в развитието на човешките ресурси и знанието, БСУ, 2015, стр. 469 – 476.
4. С. Стоянов, CS588: Софтуерни агенти, Лекции, Пловдивски университет „П. Хилендарски”, 2013.
5. Rao, A. S. & Georgeff, M. P. (1995), BDI-agents: from theory to practice, in ‘Proceedings of the First Intl. Conference on Multiagent Systems’, San Francisco
6. JADE – jade.tilab.com
7. JADEX – www.activecomponents.org
8. Research Gate – www.researchgate.net
9. Science Direct – www.sciencedirect.com
10. Google Scholar – scholar.google.com
11. IEEE Xplore Digital Library – ieeexplore.ieee.org

**ОТРАЖЕНИЕ НА ЧОВЕШКИЯ КАПИТАЛ
И СОЦИОКУЛТУРНАТА СРЕДА ВЪРХУ ПАЗАРА
НА НЕДВИЖИМИ ИМОТИ ОТ ВИСОК КЛАС**

Докторант Кристиян Вълчев
Русенски университет „Ангел Кънчев“

**IMPACT OF HUMAN CAPITAL AND SOCIO-CULTURAL
ENVIRONMENT ON THE REAL ESTATE MARKET HIGH CLASS**

Kristian Valchev
Ruse University „Angel Kanchev“

Abstract: *In the modern science and practice is already well established that human capital and socio-cultural environment are the basis for the development of the people of their community and nation. The symbiosis between human capital and socio-cultural environment has a bilateral manifestation and effects - on the one hand, the socio-cultural environment will to a large extent the priority of education and investment opportunities of the individual and his family; on the other hand, the level of accumulated human capital determines the culture and social status, and they in turn determine the opportunities and needs for the purchase of one kind or another property.*

Key words: *human capital, socio-cultural environment, real estate*

Увод

Темата за продажбите на луксозни недвижими имоти е претърпяла множество анализи от страна на брокерските къщи по света. На базата на тези изследвания, през годините са създавани редица стратегии, стандарти, нови методи за продажба и обучение на служителите в агенциите и т.н. Тези мерки разбира се, оказват някакъв ефект върху продажбите, но най-важното условие за тяхната реализация е да е налице платежоспособно население (клиент), които да изпитат потребността от такъв тип имот и да могат да си го позволят, т.е. за продажбата на луксозен имот е необходимо богатство, с което да бъде заплатен.

В съвременната наука и практика вече е утвърдено, че човешкият капитал и социокултурната среда са в основата на развитието на хората, на тяхното общество и нация. Симбиозата между човешкия капитал и социокултурната среда има двустранно проявление и въздействие – от една страна, социокултурната среда предопределя в голяма степен приоритетността на образованието и инвестиционните възможности на индивида и неговото семейство; от друга страна, степента на натрупания човешки капитал предопределя културата и социалния статус, а те от своя страна предопределят възможностите и потребностите за покупка на един или друг вид недвижим имот.

Обект на настоящата е пазарът на луксозни недвижими имоти.

Предмет на изследване е влиянието на човешкия капитал и социокултурната среда върху него.

Основната **цел** на работа е да представи отражението на човешкия капитал и социокултурната среда върху пазара на луксозни недвижими имоти.

За нейното постигане се поставят за разрешаване следните **задачи**:

1. представяне на основните концепции за човешкия капитал и социокултурната среда в контекста на повишаване на благосъстоянието и статуса на индивида и обществото;
2. анализиране на пазара на луксозни недвижими имоти, на търсенето и предлагането; на факторите, определящи търсенето и цената;
3. анализ на влиянието на човешкия капитал и социокултурната среда върху пазара на луксозни недвижими имоти посредством извеждане на профила на купувачите и техните потребности и изисквания;
4. очертаване на тенденциите и перспективите пред симбиозата човешки капитал - социокултурна среда - пазар на недвижими имоти.

ГЛАВА ПЪРВА:

Същност и особености на човешкия капитал и социокултурната среда

1.1. Човешки капитал

Проблемът за човешкия капитал не е нов за икономическата и социална наука.¹ Развитието му датира още от XVIII век и се свързва с името и творчеството на Адам Смит.² Той за първи път прави успешна аналогия между разходите за създаването на по-скъпа и производителна машина с разходите за обучението и повишаването на квалификацията на работника с цел нарастване на неговата производителност. Според Смит, по-квалифицираният труд е по-производителен и осигуряващ по-висока печалба, поради което инвестициите за неговото създаване се възвръщат чрез нарастваната печалба и чрез заплащането през активния трудов живот.³

Един от първите основоположници на теорията за човешкия капитал е американският икономист Теодор Шулц, който през 1961 г. в една от своите статии изтъква, че „хората са важна част от богатството на нациите“.⁴ Той извежда, че индивидите съзнателно инвестират в себе си, за да повишат икономическите си доходи, а също така, че човешкият капитал, т.е. образователното равнище и здравният статус, могат да се свържат с икономическия растеж. Според Шулц, съвременната икономика не може да се развива без образована работна сила.

Най-голямото приложение на идеята за човешкия капитал се намира в публикациите на Гари Бекер, и по-конкретно в неговата книга „Human Capital“, публикувана през 1964 г. Той сравнява и охарактеризира човешкия капитал аналогично на физическия: в човешкия капитал може да се инвестира (посредством образованието, обучението, здравеопазването), както и във физическия, а производството зависи от направените инвестиции, и от тяхната възвръщаемост.

¹ Дулевски, Л., Оценка на човешкия капитал: подходи и решения, Годишник на УНСС, 2012, с.7

² По-подробно виж: Smith, A., The wealth of nations, New York, Random house, 1932

³ Smith, A., The wealth of nations, New York, Random house, 1932

⁴ Schultz, T., Investment in human capital, American Economic Review 51, 1961

Бекер подчертава и двупосочността на връзката между човешки капитал и икономически растеж. Подобряването на образованието, т.е. на човешкия капитал, води до повишаване на икономическия растеж, но и обратното – икономическия растеж обуславя усъвършенстването на образованието.

Посредством своя труд, човекът се явява основен производствен фактор, заедно със земята и капитала. За да се развива производството и да нарастват печалбите са необходими постоянни изменения и подобрения в производствените фактори. Така, през определен етап от жизнения си цикъл, човек посвещава своето време в натрупването на човешки капитал. Налице е типичен инвестиционен процес, свързан с производството и развитието на човешки капитал. След време, човек предлага на пазара на труда по-квалифициран труд, който е по-производителен, а оттам – с по-високо равнище на заплащане. По-високият доход на квалифицираният работник с течение на времето трябва да възвърне направените вече инвестиции в човешки капитал и да осигури допълнителен доход от труд.

Човешкият капитал се извежда като знанията и уменията на отделния човек, които определят нивото на интеграция на този човек в обществото, неговата реализация на пазара на труда и производителността му в отделните предприятия и организации. Най-общо, човешкият капитал се разглежда като „комбинация от следните характеристики на отделната личност: образованост, опитност, ценностна система, здравословно състояние и природни дадености и таланти”.⁵

В изследването си „Актуални въпроси на качеството на труда в сектор „Строителство” в България, Р. Калчев извежда, че „инвестициите в човешки капитал се определят като основен фактор за формирането и повишаването на качеството на човешкия труд.”⁶ Според него в понятието „човешки капитал” се включват характеристиките на човешките ресурси, които формират тяхното качество. Само по себе си обаче, според Калчев „качеството на човешките ресурси не може да се нарече капитал ако не се вложи в производството или не носи някаква изгода на своя носител.”⁷

Не подлежи на съмнение, че **основният и най-големият инвеститор в човешкия капитал е държавата**. Нейната инвестиционна политика има за цел да осигури общообразователната подготовка на индивидите (подрастащите) и предостави фундаменталните знания и умения, приложими в различните сфери и дейности (което предполага да осигури професионалната подготовка на подрастащите). Тя определя политиката в областта на образованието и професионалната квалификация, инвестиционните разходи за образователната система и очакваните ползи за обществото от по-високото качество на човешкия капитал.

Инвестиции, осъществявани от индивида

Къде и колко средства да инвестира в себе си, индивидът сам (или в рамките на семейството) решава. Във всички случаи той действа целесъобразно, **както съпоставя разходите във времето с приходите** и ползите в след инвестиционния процес.

---

⁵ Симеонова-Ганева, Р., Влияние на човешкия капитал върху икономическия растеж, СУ „Св. Климент Охридски”, 2006, с.4

⁶ Калчев, Р., Актуални въпроси на качеството на труда в сектор „Строителство” в България., Варна, 2013, с.52

⁷ Калчев, Р., Актуални въпроси на качеството на труда в сектор „Строителство” в България., Варна, 2013, с.52

Индивидът ще продължи да инвестира до момента, в който очакваният ръст на дохода и времето вложени в образованието превишават направените разходи. За да се проследи целесъобразността на инвестирането и конкретизира едно решение на индивида може да се вземе за пример 4 годишно обучение в университет.

Фирмени инвестиции в обучения и квалификации

Инвестициите на фирмите в човешкия капитал са така необходими и неизбежни, както и частните инвестиции. Към най-често срещаните форми на инвестиране във фирмата се отнасят:

- обучение на работното място;
- програми за професионално образование;
- обучение чрез работа.

По-високо образованата личност има по-висока и по-бърза възвръщаемост на вложените в човешки капитал инвестиции, посредством по-високото възнаграждение за труд. Така, след време тези личности /при равни други условия/ започват да трупат богатство, което инвестират в различни активи – акции, банкови депозити, недвижими имоти и т.н. Както ще бъде коментирано в следващите глави на студията, по-голямото богатство води до повишаване на търсенето на по-люксови имоти в локации, в които средата отговаря на социалния статус на индивида и неговото семейство.

1.2. Место и роля на човешкия капитал в икономиката на знанието

Глобализационните промени утвърждават тези теории и налагат разработването на нови концепции за човешкия капитал, като в тях вече не стои въпросът дали, и до каква степен той е генератор на икономически растеж и благосъстояние. В днешният ден стои въпросът по какъв начин да се генерира, използва и управлява знанието, придобито и притежавано от отделния човешки индивид.

Съвременните начини на комуникация осигуряват достъпа до знания по начин, който човечеството не познава в досегашното си развитие – интернет пространството дава възможност за он-лайн курсове за образование и обучение; водещите бизнес организации се борят да наемат най-добрите лектори, които да им помогнат в развиването на идеи и стратегии за управление на знанието, с които да постигнат своето конкурентно предимство.

Глобализацията променя коренно не само начините на придобиване на човешки капитал, но и неговото използване. Наличието на Интернет конферентни връзки, видео разговори, телефонни приложения и т.н. от известно време променя традиционната трудова заетост в лицето на работно време и място, а също така и на достъпността до самия човешки капитал. Ежедневно се създават нови професии, за които вече не е необходима директна лична връзка между служителите и възложителите на техните работни задачи. Така се стига до практиката хора от различни континенти да работят заедно по даден проект без никога да са се виждали. Тези възможности осигуряват лесно достъпна връзка на човешкия капитал с хората и организациите, които имат нужда от него, независимо от това в коя точка на планетата се намира.

Възможностите за мобилност, посредством евтините и бързи транспортни услуги, които съпътстват глобализацията, повишава мобилността и на формирането и използването на самия човешки капитал. Утвърждава се ролята и влиянието на престижните университети, мобилността и достъпността до знанията, но в същото време и огромните усилия и стремеж за достъп до тях. Д. Бел обръща голямо внимание на тези тенденции в образованието и нарича тези организации „мултиуниверситети”. По-високообразованите хора, в професии с високо търсене вече сами определят за

компания искат да работят, според условията и предложението, което ще им отправят конкурентните организации. Тук се откроява една нова особеност на пазара на труда на висококвалифицирани служители и тя е, че условията на него се поставят от изпълнителите, а не от възложителите.

Глобализационните промени отправят сериозно предизвикателство пред онази част от човечеството, която по една или друга причина не е в състояние да инвестира в придобиване и развитие на човешкия си капитал. В се по-съществено става разделението между бедните и богати нации; между бедните и богати обществени слоеве.⁸

Най-четеният труд през 2014 г., разглеждащ тази проблематика е книгата на **Т. Пикети** „Капиталът в 21 век“⁹, в която авторът разглежда именно тези предизвикателства, като обръща внимание на още по-задълбоченото неравенство след проявлението на глобалната финансово-икономическа криза.

Изискванията на съвременните наука и технологии, генериращи нови професии и изискващи заемането им от „новите“ служители на съвременната информационна епоха поставя сериозни предизвикателства пред големи обществени прослойки от световното население, които са заплашени от социално изключване. Това са т.нар. чаните от Тофлър „функционално неграмотни“ прослойки, които не са се адаптирали към новите стандарти, изисквания и очаквания на този съвременен цивилизационен етап от развитието на човечеството.

Теорията за човешкия капитал при тези нови условия вече е съсредоточена в **проблемите за неравенството**, които пораждат наличието и/или липсата на конкурентоспособен човешки капитал. Тази проблематика заема водещо място в световните икономически форуми; в международните организации и разбира се, в международната, вече не само икономическа, но и социологическа, хуманитарна, управленска, социална и др. наука, което само по себе си доказва революционните промени, които глобализацията предизвиква в теоретичната мисъл, ангажирана с човешкия капитал.

1.3. Социокултурна среда

Културата в широк смисъл на думата обхваща целия живот на хората – както материален, така и духовен. В по-тесен смисъл тя е свързана с обособяването на специфичен набор от човешки дейности, които са израз на духовното начало у човека – образование, наука, изкуство¹⁰.

Няма съмнение, че социокултурната среда оказва силно влияние върху богатството както на отделния индивид, така и на нацията като цяло. Промяната в средата изисква винаги нов начин на мислене и съществуване, поставя нови въпросителни пред човек.

Социокултурната среда влияе върху икономическите субекти главно чрез морални, психологически, традиционни и т.н. ограничения, които налага при реализа-

---

⁸ Делът на най-богатата част (1%) от населението на Земята, притежава 44% от световното богатство през 2009 г., през 2014 г. делът на богатството им се повишава на 48%, а според световните прогнози до края на настоящата (2016) година, този 1% от населението, ще притежава над 50% от общото генерирано благосъстояние.

⁹ Piketty, T., Capital in the Twenty-First Century, Harvard Univ. Press, 2014

¹⁰ Минчев, Д., Ренесанс на политическата икономия, Русе, с.127

цията на икономическите интереси, както и различния акцент и обществена оценка, които поставя в тези икономически отношения¹¹.

За целите на настоящата работа понятието „социокултурна среда“ се възприема като културните, социалните, икономическите, материалните и природните фактори и условия за живот и дейност на обществото.

Семейната среда оказва изключително важно значение върху развитието на човешката личност. Привържениците на социологическата наука поставят ролята на социалната среда като първостепенен фактор за индивидуалното, а от там – и обществено развитие. Според социолозите¹², хората се раждат еднакви, а всички неравенства между тях в последствие, се проявяват посредством различните социални условия на живот.

Неоспорим факт е, че социалната среда оказва ключово влияние върху човешката личност, но трябва да се отбележи и, че човекът съзнателно и активно си взаимодейства с нея, а не просто се приспособява към нея.

Семейство, роднини, приятелски кръг е „основно ядро“ и съществен елемент в изучаването на теорията за човешкия капитал. Той се утвърждава от виждането за това, че именно семейството е базовата единица, в която детето се ражда и получава първите си знания за света. Там е мястото, където се оформят обективните процеси, свързани с физическо възпитание, образование, културни и морални качества. Освен тези процеси П.Шишманова характеризира и „субективните компоненти на изграждането на човешкия капитал“, които са част от последиците на обществената среда, изградила семейството, като базова единица.¹³ В този аспект важно място заема личността на родителите, тяхното образователно равнище, начина на хранене, грижата за здравето и профилактиката на децата, неформалното домашно възпитание и т.н. Изброените характеристики оформят социокултурната среда на семейството, но следва да се отбележи, че съществуват и „обективни социално-икономически условия“¹⁴. Те се характеризират с доходите, жилищните условия, които възпрепятстват пряко възможността за правилното изпълнение на функциите по отглеждане и възпитание на децата. Създават се предпоставки за неефективно развитие на човешкия капитал, намиращо израз в понижено образователно ниво. Това създава риск от неефективната реализация и пълноценно участие в трудовия и обществения живот. Не на последно място следва да се отбележи, че влошеното икономическо състояние в семейството създава и множество предпоставки за влошена здравна култура.

Така представените концепции за човешкия капитал и социокултурната среда, без съмнение доказват ролята си за прогреса и богатството както на отделната личност, така и на обществото като цяло.

В контекста на настоящата работа всичко изложено до момента е с цел да се изведе връзката между човешкият капитал и социокултурната среда от една страна и икономиката на недвижимата собственост – от друга. Това разбира се, не е трудно,

---

¹¹ Минчев, Д., К. Вълчев, Влияние на обществената среда върху качеството на човешкия капитал. Научни трудове на русенския университет, 2014, с.9.

¹² Locke, John. A Letter Concerning Toleration. New York, Routledge, 1991.p.5

¹³ Шишманова, П., Икономически аспекти на човешкия капитал в България, Велико Търново, 2008, с.96

¹⁴ Шишманова, П., Икономически аспекти на човешкия капитал в България, Велико Търново, 2008, с.96

имайки предвид доказаната роля на социокултурната среда и човешкия капитал за личностното и обществено развитие, което от своя страна води до повишаването на богатството.

Тук трябва да се отбележи, че недвижимите имоти съставляват основна част от богатството на всяка нация, което от своя страна само по себе си опосредства предстоящата за анализ в следващите глави връзка.

ГЛАВА ВТОРА:

Анализ на пазара на луксозни недвижими имоти

2.1. Фактори, определящи търсенето и цената

В тази точка от студията се разглеждат факторите, които оказват влияние върху търсенето и цените на недвижимите имоти. Най-общо те могат да се разделят на обективни и субективни.

Обективните фактори са: демография; лихвените нива и състоянието на финансовата сфера; състоянието на икономиката; правителствената политика; инфлация; културни различия.

Субективните фактори включват: семейните традиции; принадлежност към определени професионални съсловия и социални групи; миграционни процеси; модни тенденции; местоположението на имота – района; видът на строителството, завършеността и качеството; инфраструктурата и комуникациите; етажът и изложението; моментното състояние на жилището; географските посоки на света; възрастовото разпределение на населението и т.н.

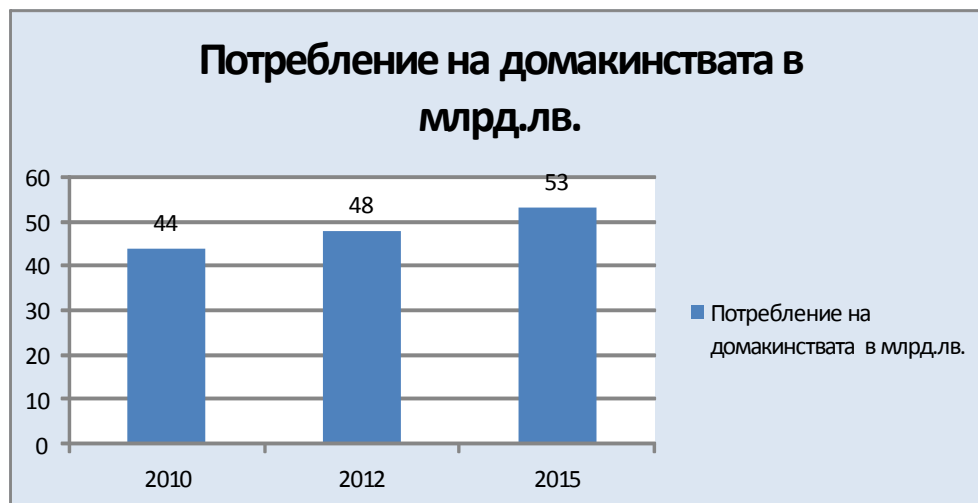
За разлика от обективните фактори, влияещи на формирането, динамиката и развитието на методиката за ценообразуване при подготовка на инвестиционни проекти и реализация на сделки с недвижими имоти, субективните фактори оказват скрито, но осезателно влияние и при тяхното игнориране може да се стигне до грешни анализи и изводи за цялостното състояние на пазара на недвижими имоти.

2.2. Динамика на пазара на жилищата от висок клас в България

2.2.1. Търсене

Локацията е един от водещите мотиви при търсенето, което поставя София на първо място в предпочитанията на купувачите на такъв тип имот. Стандартът на живот в столицата е по-висок, отколкото в останалите големи градове на страната. Търсенето на луксозни имоти от страна на българските граждани се формира основно от служителите във високоплатените сектори (IT, фармация, финансови услуги и т.н.), предприемачи и мениджъри на различни нива в местни и международни компании. Поради нарастването на оборотите и печалбите на фирмите, които осъществяват своята дейност както на външния, така и на вътрешния пазар, доходите на високоплатените професионалисти се увеличават по-бързо през последната година – средно с около 10% годишно.

Фигура 1. Потребление на домакинствата

Източник: НСИ

Отделни сделки в разглеждания в настоящата студия са от висок и среден сегмент, а също така и ексклузивните имоти се осъществяват и в другите големи градове – Варна, Бургас и Пловдив, но в момента фокусът на тази пазарна ниша е върху пазара в София.

Налице е и сериозна експанзия при строителството, но горната средна класа в София сериозно се разраства, все повече хора искат да живеят в по-добри райони и жилища, така че новото строителство ще бъде усвоено много бързо. Все по-голям брой чуждестранни компании аутсорсват своята дейност по отношение на IT отделите си, отделите си за обслужване на клиентите (call center) и други административни дейности в България. Налице е и сериозно присъствие на утвърдени международни компании на нашия пазар. Това, от своя страна изисква качествено подготвена работна сила, която получава срещу своите качества доходи, значително надвишаващи средните за страната. Тези служители (в т.ч. и мениджмънт), а също така и представителите на частния бизнес формират новата средна класа в България – класата на хората, които притежават стойностен човешки капитал и се адаптират успешно в информационно общество. Все повече се изразява разликата в социокултурния статус между тази нова обществена прослойка и масовия гражданин в страната. Тези носители на новото информационно общество, със своите нови професии, работни позиции, които нямат конкретно стационарно работно място и заплащане, отговарящо и надхвърлящо вложенията им в човешки капитал, доказват, че и в нашата страна е дошло времето на обществото на знанието и служителя на знанието.

Именно тази нова класа отказва да инвестира средствата си в панелни жилища, които на практика вече не отговарят на социалния ѝ статус и търси имот с луксозно изпълнение в затворен комплекс или в кооперации и локация, отговарящи на социалния им статус.

Множеството от купувачите на жилища в този сегмент от пазара търсят жилища с 2, 3 или 4 спални. Апартаментите с 1 спалня най-често се търсят от хора с цел инвестиция, включително и хора от провинцията, които се интересуват от южните райони на София и районите, които са близо до най-популярните дестинации за работа като цяло.

Луксозните апартаменти и къщи традиционно имат голяма за българските стандарти жилищна площ (често над 200 кв.м.) и от 2 до 4 пъти по-високи цени от тези на стандартните жилища.

Хората, които планират да обитават жилището, търсят апартаменти с поне 2 спални. Все повече се засилва търсенето на жилища с 3 спални, но предлагането на такива апартаменти е слабо и не е лесно търсенето да бъде задоволено.

Най-предпочитаните райони са южните, както и центъра на София, „Изток“, „Изгрев“, „Лозенец“, когато става въпрос за апартаменти. Все повече хора се интересуват и от къщи в околностите на града. Купувачите с бюджети от 200 хил. - 300 хил. евро, ако не намерят това, което търсят, те се ориентират към къща в кварталите в подножието на Витоша. Купувачите, които си търсят къща, ако не открият това, което търсят, се ориентират към покупка на парцел за строителство.

Що се отнася до цените, апартаментите с две спални са в диапазона 150 хил. - 180 хил. евро, а за тези с три спални – около 250 хил. евро. Повечето от хората, които търсят апартаменти, са с бюджет от 120 хил. до 250-350 хил. евро. Имаме и купувачи, които търсят жилища с поне три спални, чиито бюджети достигат и 500 хил. - 600 хил. евро.¹⁵

При къщите много от клиентите биха искали цена около 200 хил. евро, но реалността на пазара е, че за имот с добра локация и с добър достъп, който не се нуждае от много ремонти и е построен качествено, минималната цена е около 300-350 хил. евро.

2.2.2. Предлагане

Предлагането на този тип жилищни имоти към момента все още е ограничено. Пазарът все още се възстановява от световната финансово-икономическа криза. Налице са множество нови проекти в строеж, съсредоточени във високия сегмент, чието предназначение е да се задоволи нарастващото търсене, но към момента предлагането не може да задоволи търсенето на такъв тип имоти.

Луксозните жилища представляват 3% процента от завършените през 2012 г. жилища в София, като през 2015 г. този процент вече е 6%.

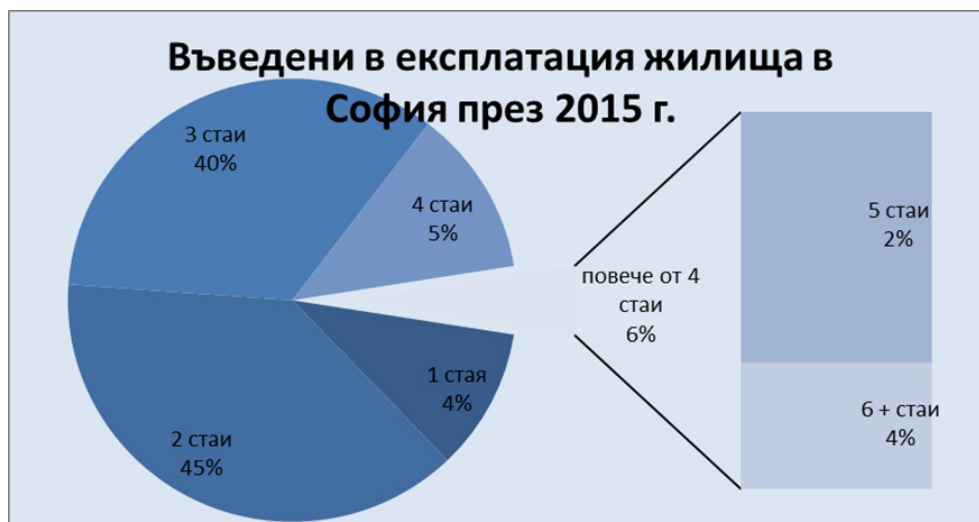
Около ¼ от всички новозавършени жилища са 2- и 3-стайни, 10% са 1-стайни, а 12% са 4-стайни.

Жилищата с повече от 4 стаи, които най-често попадат в категорията „луксозни“, представляват не повече от 10% от общия пазар на жилища (апартаменти и къщи).

---

¹⁵ Интервю на Миглена Иванова с Паскал Дъфи. Публикувано на 22.04.2016 г. в www.imoti.net
Достъпно на: <http://www.imoti.net/investor-bg-%CF%E0%F1%EA%E0%EB-%C4%FA%F4%E8%3A-%CD%EE%E2%EE%F2%EE-%F1%F2%F0%EE%E8%F2%E5%EB%F1%F2%E2%EE-%ED%E0-%E6%E8%EB%E8%F9%E0-%E2-%D1%EE%F4%E8%FF-%F9%E5-%F1%E5-%F3%F1%E2%EE%E8-%C8%ED%F2%E5%F0%E2%FE--nno9233.html>

Фигура 2. Структура на въведените в експлоатация жилища

Около 300 са уникалните къщи и апартаменти, които се предлагат от агенциите с определение луксозен имот в София. Прави впечатление, що се отнася до локацията, че те са разположени основно в централните и югоизточни райони на столицата. Квартали като „Лозенец“, „Изток“, „Изгрев“ и големите булеварди в центъра на столицата – „Витоша“, „България“, „Оборище“ и „Цар Освободител“ са сред най-скъпите, защото предлагането там е доста редуцирано.

Предлаганите в широк център луксозни недвижими имоти София са 74, от които три за над 1 млн. евро. Трябва да се отбележи, че все още липсват такъв тип оферти във високия ценови клас в северните и северозападни квартали на столицата.

Най-скъпият имот с обявена, не подлежаща на договаряне цена, е за 1,5 млн. евро. Намира се в сграда паметник на културата, строена в началото на миналия век, непосредствено до Народен театър „Иван Вазов“. Апартаментът, който изцяло заема пети етаж на къщата разполага с 3 спални и 250 кв. м. обща площ. Съответно най-евтиният луксозен имот в София в централния квартал „Лозенец“, е ателие на ул. „Хан Крум“. Там 54 кв. м. могат да се придобият срещу 60 000 евро. Най-евтината къща в същия район е старо строителство с цена 615 000 евро за 416 кв.м.¹⁶

За желаещите спокойствие, тишина и чист въздух търсенето сочи 23 оферти за луксозни апартаменти в кварталите в подножието на Витоша. На вниманието им са предложени и 93 къщи и резиденции. 25 от къщите и 3 от апартаментите са с цени много над 1 млн. евро, независимо от нелицеприятната инфраструктура, с която се характеризират тези части на столицата. Най-скъпи сред луксозните недвижими

¹⁶ „Най-високи и най-ниски цени на лукс имоти в София“. Статия в: http://www.apartamentisofiabg.com/%D0%BB%D1%83%D0%BA%D1%81%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B8_%D0%BD%D0%B5%D0%B4%D0%B2%D0%B8%D0%B6%D0%B8%D0%BC%D0%B8_%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D1%82%D0%B8_%D0%B2_%D1%81%D0%BE%D1%84%D0%B8%D1%8F-7107-15999-kw/

имоти в София са две резиденции в атрактивния кв. „Драгалевци”. Площта им е съответно 1440 кв. м и 920 кв. м., към всяка от тях има парцел от поне 5000 кв.м. Резиденция на емблематичната улица „Секвоя” предлага имот срещу 2 млн. евро, чиято застроена площ е 638 кв.м. в парцел от 1200 кв.м. Къщите под 300 000 евро, каквато е и цената на луксозен апартамент в София са 22.¹⁷

Средно със 6% са поскъпнали жилищата в **Бургас**. Кварталът с най-голям ръст – от 16%, е Зорница. Единствено в Крайморие и Сарафово цените са спаднали с 2%. Стойността на квадратен метър жилищна площ се движи в широкия диапазон между 370 EUR/кв.м. и 830 EUR/кв.м. В централната част на Бургас сделки към края на 2015 година се сключват на нива с около 6% по-високо в сравнение с януари същата година.¹⁸

Варна. В близо една трета от варненските квартали се наблюдава спад в цените на жилища. Той е в рамките от 1% до 9%. Най-висок – -9% е в Морската градина. В началото на 2015 година там сделки се сключват на нива около 1430 EUR/кв.м. а към края на декември те вече са почти 1300 EUR/кв.м. Средно поскъпването на жилищата във Варна е подобно на това в Бургас – около 6%. Над 10% са се повишили цените в квартали като Христо Ботев, ВИНС, Автогара, района около Grand Mall Варна. В центъра сделки се сключат с 5% по-скъпо. Цената на квадратен метър се е повишила от 734 EUR през януари 2015 г. до 777 EUR към края на 2015 година.¹⁹

Пловдив. Най-силен ръст в цената на квадратен метър жилищна площ през изминалата година се наблюдава в Стария град – от 480 EUR/кв.м. на 623 EUR/кв.м. Това е повишение от 29% за 12 месеца. Мараша и Марица Север са другите два района, в които стойностите са се повишили, съответно с 13% и 11%. Със 6% по-скъпо се продават апартаментите в центъра, както и в Кършияка. Единствено в Остромила и Изгрев се наблюдава спад в цените, съответно от 7% и 1%.²⁰

Русе. Най-силно изменение на цените на имотите както в посока поевтиняване, така и в посока поскъпване, се наблюдава през 2015 година в крайдунавския град. Най-много от стойността си са загубили жилищата разположени в Централен южен район, които са поевтинели с 10%, а най-много са поскъпнали тези в Цветница – 19%. Това е и градът с най-ниски цени – от около 300 EUR/кв.м. до малко под 600 EUR/кв.м.²¹

Очакванията до края на 2016 г. са именно пазарът в най-големите градове след София да претърпи сериозно развитие. Плавното поскъпване на цената на жилищата се очаква да продължи, като според пазарните анализатори, тя ще бъде в рамките на около 10%.

2.2.3. Продажби

В последната година няма рекордно скъпи сделки, но пък чувствително повече са покупките на средно-луксозни апартаменти до 300 000 евро и къщи до 0,5 млн. евро. Купуват ги мениджъри на средни и високи позиции в български или международни компании и хората от търсените професии, които са на добри заплати. Те по-често са семейни с 2-3 деца и съответно са добри кредитополучатели.

¹⁷ Пак там

¹⁸ По пазарни данни от <http://www.imot.bg/>

¹⁹ По пазарни данни от <http://www.imot.bg/>

²⁰ По пазарни данни от <http://www.imot.bg/>

²¹ По пазарни данни от <http://www.imot.bg/>

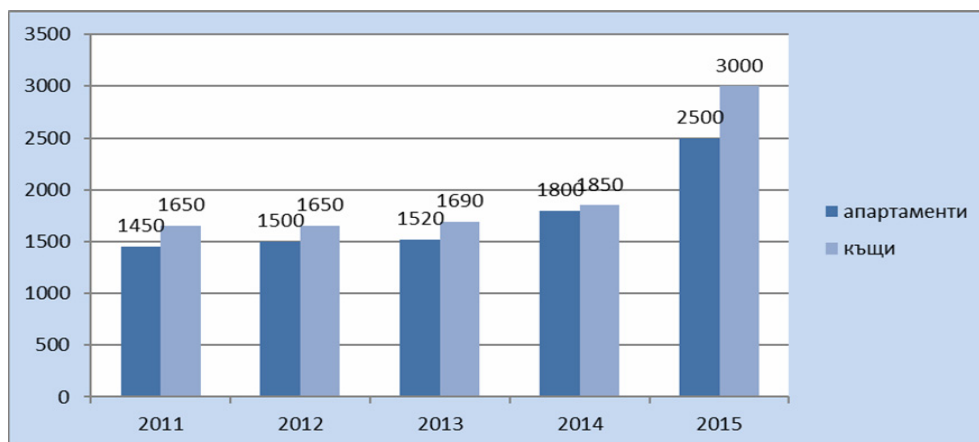
Средната вноса, която се заплаща по ипотечен кредит в България е около 600 лв., плаща се от хора със заплата до 2000 лв. и е по кредит за 20 години.²²

При ипотечните кредити за жилища от високия сегмент месечните вноски варират между 6 000 и 10 000-12 000 лв. месечно. Те се заплащат от хора с доходи в рамките на 10 000 и 20 000 лв. месечно.²³

Все по-често се срещат предложенията и сделките, стартиращи проекти за изграждане на затворени комплекси като многофункционалният комплекс „Сан Стефано плаза“, изграден в центъра на София на мястото на бившата бирена фабрика на братята Прошек. Проектът обединява жилищна част от 115 апартамента, офиси, търговски център, галерия, ресторанти, SPA, фитнес и медицински център, банков клон, детски и учебен център, паркинг с близо 500 места.

Цените в проекта достигат рекордни за пазара на жилища до момента равнища – двустаен апартамент от 76 кв. м струва 391.6 хил. евро, а ателие от 98 кв. м струва 374.7 хил. евро без ДДС, което прави между 2800 и 5000 евро на квадратен метър. Това са цени, които българският пазар на недвижими имоти не познава до момента и които българският потребител не е предвиждал. Въпреки това обаче, интересът към луксозни комплекси от затворен тип на най-желаните локации е много висок, което още веднъж потвърждава високата устойчива платежоспособност на професиите, които изискват специфичен човешки капитал с висока възвръщаемост на неговата инвестиция.

Фигура 3. Офертни цени на жилищните имоти от високия клас по години

През 2015 г. и първото тримесечие на 2016 г. в района на Докторската градина в София цените на жилищни имоти във високия сегмент варират от 1500 до 2500 евро/кв.м, в „Лозенец“ – от 1200 до 1800 евро/кв.м, в „Изток“ – от 1200 до 2000 евро/кв.м.

²² „Как се движи пазарът на ипотечно кредитиране?“ Статия в: <http://creditcenter.bg/about/ipotechni-kredit/>

²³ „Как се движи пазарът на ипотечно кредитиране?“ Статия в: <http://creditcenter.bg/about/ipotechni-kredit/>

Интересно е да се отбележи, че **40% от сключените сделки са второ или следващо жилище**, което отново заслужава да се обърне внимание на факта, че в страната има трайно установена социална прослойка, представляваща „висока средна класа”, която вече не само основно жилище, но и инвестира в недвижимо имущество, с цел получаване на допълнителна доходност срещу притежаваните активи.

Както бе отбелязано по-горе, една от причините за повишаването на интереса към пазара на недвижими имоти е установилата се съществена разлика между доходността от отдаването на жилище под наем и банковия депозит. Луксозно жилище, което се отдава под наем през 2015 г., носи доходност от 6.3% средногодишно. Доходността леко се повишава в последните пет години и остава над 6% годишно. Същевременно, лихвите по банковите депозити продължават да се понижават и през 2015 г. новооткрит банков влог със срок до 1 година понижава лихвата до 1% от около 4,5-5% годишно през 2012 г. По този начин инвестицията в луксозно жилище е с по-висока възвръщаемост от банков влог.

2.3. Общи данни за пазара на жилища от висок клас в световен мащаб

В своето проучване на пазара на луксозни недвижими имоти в десетте града с най-високо търсене на „Christie’s International Real Estate”²⁴ се прогнозира, че е налице възраждане на силата на луксозните стоки и услуги, независимо от това дали световните пазари се възстановяват.

Точната локация е определяща за хората с високи доходи при закупуването на луксозен дом в 10-те града с най-високо търсене на луксозни имоти.²⁵

За пазара на недвижими имоти градовете са по-важни от държавите по много начини. Хората работят и живеят на различни места и предприятията са на различни места по света. Главно, защото използването на интернет преобразява света на бизнеса, на световното изкуство и света на недвижимите имоти, като ги свързва в глобални структури. Светът става все по-достъпен – летенето вече не е лукс и много хора летят частно.

В резултат на търсенето от страна на хората с високи доходи за покупка в различни локации, процентът на продажбите на луксозни имоти, които са втори или трети дом в 10-те най-желани градове, е висок. Доказателство за тази тенденция е Лондон, където по-голямата част от купувачите имат други имоти. Лазурният Бряг, традиционен пазар за второ жилище, има най-малък брой купувачи на първо жилище, 5%.

Въпреки осезаемото повишаване на търсенето на имоти от високия сегмент, което е съпътствано с повишаване на цените, то тази тенденция не е релевантна за цяла Европа. Старият континент превъзможна силните сътресения на глобалната финансово икономическа криза, но част от европейските страни внезапно попадат в дългова криза, от която все още не е намерен окончателен изход. Тази дългова криза предизвиква обратна тенденция на пазара на луксозните недвижими имоти в тези държави – намаляване на техните цени, поради спад в търсенето им.

---

²⁴ Проучването е достъпно на:

http://www.citybuild.bg/uploads/files/201308/doklad_unique%20estates.pdf

²⁵ Далас, Лондон, Лос Анджелис, Маями, Ню Йорк, Париж, Сан Франциско, Торонто, Хонг Конг, Лазурен бряг /поради високата предпочитаност за покупка на втори имот на френската ривиера/.

ГЛАВА ТРЕТА:**Анализ на влиянието на човешкия капитал и социокултурната среда върху пазара на луксозни недвижими имоти****3.1. Профил на купувачите на недвижими имоти от висок клас**

Профилът на купувачите на висок клас жилищни площи са предимно български граждани, на възраст между 30-55 години, семейни или живеещи на семейни начала. Клиентите в този сегмент, в по-голямата си част, притежават вече собствено жилище и планират покупка на второ.

➤ Професионална позиция

По отношение на социалния статус, те заемат ръководни позиции в големи международни компании, развиват свой собствен бизнес или са служители в най-търсените и високоплатени отрасли, изискващи наличието на специфичен човешки капитал.

В ИТ сектора, където броят на заетите се увеличава значително – с над 20% до близо 70 хиляди в началото на 2015 година, пазарът обявява недостиг от кадри в този отрасъл през 2015 и 2016 година. Поради високото търсене, в сектора се отчитат най-високи заплати в България – по-високи от традиционно силни сектори като финанси, енергетика и добивна индустрия.

Медицинските специалисти са една от най-конвертируемите специалности – не само че български лекари и медицински сестри масово си намират работа в Западна Европа, но и медицинските ни университети са първенци по привлечени чуждестранни студенти (около 1/3 от студентите в медицинските направления са чужденци).

Луксозни имоти се купуват и хората, които се осмеляват да рискуват и да започнат **собствен бизнес**.

➤ Цел на покупката

Луксозните жилища обикновено се купуват за лично ползване и по-рядко с цел отдаване под наем. Доколко тази тенденция ще продължи обаче, е под въпрос, тъй като както беше показано по-горе, през последната година 40% от осъществените сделки в този сегмент са били за второ или следващо жилище с цел инвестиция.

➤ Предпочитания

Купувачите обикновено са семейни и това е една от причините да търсят по-голямо и функционално жилище, което от своя страна е и с по-висока цена. Клиентите имат високи изисквания относно качествата, които имотът трябва да притежава, защото искат да поддържат висок стандарт на живот, съответстващ на генерираните от тях доходи.

➤ Финансово богатство на купувачите

През 2015 г. финансовото богатство на заможните домакинства достигна нови рекордни стойности. Депозитите в размер над 100 хил. евро, които са над 8000 на брой, надминават 3.8 млрд. лева.

Фигура 4. Брой депозити над 100 хил. евро

Източник: НСИ

Като обобщение на профила на купувача може да се изведе: служител в най-търсените и високо платени сектори, мениджър на висока или средна позиция с две или три деца, който решава да повиши стандарта си на живот и да се премести в по-голямо и по-качествено жилище, е най-честият купувач на жилища в по-високия сегмент имоти. Собствениците на бизнес са тези, които инвестират в луксозни къщи и дори резиденции с басейни и големи градини.²⁶

3.2. Изисквания на купувачите

Отчита се покачване на броя на сделките с жилища в средно високия и високия клас, като най-съществено е нарастването при сделките с апартаменти с три спални или къщи с повече от три.

По-голямата част от жилищата в този сегмент се купуват за собствено ползване и по-малко – с инвестиционна цел. Нуждата от по-голямо жилище, както и закупуването на първо такава, се посочват като основни причини за покупка.

Едно от основните изисквания на купувачите е близостта до главен булевард, който да осигурява бърз и удобен достъп до центъра на града.

Предпочитаемостта е закупуването на жилища в комплекси. Те се характеризират с добре развита вътрешна инфраструктура, наличие на паркоместа, професионално управление на общите части, характеристики на цялостната околна среда – липса на градски шум, близост до планината, наличие на зелени площи. Заедно с високото ниво на услугите, които предлагат, сред основните предимства на комплексите са качеството на живот, сигурността и удобствата. Не на последно място е благоприятната

²⁶ [http://www.luximoti.bg/bulgaria/oblast-sofiya/sofiya-luksozni-
imoti/index.html?property=32&gclid=CJ3m4-Hbp8wCFTUW0wodjwQE8Q](http://www.luximoti.bg/bulgaria/oblast-sofiya/sofiya-luksozni-
imoti/index.html?property=32&gclid=CJ3m4-Hbp8wCFTUW0wodjwQE8Q)

среда, която се формира благодарение на съжителството на сходни по социален статус семейства.

Трите основни фактора, които оказват влияние при избор на ново жилище, са качеството на изпълнение, кварталът и цената, следвани от пътната инфраструктура и наличието на зелени площи.

Платежоспособният клиент не наема или купува жилище, в което ще се наложи да ремонтира, освежава, модернизира или да довършва строителство.

3.3. Тенденции и перспективи пред симбиозата човешки капитал - социокултурна среда-пазар на недвижими имоти

От представената до момента в студията информация и проведените световни проучвания по отношение на новите изисквания и роля на човешкия капитал, а също така и на пазара на недвижими имоти от по-високите ценови сегменти, може да се изведе, че за в бъдеще все по-дълбока ще става симбиозата между човешкия капитал, социокултурната среда и пазара на недвижими имоти. Очаква се все по-сериозно задълбочаване на пропастта между бедното и богатото население и най-вече между бедната и средната класа. Последната, в последните години се оформя от т.нар. работници на знанието, които получават значително по-високи доходи от тези на познатата до момента средна класа, което води до обособяването и все по-често коментирана „горна средна класа”. Именно тя е потребителят на имотите от висок клас, ситуирани в престижни жилищни райони в изгражданите затворени комплекси.

Тази нова горна средна класа иска да живее в социална среда, отговаряща на нейното положение. По този начин, търсенето на жилища в подобни комплекси се диктува от релевантните потребности и новата култура на тази обществена прослойка. Те искат да живеят с хора от тяхната класа, които могат да си позволят жилища с големи квадратури, да заплащат такси за поддръжка на общите части, в които обикновено има детски площадки, басейни, барбекю зона и т.н.

Хората търсеци, и можещи да си позволят такъв начин на живот, постепенно изграждат и своя идентична социокултурна среда – започват да посещават идентични клубове, да пътуват, да коментират и избират за децата си в най-добрите частни училища, да ги образоват в най-добрите университети, което само по себе си завърта кръга, достигайки отново до култура на инвестиции в човешки капитал от родители към деца на базата на очакванията и неписаните правила на средата.

Така тези, които са извършили големи инвестиции в човешки капитал имат възможността да получават висока възвръщаемост от тях, която им осигурява такъв доход, на базата на който индивидите могат да си позволят жилище и среда, релевантна на него, а в същото време и да инвестират в човешкия капитал на следващото поколение. Това става един своеобразен дълг, част от културата на това общество.

Налице е обаче и обратната тенденция – в социокултурни общества, в които високото образование и инвестициите в човешки капитал са рядкост, поколенията не могат да излязат от своеобразния кръг на бедността. Тяхната култура и средата, в която живеят възпитава в бедност и в нейното нормално възприемане. Освен, че тези общества обикновено живеят в бедни крайни квартали с лоши условия на живот, тук трябва да се подчертае, че едно жилище се обитава от две-три поколения едновременно. Културата им е такава, че не възпитава в потребност от отделяне в самостоятелно жилище, което още веднъж доказва връзката между потребностите и социалния статус. По-конкретно връзката между човешки капитал, социокултурна среда и пазар на недвижими имоти.

Заклучение

Налице са единодушни прогнози от страна на международните изследователи, че бъдещето на човечеството е в ръцете на човешкия капитал. В това отношение те споделят възгледите си както за просперитета на отделната човешка личност и повишаването на нейния жизнен стандарт посредством инвестициите в човешки капитал, така и просперитета на нациите като цяло, благодарение на тези инвестиции. В тази връзка, прогнозите предвещават много мрачно бъдеще за обществата, които пренебрегват ключовото значение на човешкия капитал. Очертават се прогнозите за все по-голяма дистанция между обществените класи.

Това, разбира се, оказва своето влияние и върху търсенето и предлагането на пазара на недвижими имоти и по-конкретно – на пазара на недвижими имоти от висок клас.

Така ако в началото на миналия век успешната концепция на предлагането е „масово производство“ на еднотипни жилища /обикновено с панелна конструкция/ за масовия еднотипен купувач, то днес строителните компании предлагат широка гама от имоти т.е. имат диференцирано портфолио от жилищни имоти, които са диверсифицирани за различните нужди на различните социални класи.

Освен това, промени в търсенето и предлагането на такъв тип имоти се съобразяват с променените социални приоритети /обществото се интересува не само от количествените, но и от качествените характеристики на живот/. Те поставят фокус върху страничните (външните) ефекти – качество на материалите, качество на общите площи, наличие на допълнителни екстри в тях, екологично чист район, достъпност до централните части на града, характеристики и социален статус на съседите и пр.

Промененият образователен ценз на потребителите и факта, че общото ниво на образование на потребителите се повишава, в контекста на променените социални приоритети, води до това, че потребителите искат и активно търсят информация, за това, което потребяват, настояват за следпродажбено обслужване и поемане на социална отговорност от страна на строителя, допълване на „зелена“ стойност на имота.

Всички тези промени в последните две десетилетия са продиктувани от промените в човешкия капитал, в неговото ново възприемане на ключов фактор за просперитет и в осъществяваните все по-големи инвестиции в него. На базата на това се формира новата горна средна класа, чиято социокултурна среда поставя всички тези нови изисквания към качеството не само на жилището, но и на самата среда и живота като цяло.

Използвана литература

Литературни източници:

1. Бурдийо, П., Практическият усет, С., 2005
2. Дулевски, Л., Оценяване на човешкия капитал: подходи и решения, Годишник на УНСС, 2012
3. Дулевски, Л., Човешки инвестиции и човешки капитал, в. „Трудова борса”, бр.4, 1991
4. Зарева И., Човешкият капитал в България. Формиране, състояние, използване, насоки за развитие., С, 2010

5. Калчев, Р., Актуални въпроси на качеството на труда в сектор „Строителство” в България., Варна, 2013
6. Кънев М., Идеята за прогрес отвъд икономиката, С., 2013
7. Минчев, Д., Ренесанс на политическата икономия, Русе, 2013
8. Минчев, Д., К. Вълчев, Влияние на обществената среда върху качеството на човешкия капитал. Научни трудове на русенския университет, 2014
9. Мирчев, М., Социална динамика и цивилизационно разслояване. Възпроизводство на населението, човешкия капитал и трудовите ресурси в България, С., 2009
10. Симеонова-Ганева, Р., Влияние на човешкия капитал върху икономическия растеж, СУ „Св. Климент Охридски”, 2006
11. Човешкият капитал. Формиране, функциониране и инвестиционни решения, С, 2010,
12. Шишманова, П., Икономически аспекти на човешкия капитал в България, Велико Търново, 2008
13. Шопов, Д., и кол. Икономика на труда, С, 2002
14. Bellaiche, J; Kluz, M; Mei-Pochtler, A; и Wiederin, Д. Boston Consulting Group. Luxe Redux: Вдигане на летвата за продажба на лукс-стоки. (Юни 2012 г.) <https://www.bcgperspectives.com/>
15. Locke, John. A Letter Concerning Toleration. New York, Routledge, 1991
16. Meinser J., „Investment in Human Capital and Personal Income Distribution” The Journal of Political Economy. 1958
17. Piketty, T., Capital in the Twenty-First Century, Harvard Univ. Press, 2014
18. Schultz, T., Investment in human capital, American Economic Review 51, 1961
19. Smith, A., The wealth of nations, New York, Random house, 1932

Интернет ресурси:

1. „Как се движи пазарът на ипотечно кредитиране?” Статия в: <http://creditcenter.bg/about/ipotechni-kredit/>
2. „Най-високи и най-ниски цени на лукс имоти в София”. Статия в: http://www.apartamentisofiabg.com/%D0%BB%D1%83%D0%BA%D1%81%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B8_%D0%BD%D0%B5%D0%B4%D0%B2%D0%B8%D0%B6%D0%B8%D0%BC%D0%B8_%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D1%82%D0%B8_%D0%B2_%D1%81%D0%BE%D1%84%D0%B8%D1%8F-7107-15999-kw/
3. Проучване на „Christie’s Internationa Real Estate” на пазара на луксозни недвижими имоти, достъпно на: http://www.citybuild.bg/uploads/files/201308/doklad_unique%20estates.pdf
4. Интервю на Миглена Иванова с Паскал Дъфи. Публикувано на 22.04.2016 г. в www.imoti.net Достъпно на: <http://www.imoti.net/investor-bg-%CF%E0%F1%EA%E0%EB-%C4%FA%F4%E8%3A-%CD%EE%E2%EE%F2%EE-%F1%F2%F0%EE%E8%F2%E5%EB%F1%F2%E2%EE-%ED%E0-%E6%E8%EB%E8%F9%E0-%E2-%D1%EE%F4%E8%FF-%F9%E5-%F1%E5-%F3%F1%E2%EE%E8-%C8%ED%F2%E5%F0%E2%FE--nno9233.html>
5. <http://www.imot.bg/>
6. <http://www.nsi.bg/>
7. <http://www.luximoti.bg/>

ИЗСЛЕДВАНЕ НА ЗАВИСИМОСТТА НА СТОЙНОСТТА НА ЗАЩИТНИЯ КОНДЕНЗАТОР ОТ ДИНАМИЧНИТЕ ПАРАМЕТРИ НА СИМИСТОРА И НА ТОВАРА

инж. маг. Кремена Димитрова

ТУ – София, ИПФ – Сливен

Силвия Лецковска

Камен Сейменлийски

Бургаски свободен университет

STUDY OF DEPENDENCY VALUE OF THE PROTECTION CAPACITOR INSTANT SIMISTOR PARAMETERS AND LOAD

ing. Kremena Dimitrova

Technical University – Sofia, Engineering and Pedagogy Faculty – Sliven

Silvija Letskovska

Kamen Seymenliyski

Burgas Free University

Abstract: *This study provides an analytical study of the influence of the dynamic parameters of the load on quasi optimal values of the protective capacitor exceeding maximum speed of increase of the applied voltage on the triacs. To illustrate the studied correlations are presented sufficient volume of their graphics.*

Key words: *specific protection, rate of voltage rise, triacs.*

Въведение

Интензивното развитие на полупроводниковата техника се характеризира със създаването на нови елементи с разширени функционални възможности и подобрени експлоатационни показатели.

Типични техни представители се явяват мощните полеви транзистори MOSFET, двуоперационните тиристоры GTO, биполярните транзистори с изолиран гейт GBT и др.

Тези елементи откриват добри възможности за усъвършенстване на силовата част на електронните регулатори, реализиращи определени принципи за управление на електрозадвижванията на различни производствени механизми и процеси.

Така например, ако регулаторът ще работи с честота до 200 kHz при захранващо напрежение 500 V и номинален ток 50 A се препоръчва силовата му част да се реализира с MOSFET. Ако честотният диапазон е до 20 kHz, а напрежението достига до 1200 V при работен ток 500 A е подходяща реализация с IGBT. В случаите, когато максималната стойност на тока е 2500 A, а на напрежението 4500 V при честота 1 kHz, целесъобразно е силовата част на електронния регулатор за електрозадвижване да се изпълни с двуоперационни (пълно управляеми) тиристоры GTO.

С използване на посочените реализации се създава реална предпоставка за чувствително разширяване на функционалните и техническите възможности на системата за автоматично управление като цяло, с което пък напълно се удовлетворяват предявените технологически изисквания и се осигурява ефективна работа на производствената машина. Това е резултат от оптималното изменение на параметрите на енергията, подавана към електродвигателя, както в преходен, така също и в установен режим.

Горното е характерно с еднаква сила за електронните регулатори за постоянно-токови и променливотокови електрозадвижвания.

Силовата част на енергоефективните системи за електрозадвижване напоследък се изпълнява с биполярни транзистори с изолиран гейт IGBT или с двуоперационни тиристорни ГТО. За удовлетворяване на предявени други изисквания към такива системи, тяхната силова част се изгражда с полеви транзистори MOSFET, еднооперационни тиристори или симистори (симетрични тиристори) триакс [1].

Безаварийната работа на силовата част с посочените възможни реализации на енергоефективните системи за електрозадвижване изисква въвеждане на селективни защиты [2], предпазващи от пренапрежение, свръхток, превишена скорост на нарастване съответно на приложеното напрежение и на протичащия ток през управляемия полупроводников елемент.

I. ОПРЕДЕЛЯНЕ НА СТОЙНОСТТА НА ЗАЩИТНИЯ КОНДЕНЗАТОР В ЗАВИСИМОСТ ОТ ДИНАМИЧНИТЕ ПАРАМЕТРИ НА СИМИСТОРА И НА ТОВАРА

Ефективността на всяка една защита се определя от коректността и точността на нейния синтез, отчитащ едновременно основните динамични параметри на прибора и на товара.

Един такъв синтез [3] позволява квазиоптимално изчисляване на стойностите на елементите от защитна група, ограничаваща скоростта на нарастване на напрежението, приложено върху симетричен тиристор (симистор).

Подчертан интерес за теорията на това направление обаче представлява зависимостта на изчислената стойност на защитния кондензатор C_s от динамичните параметри на товара и на полупроводниковия елемент.

Това се отнася за случаи, когато индуктивността L_t на товара не е с постоянна стойност, а се изменя в даден диапазон при следните изходни данни:

- Захранващо напрежение $u_1 = 205V$;
- стандартна скорост за нарастване на напрежението $\frac{du}{dt} = 4 \frac{V}{\mu s}$.

За изследване на тази зависимост е приет симистор с работно напрежение $U_{drom} = 500 V$, фактор на мощността $\cos\varphi = 0,8$ и големина на товара $Z = 22 \Omega$ за еднофазно захранване с променливо синусоидално напрежение $220 V \pm 10\%$ и честота $f = 50 Hz$.

Тогава максималната стойност на захранващото напрежение и ъгловата честотата ще бъдат съответно:

$$(1) \quad U_{max} = 220 \cdot \sqrt{2} \cdot 1,1 = 342V ,$$

$$(2) \quad \omega = 314 \frac{\text{rad}}{\text{s}}.$$

При посоченият фактор на мощността активната съставляваща на товара ще е:

$$(3) \quad R = Z \cdot \cos\varphi = 22 \cdot 0,8 = 17,6 \, \Omega$$

Реактивната съставляваща на товара за този случай е:

$$(4) \quad \omega \cdot L_T = Z \cdot \sin\varphi = 22 \cdot 0,6 = 13,2 \, \Omega.$$

Тогава индуктивността на товара ще се получи:

$$(5) \quad L_T = \frac{13,2}{314} = 0,042 \text{ H}.$$

Синусоидалното напрежение в случая е:

$$(6) \quad u_1 = U_{\max} \cdot \sin\varphi = 342 \cdot 0,6 = 205 \text{ V}.$$

При това положение стойността на защитния кондензатор [3] се определя с помощта на следния израз:

$$(7) \quad C_s = \frac{U_1^2}{L_T \cdot \left(\frac{du}{dt}\right)^2} = \frac{205^2}{4,2 \cdot 10^{-2} \cdot (4 \cdot 10^6)^2} = 0,625 \cdot 10^{-7} \text{ F}$$

Препоръчва се стандартна стойност $C_s = 68 \text{ nF}$.

II. АНАЛИТИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ ЗА ОПРЕДЕЛЯНЕ НА СТОЙНОСТТА НА КОНДЕНЗАТОРА ПРИ ИЗМЕНЕНИЕ НА ИНДУКТИВНОСТТА НА ТОВАРА

Аналитичното изследване се проведе в сравнително широк диапазон на изменение на индуктивността на товара – от 0,002 Н до 1 Н.

За по-голяма яснота диапазонът е разбит на три поддиапазона, както следва: първият обхваща стойности от 0,002 Н до 0,01 Н – стъпката е две хилядни от Н; вторият е със стъпка една стотна; третият има стъпка е една десета от Н. Графичното изображение на аналитичното изследване е показано на Фиг. 1.

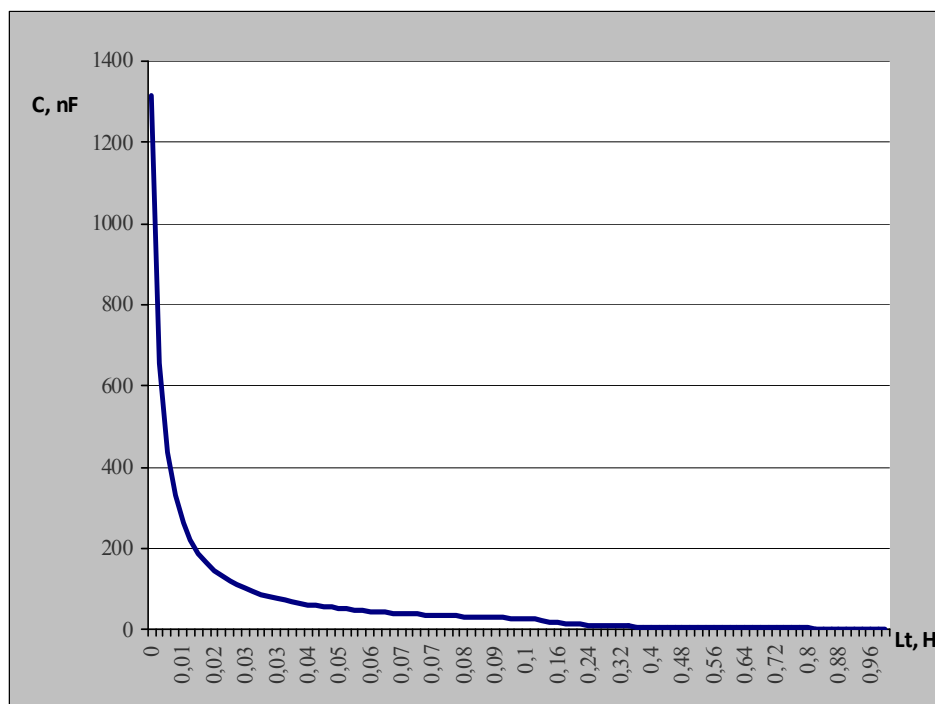
Видно е, че за посочения първи поддиапазон минималното изменение на индуктивността на товара е съпроводено с интензивно изменение на стойността на квазиоптимално изчислени защитен кондензатор (Фиг. 1).

Тази интензивна зависимост значително намалява по време на втория подинтервал и най-незначително е при последния подинтервал, съответстващ на съществено изменение на индуктивността на товара.

Изводи

От посоченият анализ става ясно, че за да бъде наистина ефективна защитата трябва определено да се знае как и в какъв диапазон се изменя индуктивността на товара. Изнесеното до тук дава основание да се твърди, че квазиоптимално изчислената стойност на защитния кондензатор ще има приблизително постоянна стойност,

когато индуктивността на товара е значителна. Тези важни в теоретичен аспект твърдения е необходимо да се отчитат при синтезиране на стойността на защитния кондензатор, когато изменението на индуктивността е несъществено и самата тя има малко значение.

Фиг. 1. Графично изображение на аналитичното изследване

В заключение може да се отбележи, че с настоящата разработка се прави определен научен принос в областта на преобразователната техника, при това във вариант, при който силовата ѝ част е изградена от управляеми полупроводникови прибори. Това е особено важно и при синтез на полупроводникова реализация на силовата част на енергоефективни системи, с цел електрозадвижване.

Литература:

1. Димитрова, К., Сиракова Д., Уравнения, описващи динамиката на обекта за векторно управляема високоефективна система за електрозадвижване, НК с международно участие, Сливен 2014, „Машиностроене и машинознание“, година IX, книга 3, 2014, ISSN 1312-8612.
2. Димитрова К., Вариантно решение на транзисторно защитно стъпало, Известия на ТУ-Сливен, №3, 2014, ISSN 1312-3920.
3. Димитрова К., Квазиоптимален синтез на специфична защита за силовата част на енергоефективна система за електрозадвижване, МНК „Техника, технологии, образование“, ICTTE 2014, Ямбол.

**СЪЗДАВАНЕ НА НЕПРЕКЪСНАТ МОДЕЛ НА СЪСТОЯНИЕТО
НА АСИНХРОНЕН ДВИГАТЕЛ В УСТАНОВЕНА
КООРДИНАТНА СИСТЕМА**

Даря Сиракова
ТУ - София, ИПФ - Сливен
Силвия Лецковска
Камен Сейменлийски
Бургаски свободен университет

**CREATION OF CONTINUOUS MODEL OF THE STATE OF
INDUCTION MOTOR IN THE ESTABLISHED DATUM**

Darya Sirakova
Technical University – Sofia, Engineering and Pedagogy Faculty – Sliven
Silvija Letskovska
Kamen Seymenliyski
Burgas Free University

Abstract: *The report examines the causes of a continuous pattern of the induction motor in an established coordinate system. To create the necessary model are derived equations. It can be used in the study of transient phenomena in the asynchronous motor in specific production.*

Key words: *oriented regulation, zero vector, coordinate system, vector of the stator voltage, vectors of the stator current, torque.*

Въведение

Необходимостта от създаване на непрекъснат модел на състоянието на асинхронен двигател в установена координатна система е продиктувано от идеята да се създаде голямо многообразие от схеми за управление, функциониращи в установена координатна система, определени от магнитния поток или от положението на ротора.

Развитието на модела ще даде възможност да се трансформира сложната структура на променливотоковата машина в еквивалентна постояннотокова.

Представените диференциални уравнения позволяват да се построи желания модел на асинхронен двигател с накъсосъединен ротор в установена координатна система.

**I. ПРОБЛЕМИ ПРИ РАЗРАБОТВАНЕТО НА НЕПРЕКЪСНАТ МОДЕЛ
НА СЪСТОЯНИЕТО НА АСИНХРОНЕН ДВИГАТЕЛ В УСТАНОВЕ-
НА КООРДИНАТНА СИСТЕМА**

Исходната точка при разработването на непрекъснатия модел на състоянието на асинхронен двигател в установена координатна система се явяват статорните и роторните уравнения на напрежението [1, 2, 3, 6]. Необходими са уравнения за определяне на:

- статорното напрежение в система на статорна намотка:

$$(1) \quad \bar{u}_s^s = R_s \bar{i}_s^s + \frac{d\bar{\psi}_s^s}{dt},$$

- роторното напрежение в накъсосоединена система на роторна намотка:

$$(2) \quad \bar{0} = R_r \bar{i}_r^r + \frac{d\bar{\psi}_r^r}{dt}$$

Където:

- R_s, R_r – съпротивления на статора и ротора;
- $\bar{\psi}_r^r$ – вектор на роторно потокосцепление;
- $\bar{\psi}_s^s$ – вектор на статорно потокосцепление;
- $\bar{0}$ – нулев вектор.

За определяне на векторните потокосцепления се използват уравнения 3,а и 3,б:

$$(3,а) \quad \begin{cases} \bar{\psi}_s = \bar{i}_s L_s + \bar{i}_r L_m \\ \bar{\psi}_r = \bar{i}_s L_m + \bar{i}_r L_r \end{cases}$$

$$(3,б) \quad \begin{cases} L_s = L_m + L_{\sigma s} \\ L_r = L_m + L_{\sigma r} \end{cases}$$

Където:

- L_m – взаимна индуктивност
- L_s, L_r – статорна и роторна индуктивност
- $L_{\sigma s}, L_{\sigma r}$ – статорна и роторна индуктивност на разсейване

На базата на механичното симетрично изграждане, индуктивностите във всички декартови координатни системи са равни. Следователно отпадат поставените високо индекси в уравнението (3,а) и (3,б).

За описание на двигателя са необходими само механичните уравнения, както следва:

- уравнение на въртящия момент:

$$(4) \quad m_M = \frac{3}{2} z_p (\bar{\psi}_s x \bar{i}_s) = -\frac{3}{2} z_p (\bar{\psi}_r x \bar{i}_r)$$

- уравнение на движението:

$$(5) \quad m_M = m_w + \frac{J}{z_p} \frac{d\omega}{dt}$$

Където:

- m_M, m_w – двигателен и съпротивителен момент;
- Z_p – полюсно чифтово число;
- J – инерционен момент;
- ω – механична ъглова скорост.

Уравнение (4) отбелязва образуването на въртящия момент на двигателя чрез кръстосаните продукти на векторите на статорния поток с роторния ток.

Ако изберем въртяща се координатна система със скорост ω_k трансформацията между координатната система и съответната система на намотката ще се осъществи както следва:

- Формулиране на уравнението на статорното напрежение. След употреба на формулите на трансформация се получава:

$$(6, a) \quad \bar{u}_s^s = \bar{u}_s^k e^{j\vartheta_k}; \bar{i}_s^s = \bar{i}_s^k e^{j\vartheta_k}; \bar{\psi}_s^s = \bar{\psi}_s^k e^{j\vartheta_k}$$

$$\frac{d\bar{\psi}_s^s}{dt} = \frac{d\bar{\psi}_s^k}{dt} e^{j\vartheta_k} + j\omega_k \bar{\psi}_s^k e^{j\vartheta_k}$$

- Формулиране на уравнението на статорното напрежение в нова координатна система. Въвеждането на трансформирани величини в уравнение (1) дава нова координатна система, въртяща се със скорост ω_k (6, б):

$$(6, б) \quad \bar{u}_s^k = R_s \bar{i}_s^k + \frac{d\bar{\psi}_s^k}{dt} + j\omega_k \bar{\psi}_s^k$$

За представянето в случайно избрана или в съвсем конкретна координатна система – установена или синхронизирана с полето (също полевоориентирана), може да се използва следната методика:

- Определяне на $\bar{u}_s^f$ при $\omega_k = \omega_s$, като ω_s е честотата на статорния токов кръг, съответно ъгловата скорост на обхождащия роторен поток.

$$(7) \quad \bar{u}_s^f = R_s \bar{i}_s^f + \frac{d\bar{\psi}_s^f}{dt} + j\omega_s \bar{\psi}_s^f$$

Тази координатна система е така избрана, че реалната ос d да съвпада точно с оста на роторния поток. Реактивната съставка на роторния поток в тази координатна система е нула. Осите на координатната система са означени с „d” и „q”.

- Определяне на $\bar{u}_s^s$. При ω_k координатната система е установена така, че реалната ос α да съвпада с оста на намотката на клоната u .

$$(8) \quad \bar{u}_s^s = R_s \bar{i}_s^s + \frac{d\bar{\psi}_s^s}{dt}$$

Осите на тази установена координатна система се означават с α' и β . За случай, когато $\omega_k = \omega$ механичната ъглова скорост, съответно честотата на въртене на ротора, може да се получи роторно ориентирано уравнение на статорното напрежение. Представянето в такава роторно установена координатна система не носи полза за описването на физическото поведение на нещата (физиката на процесите) и затова тук не се взема под внимание.

- Определяне на уравнение на роторното напрежение. Употребата на формулите за трансформация се получава подобно като при уравнението на статорното напрежение:

$$\bar{i}_r^r = \bar{i}_r^k e^{j\vartheta_k}; \quad \bar{\psi}_r^r = \bar{\psi}_r^r = \bar{\psi}_r^k e^{j\vartheta_k} \frac{d\bar{\psi}_r^r}{dt} = \frac{d\bar{\psi}_r^k}{dt} e^{j\vartheta_k} + j\omega_k \bar{\psi}_r^k e^{j\vartheta_k}$$

След въвеждане на трансформираниите величини в уравнение (2) се получава:

$$(9) \quad \bar{0} = R_r \bar{i}_r^k + \frac{d\bar{\psi}_r^k}{dt} + j\omega_k \bar{\psi}_r^k$$

Уравнение (9) може да бъде представено също в полево ориентирана и установена координатна система.

При $\omega_k = \omega_s = \omega_r$ координатната система, която се върти поставена върху ротора с ω_k изпреварва ротора с честота на приплъзване ω_r и съвпада със синхронизираната с полето координатна система. След въвеждане на ω_k в уравнение (9) се получава :

$$(10) \quad \bar{0} = R_r \bar{i}_r^f + \frac{d\bar{\psi}_r^f}{dt} + j\omega_r \bar{\psi}_r^f$$

Уравнение (10) е уравнение на роторното напрежение в координати „d” и „q”. При $\omega_k = \omega$ се допуска, че роторът се върти с механична ъглова скорост ω така, че координатната система се върти със същата ъглова скорост в противоположна посока.

Затова обхождащата с ω противоположно на ротора координатна система е установена и може да бъде така подбрана, че да съвпада с гореспоменатите α'' и β координатни оси.

$$(11) \quad \bar{0} = R_r \bar{i}_r^s + \frac{d\bar{\psi}_r^s}{dt} - j\omega_r \bar{\psi}_r^s$$

Уравнение (11) представя уравнението на роторното напрежение в установена α'' и β координатна система. До тук трансформацията на уравненията на напрежението от първоначалната система на намотките в желаните координати „d” и „q” или α'' и β е пълна.

С уравнения (7) , (8) , (10) и (11) е достигната изходна позиция за извеждане на непрекъснати модели на състоянието.

II. МОДЕЛ НА АСИНХРОНЕН ДВИГАТЕЛ С НАКЪСОСЪЕДИНЕН РОТОР В УСТАНОВЕНА КООРДИНАТНА СИСТЕМА

Ако разгледаме непрекъснат модел на състоянието на асинхронната машина в установена координатна система, уравнения (8) и (11) могат да се обединят със системата уравнения, както следва [4]:

$$(12, a) \quad \bar{i}_s^s = i_{s\alpha} + j i_{s\beta}; \quad \bar{i}_r^s = i_{r\alpha} + j i_{r\beta}$$

$$(12, б) \quad \bar{u}_s^s = u_{s\alpha} + j u_{s\beta}$$

$$(12, в) \quad \bar{\psi}_s^s = \psi_{s\alpha} + j \psi_{s\beta}; \quad \bar{\psi}_r^s = \psi_{r\alpha} + j \psi_{r\beta}$$

В уравнение (12, а÷в) не всички електрически величини представляват интерес. Това са неизмеримия роторен ток или от гледна точка на съображения, също статорния поток.

Поради тези величини трябва да бъдат елиминирани от системата уравнения. От (12б, в) се получава:

$$(13a, б, в, г) \quad \begin{cases} \bar{u}_s = R_s \bar{i}_s + \frac{d\bar{\psi}_s}{dt} \\ \bar{0} = R_r \bar{i}_r + \frac{d\bar{\psi}_r}{dt} - j\omega \bar{\psi}_r \\ \bar{\psi}_s = \bar{i}_s L_s + \bar{i}_r L_m \\ \bar{\psi}_r = \bar{i}_s L_m + \bar{i}_r L_r \end{cases}$$

В уравненията (13, а÷г) не всички електрически величини представляват интерес. Това са неизмеримия роторен ток $\bar{i}_r^s$, или статорния поток $\bar{\psi}_s^s$.

Това налага тези величини да бъдат елиминирани от системата уравнения. От (13в, г) се получава:

$$\begin{aligned} \bar{i}_r^s &= \frac{1}{L_r} (\bar{\psi}_r^s - \bar{i}_s^s L_m) \\ \bar{\psi}_s^s &= \bar{i}_s^s L_s + \frac{L_m}{L_r} (\bar{\psi}_r^s - \bar{i}_s^s L_m) \end{aligned}$$

$\bar{\psi}_s^s$ и $\bar{i}_r^s$ се въвеждат в уравнения 13,а,б, при което се получава:

$$(14a, б) \quad \begin{cases} \bar{u}_s = R_s \bar{i}_s + \sigma L_s \frac{d\bar{i}_s}{dt} + \frac{L_m}{L_r} \frac{d\bar{\psi}_r}{dt} \\ \bar{0} = -\bar{i}_s \frac{L_m}{T_r} + \bar{\psi}_r \left(\frac{1}{T_r} - j\omega \right) + \frac{d\bar{\psi}_r}{dt} \end{cases}$$

Където:

- $\sigma = 1 - \frac{L_m^2}{L_s L_r}$ – общ фактор на управлението;
- $T_r = \frac{L_r}{R_r}$; $T_s = \frac{L_s}{R_s}$ – роторна и статорна времеконстанта.

След преобразувания и използване на уравнения (13а, б) се получава следната система компонентни уравнения за всички пространствени вектори:

Определя се $\bar{i}_r^s$ от уравнение (13, г) и се замества в (4). В резултат се получават следните зависимости:

$$(15, а) \quad \frac{di_{s\alpha}}{dt} = -\left(\frac{1}{\sigma T_s} + \frac{1-\sigma}{\sigma T_r}\right) i_{s\alpha} + \frac{1-\sigma}{\sigma T_r} \psi'_{r\alpha} + \frac{1-\sigma}{\sigma} \omega \psi'_{r\beta} + \frac{1}{\sigma L_s} u_{s\alpha}$$

$$(15, б) \quad \frac{di_{s\beta}}{dt} = -\left(\frac{1}{\sigma T_s} + \frac{1-\sigma}{\sigma T_r}\right) i_{s\beta} - \frac{1-\sigma}{\sigma} \omega \psi'_{r\alpha} + \frac{1}{\sigma T_r} \psi'_{r\beta} + \frac{1}{\sigma L_s} u_{s\beta}$$

$$(15, в) \quad \frac{d\psi'_{r\alpha}}{dt} = \frac{1}{T_r} i_{s\alpha} - \frac{1}{T_r} \psi'_{r\alpha} - \omega \psi'_{r\beta}$$

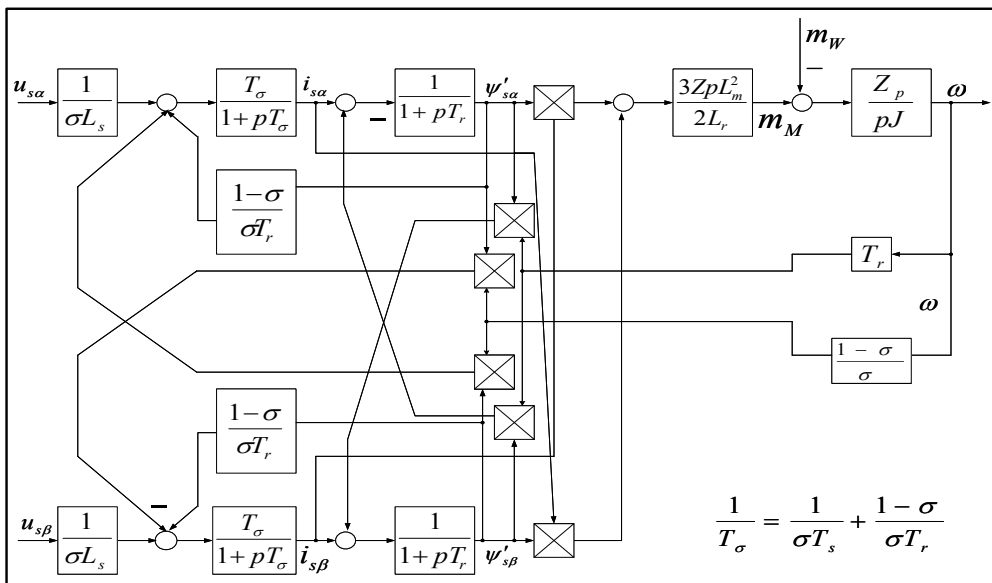
$$(15, г) \quad \frac{d\psi'_{r\beta}}{dt} = \frac{1}{T_r} i_{s\beta} + \omega \psi'_{r\alpha} - \frac{1}{T_r} \psi'_{r\beta}$$

За получаване на комплексния модел на асинхронната машина трябва да бъдат въведени $\alpha\beta$ компонентите в уравнението на въртящия момент.

Роторният ток от уравнение (13, г) и се замества в уравнение (4), при което се получават се уравнения (16) и (17):

$$(16) \quad m_M = -\frac{3}{2} Z_p \bar{\psi}_r^s (\bar{\psi}_r^s - \bar{i}_s^s L_m) \frac{1}{L_r} = \frac{3}{2} Z_p \frac{L_m}{L_r} \bar{\psi}_r^s \bar{i}_s^s$$

$$(17) \quad m_M = \frac{3}{2} Z_p \frac{L_m^2}{L_r} (\psi'_{r\alpha} i_{s\beta} - \psi'_{r\beta} i_{s\alpha})$$

Фиг. 1. Модел на асинхронен двигател с накъсосъединен ротор в установена координатна система

Уравнения (15) и (17) могат да бъдат обединени за комплексен непрекъснат модел на асинхронна машина. Фигура 1 онагледява структурата на модела.

Компонентите на статорния ток, роторния поток и статорното напрежение могат да се обобщат в следните вектори с реални компоненти.

$$\bar{x}^{sT} = [i_{s\alpha}, i_{s\beta}, \psi'_{r\alpha}, \psi'_{r\beta}], \quad \bar{u}_s^{st} = [u_{s\alpha}, u_{s\beta}]$$

Високопоставения индекс Т означава транспортиран вектор. С новоопределяният вектор на състоянието се получава модела на състоянието на ASM с на късосъединен ротор от уравнения (15):

$$(18) \quad \frac{d\bar{x}^s}{dt} = \bar{A}^s \bar{x}^s + \bar{B}^s \bar{u}_s^s$$

Поставен горе индекс "s" означава установена координатна система. Тогава записът на отделните вектори е следният:

- $\bar{A}^s$ и $\bar{B}^s$ са системна и входна матрица в установена координатна система;
- $\bar{X}^s$ е вектор на състоянието в установена KDS;
- $\bar{u}_s^s$ е входен вектор в установената KDS.

Така формули (19а, б) показват подробно матриците $\bar{A}^s$ и $\bar{B}^s$ с машинните параметри.

$$(19, a) \quad \bar{A}^s = \begin{bmatrix} -\left(\frac{1}{\sigma T_s} + \frac{1-\sigma}{\sigma T_s}\right) & 0 & \frac{1-\sigma}{\sigma T_r} \frac{1-\sigma}{\sigma} \omega \\ 0 & -\left(\frac{1}{\sigma T_s} + \frac{1-\sigma}{\sigma T_r}\right) - \frac{1-\sigma}{\sigma} & \omega \\ \frac{1}{T_r} & 0 & -\frac{1}{T_r} \\ 0 & \frac{1}{T_r} & \omega \end{bmatrix}$$

$$(19, б) \quad \bar{B}^s = \begin{bmatrix} \frac{1}{\sigma L_s} & 0 \\ 0 & \frac{1}{\sigma L_s} \\ 0 & 0 \\ 0 & 0 \end{bmatrix}$$

Съгласно гореизложеното моделът на асинхронен двигател с накъсосъединен ротор в установена координатна система ще има вида показан на фиг.1 [5].

Заклучение

От фигура 1 ясно се вижда, че разработеният модел на асинхронен двигател с накъсо съединен ротор открива възможност за изследване на система за електрозадвижване на производствени механизми, създаващи различен по характер статичен съпротивителен момент. В резултат на това значително се увеличава устойчивостта на системата за електрозадвижване с възможност за изследване на динамиката при различни закони за изменение на въртящия момент на електродвигателя. Всичко това значително облекчава анализа и синтеза на преходните процеси и способства за подобряване на техните качествени показатели.

Литература:

1. F. Blaschke, Das Verfahren der Feldorientierung zur Regelung der Asynchronmaschine. Siemens Forschung- und Entwicklungsbereiche. Bd. L, Nr. 1/1972.
2. W. Leonard, Control of Electrical Drives Springer – Verlag: Berlin Heidelberg New York Tokio 1985.
3. H. Spath, Steuerverfahren für Drehstrommaschinen – Theoretische Grundlagen.
4. R. Schonfeld. Digitale Regelung elektrischer Antriebe, Berlin: Verlag Technik 1987; Heidelberg Huthig Verlag
5. K. Hasse, Zur Dynamik drehzahleregelten Antriebemsrtom richter gespeisten Asynchron-Kurzschlusslaufer maschinen. Diss. A, TH Darmstadt 1969.
6. P. Georgiev, S. Neykov, P. Rahnev, S. Letskovska, K. Seymenliyski, M. Uscheva, Current State Regulator of Asynchronous Motor Commanded by Field Orientation, XXXIX ICEST, 16–19 june, 2004, Bitola, Makedonia

---

**РАЗРАБОТВАНЕ НА ДИСКРЕТЕН МОДЕЛ НА АСИНХРОНЕН
ДВИГАТЕЛ В СИНХРОНИЗИРАНА С ПОЛЕТО
КООРДИНАТНА СИСТЕМА**

Даря Сиракова
ТУ - София, ИПФ – Сливен
Камен Сейменлийски
Силвия Лецковска
Бургаски свободен университет

**DEVELOPMENT OF MODEL THE DISCRETE ASYNCHRONOUS
MOTORS WITH THE SYNCHRONIZED FIELD WITH DATUM**

Darya Sirakova
Technical University – Sofia, Engineering and Pedagogy Faculty – Sliven
Kamen Seymenliyski
Silvija Letskovska
Burgas Free University

Resume: *The paper offered the results of the theory in invention of discrete model of the state of synchronized field with a coordinate system. It has been an equation in vector and matrix type appeared to be output on developing discrete model. The record is presented for entrance and transitional matrix on the basis of schematic structure of a discrete model of the state of asynchrony three-phase motor in synchronized fields with a coordinate system. The schematic structures are presented of the regulation and rotor flux in synchronized field with a coordinate system.*

Key words: *discrete model, orientation field, transitional matrix, entrance matrix, zero matrixes, linkage.*

Въведение

Създаването на дискретен модел на състоянието в синхронизирана с полето координатна система се базира на предпоставката, че входните компоненти u_{sd} , u_{sq} и ω_s по време на работния период са постоянни. Тази предпоставка е налице при модерните трифазни управления с импулсни инвертори, въз основа на тяхната висока работна честота.

I. ДИСКРЕТЕН МОДЕЛ НА СЪСТОЯНИЕТО НА АСИНХРОННА МАШИНА В СИНХРОНИЗИРАНА С ПОЛЕТО КООРДИНАТНА СИСТЕМА

Известно е, че за създаване на дискретен модел на състоянието на асинхронен двигател в синхронизиран с полето координатна система е необходимо да се разполага с уравненията, описващи връзката между отделните вектори, заедно с техните производни [1 ÷4, 6].

$$\begin{aligned}
 (1) \quad & \frac{d\bar{x}^f}{dt} = \bar{A}^f \bar{x}^f + \bar{B}^f \bar{u}_s^f + \bar{N} \bar{x}^f \omega_s \\
 (2) \quad & (k+1) = \bar{\Phi}^f \cdot \bar{x}^f(k) + \bar{H}^f \bar{u}_s^f(k) \\
 (3) \quad & \bar{\Phi}^f(T, \omega, \omega_s) = \exp[(\bar{A}^f + N\omega_s(k))T] \\
 (4) \quad & \bar{H}^f(T, \omega, \omega_s) = \int_0^T \exp[(\bar{A}^f + \bar{N}\omega_s(k))\tau] d\tau \bar{B}^f
 \end{aligned}$$

В този случай векторът на състоянието е означен като $\bar{x}^f$, а входния вектор – с $\bar{u}_s^f$. След последователно интегриране от уравнението на състоянието (1) получават зависимостите (2÷4). Противно на непрекъснатия модел, дискретният модел е линеен.

Елементите на преходната матрица $\bar{\Phi}^f(k)$ и на входната $\bar{H}^f(k)$ са изчислени онлайн. Подобно на дискретния модел на състоянието в установена координатна система и тук са получени формули чрез приближение от първи ред на развитата в ред експоненциална функция, съгласно уравнения (3) и (4). Техният запис се представя с матрици (5) и (6).

$$(5) \quad \bar{\Phi}^f = \begin{bmatrix} 1 - \frac{T}{\sigma} \left(\frac{1}{T_s} + \frac{1-\sigma}{T_r} \right) & \omega_s T & \frac{1-\sigma}{\sigma} \frac{T}{T_r} & \frac{1-\sigma}{\sigma} \omega T \\ -\omega_s T & 1 - \frac{T}{\sigma} \left(\frac{1}{T_s} + \frac{1-\sigma}{T_r} \right) & -\frac{1-\sigma}{\sigma} \omega T & \frac{1-\sigma}{\sigma} \frac{T}{T_r} \\ \frac{T}{T_r} & 0 & 1 - \frac{T}{T_r} & (\omega_s - \omega) T \\ 0 & \frac{T}{T_r} & -(\omega_s - \omega) T & 1 - \frac{T}{T_r} \end{bmatrix}$$

$$(6) \quad \bar{H}^f = \begin{bmatrix} \frac{T}{\sigma L_s} & 0 \\ 0 & \frac{T}{\sigma L_s} \\ 0 & 0 \\ 0 & 0 \end{bmatrix}$$

В подматрична форма записът на уравнения (5) и (6) се представя с уравнения (7) и (8):

$$(7) \quad \bar{\Phi}^f = \begin{bmatrix} \bar{\Phi}_{11}^f & \bar{\Phi}_{12}^f \\ \bar{\Phi}_{21}^f & \bar{\Phi}_{22}^f \end{bmatrix}$$

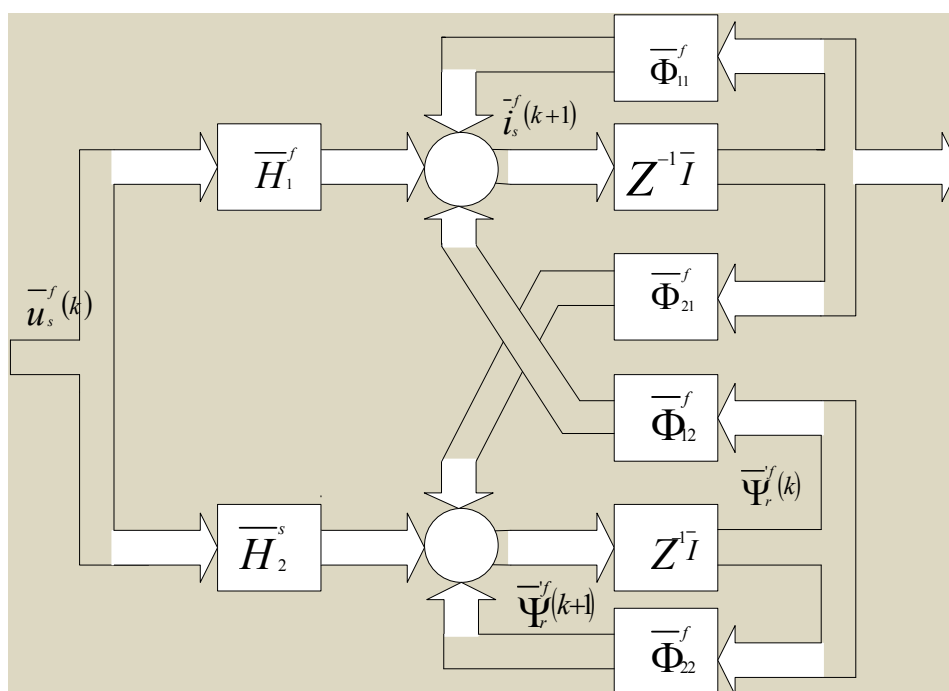
$$(8) \quad \bar{H}^f = \begin{bmatrix} \bar{H}_1^f \\ \bar{H}_2^f \end{bmatrix}$$

На база на изложеното е представена схема (Фиг. 1) на структурата на дискретен модел на състоянието на трифазен асинхронен двигател в синхронизирана с полюто координатна система [5].

Фигурата ясно изразява функционалните връзки между структурно определящите матрици.

От фигура 1 се също се вижда, че входната величина на структурата на модела представлява полевоориентирания вектор на статорното напрежение на двигателя. Той има необходимите определители и въздейства едновременно върху двата блока, представени в подматрична форма с помощта на зависимост (8).

Изходните сигнали постъпват в сравняващи блокове. В същите блокове постъпват и сигнали от подматричния запис на полевоориентирания поток на асинхронен двигател, представен с помощта на зависимост (7).

Фиг. 1. Структура на дискретен модел на състоянието на асинхронна машина в синхронизирана с полево координатна система

В първия сравняващ блок постъпват сигнали от първи ред на подматричния запис от уравнение (7). Във втори сравняващ блок постъпват аналогично сигнали от втория ред на подматричния запис, представен също с уравнение (7). Обработването на тези сигнали ще формира съответно сигнали на отклонение, както на вектора на статорния ток, така също и на полевоориентирания вектор на роторното потокосцепление. Редът на тези два сигнала е еднакъв (k+1).

Видно е, че фигура 1 показва получения дискретен модел във форма на подматрично представяне. Това разделно представяне е базирано на записа на векторно матричните изрази за полевоориентирания статорен ток и полевоориентираното роторно потокосцепление. Например, за първия вектор от ред (k+1) записът на модела може да се представи с помощта на уравнение (9):

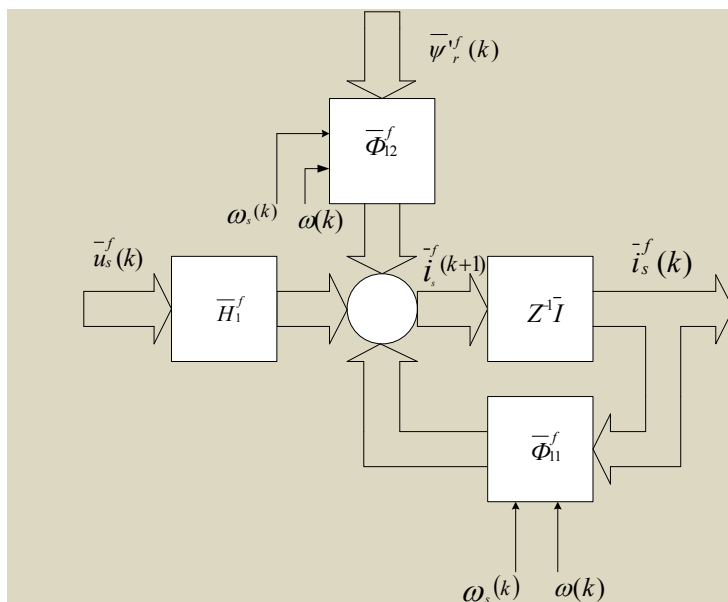
$$(9) \quad \bar{i}_s^f(k+1) = \bar{\Phi}_{11}^f \bar{i}_s^f(k) + \bar{\Phi}_{12}^f \bar{\psi}_r^f(k) + \bar{H}_1^f \bar{u}_s^f(k)$$

За вторият вектор със същия порядък записът може да се представи с помощта на уравнение:

$$(10) \quad \bar{\psi}_r^{f'}(k+1) = \bar{\Phi}_{21}^f \bar{i}_s^f(k) + \bar{\Phi}_{22}^f \bar{\psi}_r^{f'}(k)$$

II. ТОКОРЕГУЛИРАНЕ НА АСИНХРОННА МАШИНА В СИНХРОНИЗИРАНА С ПОЛЕТО КООРДИНАТНА СИСТЕМА

В съответствие с изложеното по-горе схемата на структурата на обекта на токорегулиране на асинхронен двигател в синхронизирана с полево координатна система ще има вида, представен на фиг.2 [6]:

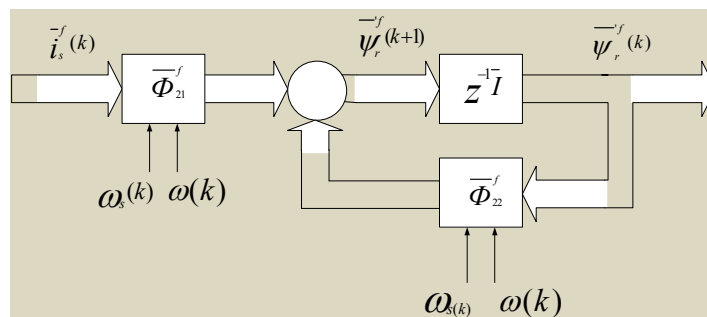

Фиг. 2. Структура на обект на токорегулиране на асинхронна машина в синхронизирана с полево координатна система

От фигура 2 се вижда, че полевоориентиранят вектор на статорното напрежение въздейства на векторът от първи ред на израза (8). Изходния сигнал постъпва в сравняващ блок. В този сравняващ блок постъпват изходните векторни сигнали от първия ред на матрицата, описана с уравнение (7).

Входните сигнали на първия член от първи ред са съответно пропорционални на скоростта на статорното поле $\omega_s(k)$ и на механичната скорост $\omega(k)$. Същите сигнали постъпват и във втория член от първи ред на израз (7), заедно със сигнал за вектора на роторното потокосцепление. Изходния сигнал от сравняващия блок въздейства на инвертиращата матрица на вектора на тока, чийто изходен сигнал е полевоориентирания вектор на статорния ток.

На фиг.3 е представена схема на модел на роторното потокосцепление. От фигурата е видно, че входните сигнали за първия член от втори ред на уравнение (7) постъпват за ъгловата скорост и за полевоориентирания вектор на статорния ток.

Фиг. 3. Модел на роторния поток за оценка на потока в синхронизирана с полето координатна система

Сигналите за ъгловата скорост постъпват и на втория член от втори ред на уравнение (7). След съответно преобразуване постъпват в сравняващия блок като резултатът от това сравнение постъпва на входа на инверсната векторна матрица на тока, чийто изходен сигнал е пропорционален на полевоориентирания вектор на роторното потокосцепление.

Заклучение

В заключение може да се отбележи, че сигналът, пропорционален на ъгловата скорост на статорното поле, позволява определена връзка между токовите компоненти i_{sd} , i_{sq} . В случай на по-ефективно отстраняване на това свързване е препоръчително да се синтезира конкретна развързваща мрежа. Настоящата разработка дава възможности за известно облекчаване на синтеза на система за управление на трифазен асинхронен двигател чрез ориентация на магнитното му поле.

Предлаганите схеми на структури на модела са добра основа за приложения при различни модификации на такова управление с асинхронни двигатели.

Литература:

1. F. Blaschke, Das Verfahren der Feldorientierung zur Regelung der Asynchronmaschine. Siemens Forschung- und Entwicklungsbereiche. Bd. L, Nr. 1/1972.
2. W. Leonard, Control of Electrical Drives Springer – Verlag: Berlin Heidelberg New York Tokio 1985. Leonard, Werner.
3. Control of Electrical Drives. - Third edition./ Werner Leonhard. - Berlin; Heidelberg; New York; Barcelona; Hong Kong; London; Milan; Paris; Singapore; Tokyo: Springer 2001, (Power Systems), ISBN 3-540-41820-2.
4. R. Schonfeld, Digitale Regelungelektrischer Antriebe Berlin: VerlagTechnik 1987; Heidelberg HuthigVerlag 1990.
5. Meyer M. „Leistungselektronik“, Springer – Verlag Berlin, Heidelberg, New York, London, Paris, Tokyo, Hong Kong, Barcelona, 1990.
6. Lappe R, Conrad H, Kronberg M.: Leistungselektronik“ Verlag – Technik, Berlin 1992.
7. P. Georgiev, S. Neykov, P. Rahnev, S. Letskovska, K. Seymenliyski, M. Uscheva, Current State Regulator of Asynchronous Motor Commanded by Field Orientation, XXXIX ICEST, 16–19 june, 2004, Bitola, Makedonia

БУРГАСКИ СВОБОДЕН УНИВЕРСИТЕТ

ГОДИШНИК

ТОМ XXXIV

БУРГАС - 2016

Българска
Първо издание

Печатни коли: 12,25
Формат: 70/100/16

Печат: Печатница „ЕКС-ПРЕС“ ООД – Габрово; 066/ 860 860
express2004@abv.bg

ISSN: 1311-221-X

**Адрес: Бургаски свободен университет
ул. „Сан Стефано“ 62, Бургас, 8001
www.bfu.bg**